

Τά κείμενα πού περιέχονται σ' αυτό τό βιβλίο είναι οί διαλέξεις πού έδωσε ό Κ. Καστοριάδης στήν Έλλάδα τό Φεβρουάριο τού 1989. Τό εύρύ φάσμα τών ενδιαφερόντων θεμάτων πού θίγει ό μεγάλος σύγχρονος διανοητής διαφαίνεται καί από τούς τίτλους τών όμιλιών πού είναι: «Τό "τέλος τής φιλοσοφίας";», «Έξουσία, πολιτική, αυτόνομία», «Η ψυχανάλυση καί τό πρόταγμα τής αυτόνομίας», «Τί σημαίνει επανάσταση;», «Τό πρόβλημα τής δημοκρατίας σήμερα» καί «Η τεχνό-έπιστήμη».

9 789607 949226
ISBN: 960-7949-22-6

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ • ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Υ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

οί
όμιλίες
στήν
Έλλάδα

ΥΨΙΛΟΝ / ΒΙΒΛΙΑ

ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΟΡΝΗΑΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

οἱ
ὀμιλίαι
στὴν
Ἑλλάδα

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ ΑΝΑΘΡΩΜΕΝΗ

© 2000, Ὑψίλον / βιβλία

Ὑψίλον / βιβλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Προλογικό σημείωμα</i>	9
Τό «τέλος της φιλοσοφίας»;	11
Έξουσία, πολιτική, αυτονομία	47
Ή ψυχανάλυση και τό πρόταγμα τής αυτονομίας	85
Τί σημαίνει επανάσταση;	109
Τό πρόβλημα τής δημοκρατίας σήμερα	123
Ή τεχνοεπιστήμη	147

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τά κείμενα πού θά βρεῖ ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης εἶναι οἱ πιστές μεταγραφές τῶν ὁμιλιῶν πού ἔδωσα στήν Ἑλλάδα τόν Φεβρουάριο (13-24) τοῦ 1989, στό Γαλλικό Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀθήνας, στήν Πάντειο, στόν Βόλο, στό Ρέθυμνο, στό Ἡράκλειο καί σέ ὁμάδα ψυχαναλυτικῶν μελετητῶν στήν Ἀθήνα. Ἡ ὁμιλία πού ἔκανα στό πολιτικό μνημόσυνο τοῦ Σπύρου Στίνα ἔχει ἤδη δημοσιευτεῖ στό Ἄντι τῆς 24/2/89.

Τά κείμενα «Τί σημαίνει ἐπανάσταση;» καί «Τό πρόβλημα τῆς δημοκρατίας σήμερα» δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά. Στίς ἄλλες περιπτώσεις οἱ ὁμιλίες εἶναι μεταγλωττίσεις *ex tempore* κειμένων γραμμένων στά γαλλικά ἢ στά ἀγγλικά. Προτίμησα νά τοῦς ἀφήσω τό ὕφος τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἐλπίζοντας ὅτι κάποια μεγαλύτερη ζωντάνια θά ἀντισταθμίσει τά μειονεκτήματα πού ἀναπόφευκτα συνοδεύουν τή μεταφορά τῆς ὁμιλίας στό γραπτό.

Γιά τή μεταγλώττιση τῆς «Τεχνοεπιστήμης» στηρίχθηκα στή μετάφραση τοῦ (πολύ πιό ἐκτενοῦς) γαλλικοῦ πρωτοτύπου ἀπό τόν Νίκο Ἡλιόπουλο καί τή Δήμητρα Μαρκοβίτση, πού θέλω καί πάλι νά εὐχαριστήσω γιά τόν κόπο καί τήν ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους.

Παρίσι, 28 Φεβρουαρίου 1990

Κορνήλιος Καστοριάδης

Ζούμε μία παρατεταμένη κρίση και αποσύνθεση τῆς δυτικῆς κοινωνίας και τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ διάγνωση αὐτῆ δέν χάνει τό βάρος της ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔχει ἐπαναληφθεῖ ἀναρίθμητες φορές, ξεκινώντας ἀπό τόν Ρουσσώ και τούς Ρομαντικούς, περνώντας ἀπό τόν Νίτσε και τόν Σπένγκλερ, καταλήγοντας στόν Τρότσκυ, τόν Χάιντεγκερ και τούς μετέπειτα. Στήν οὐσία, οἱ ἴδιοι οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους πολλές φορές αὐτοί ἤ και ἄλλοι συγγραφεῖς προσπάθησαν νά ἀποδείξουν ὅτι ὑπάρχει κρίση και ἀποσύνθεση, ἀποτελοῦν συμπτώματα τῆς κρίσης και ἀνήκουνε σ' αὐτήν.¹ Αὐτό πού μέ ενδιαφέρει ἐδῶ σήμερα εἶναι ἡ φιλοσοφική μορφή πού ἔχει πάρει αὐτή ἡ διαπίστωση, μέ τή διακήρυξη, εἰδικά ἀπό τόν Χάιντεγκερ ἀλλά ὄχι μόνο ἀπό αὐτόν, τοῦ τέλους τῆς φιλοσοφίας – διακήρυξη τήν ὁποία ἀκολούθησε ὅλος ὁ ὄρμαθός τῶν ἐπιγόνων, τῶν ἀποδομητῶν και τῶν μεταμοντερνιστῶν ρητόρων.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἓνα κεντρικό στοιχεῖο τοῦ ἑλληνοδυτικοῦ προτάγματος τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς αὐτονομίας. Τό τέλος τῆς φιλοσοφίας θά σήμαινε, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τό τέλος τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία δέν ἀπειλεῖται μόνο ἀπό τά ὀλοκληρωτικά ἤ τά αὐταρχικά καθεστῶτα. Ἀπειλεῖται, μέ πιό ὑπουλο και ἴσως πιό ἐπικίνδυνο τρόπο, ἀπό τήν ἐξαφάνιση τῆς κριτικῆς και τῆς σύγκρουσης, ἀπό τήν ἐξάπλωση τῆς ἀμνησίας και τῆς ἀσημαντότητας, ἀπό τήν αὐξανόμενη ἀνικανότητα ἀμφισβήτησης τῆς παρούσης καταστάσεως και τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν – εἴτε αὐτοί εἶναι καθαρά πολιτικοί εἴτε εἶναι (ἂν μπορῶ νά πῶ) κοσμοθεωρητικοί θεσμοί, δηλαδή θεσμοί πού ἀφοροῦν τή θεσμι-

1. Ἐχω συζητήσει τό θέμα στό «Τό ἐπαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό» και «Ἡ κρίση τῆς σύγχρονης κοινωνίας», ἑλλην. μετάφραση στό *Σύγχρονος καπιταλισμός και ἐπανάσταση*, ἐκδόσεις Ἰψίλον, Ἀθήνα, 1987.

σμένη παράσταση του κόσμου και της ζωής. Σ' αυτή την αμφισβήτηση, που αρχίζει εδώ και 2.500 χρόνια, η φιλοσοφία έπαιξε έναν κεντρικό ρόλο, έστω και αν ο ρόλος αυτός ήταν έμμεσος. Αυτόν τον ρόλο κινδυνεύει να τον χάσει σήμερα, εξαιτίας αφενός των σύγχρονων κοινωνικο-ιστορικών τάσεων που δεν μπορούμε να συζητήσουμε αυτήν τη στιγμή,² και αφετέρου της επίδρασης ρευμάτων όπως το χάιντεγκεριανό και το μετά-χάιντεγκεριανό ρεύμα, που κατ' ουσίαν λατρεύουν την ωμή πραγματικότητα και διακηρύττουν, όπως ο Χάιντεγκερ: «Δέν έχουμε να κάνουμε τίποτα, δέν υπάρχει τίποτα που να πρέπει να γίνει».³ Μπορούμε να βρούμε τον έκφυλισμένο συνδυασμό όλων αυτών στην έξυμνηση της ασθενοῦς σκέψεως (*pensiero debole* στα ιταλικά), δηλαδή μιας σκέψεως μαλακής, εύπλαστης, ρητά προσαρμοσμένης στην κοινωνία των μαζικών μέσων έννημέρωσης.⁴ Και η περίφημη «κριτική» των αποδομιστών, τους οποίους ίσως σέ απλά έλληνικά θά αποκαλούσαμε «ξεχαρβαλωτές», περιορίζεται στο να αποδομεί, δηλαδή να ξεχαρβαλώνει παλαιά βιβλία, χωρίς να προσφέρει ποτέ τίποτε τό καινούργιο.

Φυσικά, η διακήρυξη του τέλους της φιλοσοφίας δέν είναι καινούργια. Τό διάταγμα τό έβγαλε για πρώτη φορά ο Χέγκελ. Και στον Χέγκελ και στον Χάιντεγκερ, η εξαγγελία ή διακήρυξη στηρίζεται σέ μία φιλοσοφία ή όποία είναι αδιάσπαστα και όντολογία («σκέψη του Είναι», λέει ο Χάιντεγκερ) και φιλοσοφία της ιστορίας και ιστορία της φιλοσοφίας. Δέν πρόκειται εδώ να συζητήσω ούτε την ουσία της έγελιανής όντολογίας ούτε την ουσία

2. Βλ. τά κείμενα της σημ. 1, και τή διάλεξή μου «The Crisis of Culture and the State», Center for Humanistic Studies, Occasional Papers No 16. University of Minnesota, 1987.

3. Βλ. ανάμεσα σέ πολλές άλλες διατυπώσεις τό κείμενο του Χάιντεγκερ «Gelassenheit», καθώς και τή μετά θάνατον δημοσιευμένη συνέντευξή του στό *Der Spiegel*.

4. Βλ. *Il pensiero debole*, Gianni Vattimo e P.A. Rovati ed., Μιλάνο, 1983, Gianni Vattimo, *La fine della modernità*, Garzanti Editore, 1985.

της φιλοσοφίας του Χάιντεγκερ. Είναι όμως άπαραίτητες σ' αυτό τό σημείο μερικές παρατηρήσεις.

Υπάρχει στον Χάιντεγκερ (όχι ρητά, αλλά ύπόρρητα) μία φιλοσοφία της Ιστορίας, που παρουσιάζει τήν Ιστορία ως *Geschick* (μοίρα, προορισμό και δώρο του Είναι). Αυτή ή φιλοσοφία είναι ή άπαραίτητη προϋπόθεση για να καταλάβουμε τήν έκ γενετής τύφλωση του Χάιντεγκερ μπροστά στην πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα των ανθρώπων, προϋπόθεση επίσης της προσχώρησής του στον ναζισμό και στη *Führerprinzip*. Η τύφλωση αυτή συμπληρώνεται από μία έξίσου σημαντική και έξίσου έκ γενετής τύφλωση άπέναντι στη σεξουαλικότητα και, γενικότερα, άπέναντι στην ψυχή. Ο Χάιντεγκερ παρουσιάζει τό περίεργο θέαμα ενός φιλοσόφου, ό όποιος μιλάει άκατάπαυστα για τους Έλληνες, για τους αρχαίους Έλληνες έννοώ φυσικά, και μέσα στη σκέψη του όποιου υπάρχουνε μαύρες τρύπες στη θέση της πόλεως, του έρωτα και της ψυχής. Όμως μία «έρμηνεία» της έλληνικής φιλοσοφίας, που άγνοεί συστηματικά τό γεγονός ότι ή φιλοσοφία γεννήθηκε μέσα στην πόλη και διά της πόλεως, και ότι ή φιλοσοφία ανήκει στην ίδια κίνηση που γέννησε τίς πρώτες δημοκρατίες, είναι καταδικασμένη σέ άνίατη αναπηρία. Εάν, όπως λέει κάπου ο Χάιντεγκερ, τά αρχαία έλληνικά δέν είναι μία γλώσσα, αλλά ή γλώσσα, και συνεπώς προορισμένα για τή φιλοσοφία, τότε τί μπορούμε να πούμε λόγου χάριν για τους Σπαρτιάτες, οί όποιοι μιλούσαν έλληνικά, ίσως δέ καλύτερα έλληνικά από τους άλλους Έλληνες διότι «έλακώνιζαν», αλλά όμως δέν δημιούργησαν κανένα φιλόσοφο (έκτός αν θεωρήσει κανείς φιλόσοφο τον Χίλωνα, έναν από τους έπτά σοφούς);

Η ίδια αυτή τύφλωση έμποδίζει τον Χάιντεγκερ να δει στη σημερινή έποχή ότιδήποτε άλλο από τήν κυριαρχία της τεχνικής και της έπιστήμης (και τίς δύο περιπτώσεις μέ μιάν άπίστευτα άφελή αποδοχή της ύποτιθέμενης παντοδυναμίας της έπιστήμης και της τεχνικής). Είναι άνίκανος να δει τήν έσωτερική κρίση του τεχνικο-οικονομικού σύμπαντος και, ακόμη πιο σημαντικό, δέν βλέπει όλες τίς δραστηριότητες των ανθρώπων που κατευθύνο-

νται έναντίον τοῦ σημερινοῦ συστήματος καί τίς δυνατότητες πού αὐτές οἱ δραστηριότητες περιέχουν.

Αὐτή ἡ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας ὁδηγεῖ τόν Χάιντεγκερ σέ μία ἑρμηνευτική μέθοδο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας πού εἶναι στήν οὐσία ἴδια μέ τή μέθοδο τοῦ Χέγκελ, γιά τούς ἴδιους βαθεῖς λόγους καί, κατ' οὐσίαν, μέ τά ἴδια ἀποτελέσματα. Μέ λίγα λόγια: μιά πραγματικά κριτική συζήτηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ παρελθόντος ἀπαγορεύεται ἢ καθίσταται ἀδύνατη ἐφεξῆς. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ φιλοσοφική δημοκρατία, δηλαδή ἡ διαχρονική καί διεποχιακή ἀγορά (μέ τήν ἀρχαία ἔννοια) ὅπου ὅλοι οἱ φιλόσοφοι ὅλων τῶν αἰώνων, ζωντανοί καί νεκροί συναθροίζονται καί συζητοῦν πραγματικά, καταργεῖται. Μέ ποιόν τρόπο; Στόν Χέγκελ, ἄς τό θυμηθοῦμε, ὅποιος ἀσκεῖ κριτική στούς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος ἀποδεικνύει ἀπλῶς καί μόνο ὅτι δέν ἔχει καταλάβει τί σημαίνει φιλοσοφία. Διότι, κατά τόν Χέγκελ καί μέσ στό σύστημά του, οἱ φιλόσοφοι τοῦ παρελθόντος δέν μποροῦν νά ὑποστοῦν κριτική· μποροῦν μόνο νά ξεπεραστοῦν, νά γίνουν *aufgehoben*, καί πρέπει κάθε φορά νά καταδειχθεῖ ὅτι ὁδηγοῦν «ἐκ τῶν ἔνδον» στόν ἐπόμενο φιλόσοφο κ.ο.κ. ἕως ὅτου φθάσουμε στήν ἀπόλυτη γνώση, δηλαδή στόν ἴδιο τόν Χέγκελ. Στήν πραγματικότητα, φυσικά, ὅταν γράφει ἢ ὅταν παραδίδει τά μαθήματα γιά τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ δέν μπορεῖ ποτέ νά μείνει πιστός σ' αὐτό τό πρόγραμμά του καί κάνει κριτική στούς παλαιούς φιλοσόφους. Παρ' ὅλα αὐτά τό πρόγραμμα παραμένει. Τό τέλος τῆς φιλοσοφίας, συνεπῶς, στόν Χέγκελ δέν εἶναι διάθεση ἢ κέφι τοῦ Χέγκελ. Εἶναι ἡ ἀναγκαία ἀπόληξη ὅλου τοῦ συστήματος. Τό δέ σύστημα στέκεται ἢ καταρρέει μαζί μέ τήν ιδέα ὅτι ἡ ἐγγελιανή φιλοσοφία εἶναι ἡ τελευταία φιλοσοφία καί ὅτι μετά ἀπό αὐτήν ὑπάρχουν μόνο, ὅπως λέει κάπου μέ ἀθέλητη εἰρωνεία ὁ Χέγκελ, ἐμπειρικές συμπληρώσεις.

Ἡ κατάσταση δέν εἶναι διαφορετική μέ τόν Χάιντεγκερ. Καμία κριτική συζήτηση τῶν φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος δέν ἐπιτρέπεται. Αὐτοί πού ὁ Χάιντεγκερ ὀνομάζει «οἱ στοχαστές» (*denker*)

ἐκφράζουν πάντοτε κατ' οὐσίαν στιγμές στήν ἱστορία τοῦ Εἶναι. Τό Εἶναι μιλάει διά τοῦ στόματός τους. Συνεπῶς, αὐτός πού θέλει νά κάνει κριτική στούς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος ἀπλῶς ἀποδεικνύει ὅτι δέν ἔχει καταλάβει οὔτε τί εἶναι φιλοσοφία οὔτε τί εἶναι σκέψη καί δῆ ἡ σκέψη τοῦ Εἶναι. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ παρελθόντος μέσα σ' αὐτό τό σύστημα γίνονται ἀποκλειστικά ἀντικείμενο ἑρμηνείας καί ἀποδόμησης. Ἡ λέξη (*destruktion*) ὑπάρχει ἤδη στό *Εἶναι καί Χρόνος*. Τί σημαίνει αὐτή ἡ «ἑρμηνεία καί ἀποδόμηση»; Ὅτι πρέπει κάθε φορά νά δείξει κανεῖς (δηλαδή νά δείξει ὁ Χάιντεγκερ ἢ νά δείξουν οἱ ἐπίγονοι τοῦ Χάιντεγκερ) ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ φιλόσοφοι ἀνήκουν στήν ἱστορία τῆς ἐλληνοδυτικῆς «μεταφυσικῆς», μέ τήν ἔννοια πού δίνει στόν ὄρο ὁ Χάιντεγκερ. Σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ «μεταφυσική»; Συνίσταται στή συγκάλυψη τῆς «ὄντολογικῆς διαφορᾶς», δηλαδή τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό ὄν καί τά ὄντα ἀφενός καί στό Εἶναι ἀφετέρου. Συνίσταται συνεπῶς στή «λήθη» τοῦ Εἶναι. Πρόκειται ἀπλῶς γιά ἀπασχόληση μέ τό Εἶναι τῶν ὄντων καί παραμέληση τῆς ἀληθινῆς ἐρώτησης, ἡ ὁποία, κατά τόν Χάιντεγκερ, εἶναι ἐρώτηση γιά τό νόημα τοῦ Εἶναι. Ταυτοχρόνως καί παραδόξως, ἂν διαβάσει κανεῖς τόν Χάιντεγκερ, βλέπει ὅτι αὐτή ἡ λήθη κατά κάποιον τρόπο «προοδεύει» ἢ προχωρεῖ (δηλαδή ὀπισθοχωρεῖ) μέ ἕναν ἀρκετά ἐγελοειδή τρόπο, ἀνάμεσα στούς διάφορους φιλοσόφους πού ἐμφανίστηκαν κατά μῆκος τῆς Ἱστορίας, προχωρώντας πρός ὀλοένα καί πιό πλήρεις μορφές, ἔτσι πού αὐτό πού ὁ Χάιντεγκερ ὀνομάζει «πραγματοποίηση καί τελείωση τῆς μεταφυσικῆς σάν λήθης τοῦ Εἶναι», ἔχει ἤδη ἐμφανισθεῖ στόν Πλάτωνα (καί ἴσως καί στούς προσωκρατικούς), ἀλλά φθάνει στήν πιό ὀλοκληρωμένη μορφή του μέ τόν Χέγκελ καί στή συνέχεια μέ τόν Νίτσε. Μέσα σ' αὐτήν τή διαδικασία, οἱ συγκρούσεις, οἱ ἀντιφάσεις, οἱ ἀγῶνες ἀνάμεσα στούς φιλοσόφους, πού χαρακτηρίζουν τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀγνοοῦνται ἢ συγκαλύπτονται. Τό σύνολο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐμφανίζεται σάν μιά γραμμική πορεία ἔτσι ὥστε νά φθάνει στό προκαθορισμένο ἀποτέλεσμά του, δηλαδή στό κλείσιμο ἢ στόν ἐγκλεισμό τῆς μεταφυσικῆς, καί

στόν στοχαστή αὐτοῦ τοῦ ἐγκλεισμοῦ, τόν Χάιντεγκερ, ὁ ὁποῖος, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, μπορεῖ νά ἀφήσει κατὰ μέρος τή φιλοσοφία, δηλαδή τή μεταφυσική, καί νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σκέψη τοῦ εἶναι.

Ὅπως στόν Χέγκελ ἔτσι καί στόν Χάιντεγκερ ὅλοι οἱ φιλόσοφοι ἀνάγονται στό ἴδιο. Στόν Χέγκελ μέ τήν ἔννοια ὅτι ὅλοι τους ἐκπροσωποῦν ἀπλῶς στιγμές στή διαδικασία τῆς αὐτοσυνείδησης καί αὐτογνωσίας τοῦ πνεύματος. Καί φυσικά ὅλες αὐτές οἱ «στιγμές» ἀποδεικνύεται στό τέλος ὅτι εἶναι καί καταδικάζονται νά εἶναι «στιγμές» τοῦ ἐγγελιανοῦ συστήματος. Στόν Χάιντεγκερ, ὅλοι οἱ φιλόσοφοι⁵ ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικές, ἀλλά (ὅταν κοιτᾶμε τό βάθος τῶν πραγμάτων) κατ' οὐσίαν τίς ἴδιες καί μὴ διαφοροποιημένες, μορφές τῆς λήθης τοῦ ὄντος, τῆς σκέψης τοῦ ὄντος ὡς παρουσίας, τῆς σύγχυσης τῆς παρουσίας μέ τό ἐκάστοτε παρόν.

Μέ τούς μετα-χαϊντεγκεριανούς, ὅλο αὐτό τό πράγμα παίρνει τόν τίτλο τοῦ ἀδηρίτου καί ἀδιαρρήκτου κύκλου τοῦ ἑλληνοδυτικοῦ ὄντο-λογο-θεο-φαλλο-κεντρισμοῦ. Ἐντούτοις κάποιες ἔσχατες ἐλπίδες φαίνεται νά ὑπάρχουν· σύμφωνα μέ κάποιες πρόσφατες φῆμες, φαίνεται ὅτι θά μπορούσαμε ἐνδεχομένως νά βγοῦμε ἀπ' αὐτόν τόν κύκλο, καταφεύγοντας στήν Παλαιά Διαθήκη (ὄχι βέβαια στήν Καινή, ἡ ὁποία, ὅπως καί νά τό κάνουμε, ἔχει μολυνθεῖ ἀνίατα ἀπό τούς καταραμένους Ἑλληνες). Θά μπορούσαμε ἔτσι νά βροῦμε στόν Ἰεχωβά, στοὺς Νόμους του καί στήν Ἡθική τῶν Ἑβραίων μία ὑπερβατική σημασία ἢ μετασημασία, ἡ ὁποία θά μπεῖ στή θέση τῶν χρεωκοπημένων παλαιῶν ὑπερβατικῶν σημασιῶν. Ἴσως ἐφεξῆς θά πρέπει νά ἐλπίζουμε

5. Βλ. τίς τελευταίες σελίδες τῆς «Ρήσης τοῦ Ἀναξιμάνδρου» (1944) ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Παρμενίδης καί ὁ Ἀναξιμάνδρος ἐμφανίζονται ὡς λέγοντες «τό ἴδιο». Ἡ τερατώδης (καί στό πιό σημαντικό σημεῖο, καθαρά «πολιτική-ἀντιδραστική») «ἐρμηνεία» ἀπ' τόν Χάιντεγκερ τοῦ περίφημου στασίμου τῆς Ἀντιγόνης («πολλά τὰ δεινά...») στό τέλος τῆς Εἰσαγωγῆς στή Μεταφυσική δείχνει πόσο ξένος ἦταν ὁ Χάιντεγκερ πρὸς τόν ἑλληνικό κόσμο καί τό ἑλληνικό πνεῦμα.

ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν Ἀποκάλυψη θά μᾶς σώσει...

* * *

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες, δέν εἶναι περίεργο ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀσκεῖται ὀλοένα καί λιγότερο καί ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ πού σήμερα ὀνομάζεται «φιλοσοφία» εἶναι ἀπλῶς σχολιασμός καί ἐρμηνεία, ἢ μᾶλλον σχολιασμός στό τετράγωνο. Διότι οἱ εἰδήμονες πλέον δέν ἐρμηνεύουν κἂν τούς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος, ἀλλά ἐρμηνεύουν τί εἶπε ὁ τάδε ἐρμηνευτής γιά τόν τάδε ἐρμηνευτή, ὁ ὁποῖος ἐρμήνευε, ἄς ποῦμε, τόν Λάιμπνιτς. Αὐτό σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὑφίσταται μία τρομερή παραμόρφωση, διότι διαμελίζεται ἀνάμεσα σ' ἓναν σχολαστικό ἀκαδημαϊσμό καί στίς ἀποδομητικές ἢ ξεχαρβαλωτικές ἀσχετότητες.

Τό πῶς μποροῦμε νά προσεγγίσουμε τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, δηλαδή τό ἔργο τῶν σημαντικῶν φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος, εἶναι φυσικά ἓνα τεράστιο ζήτημα, ἀλλά δέν μποροῦμε νά προχωρήσουμε χωρίς νά τό ἀντιμετωπίσουμε ἔστω καί συνοπτικά.

Ἐνας φιλόσοφος γράφει καί δημοσιεύει, διότι πιστεύει ὅτι ἔχει νά πεῖ σημαντικά καί ἀληθινά πράγματα, ἀλλά ἐπίσης διότι ἐπιθυμεῖ νά γίνουν ἀντικείμενο συζήτησης αὐτά πού πιστεύει. «Νά γίνουν ἀντικείμενο συζήτησης» σημαίνει νά ὑποστοῦν κριτική καί ἐνδεχομένως νά ἀναιρεθοῦν. Καί ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τοῦ παρελθόντος, μέχρι καί τούς Κάντ, Φίχτε καί Σέλλινγκ, συζήτησαν πάντα ρητά. ἔκαναν κριτική καί συχνά ἀναίρεσαν, τούς προκατόχους τους. Κι αὐτό γιατί θεωροῦσαν, πολύ σωστά, ὅτι καί οἱ ἴδιοι ἀνήκουν σ' αὐτήν τή διαχρονική Ἀγορά, σ' αὐτόν τόν κοινωνικο-ιστορικό δημόσιο χῶρο, ὅπου ἀσκεῖται ὁ στοχασμός καί ὁ αὐτοστοχασμός, ἢ αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε «ἀνάκλαση», μεταφράζοντας τό ξένο *reflectio*. Καί ὅτι αὐτή ἡ δημόσια κριτική τῶν ἄλλων φιλοσόφων εἶναι ἀπολύτως οὐσια-

στική για να διατηρηθεί και να διευρυνθεί αυτός ο χώρος ως χώρος ελευθερίας, μέσα στον οποίο δεν υπάρχουν αβεντίες, δεν υπάρχουν Αποκαλύψεις, δεν υπάρχουν Γενικοί Γραμματείς, δεν υπάρχουν Πρόεδροι, δεν υπάρχουν Φύρερ και δεν υπάρχει και Μοίρα του Είναι, αλλά όπου διαφορετικές δόξες, δηλ. διαφορετικές γνώμες, συγκρούονται και όπου ο καθένας έχει τό δικαίωμα, φυσικά με δική του ευθύνη και με δικό του ρίσκο, να εκφράσει τή διαφωνία του.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο για ένα φιλόσοφο δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο κριτική ιστορία της φιλοσοφίας, δηλαδή όχι απλώς παράθεση των ιδεών, αλλά ανάλυση που συνοδεύεται από κριτική. Η κριτική φυσικά προϋποθέτει τήν επίμονη και ανιδιοτελή προσπάθεια κατανόησης του κειμένου που προσπαθούμε να αναλύσουμε. Επίσης προϋποθέτει μία συνεχή επαγρύπνηση όσον αφορά τούς ένδεχόμενους περιορισμούς του κειμένου, περιορισμούς που απορρέουν απ' τόν σχεδόν αναπόφευκτο έγκλεισμό κάθε έργου σκέψης που έχει έπιφέρει στον προηγούμενο έγκλεισμό.

Άλλά γι' αυτόν επίσης τόν λόγο, πρέπει να υπάρχει για ένα φιλόσοφο μία κριτική ιστορία της φιλοσοφίας. Αν αυτή ή ιστορία δεν είναι κριτική, τότε αυτός ο ίδιος δεν είναι φιλόσοφος – είναι ιστορικός, έρμηνευτής, κακός έρμηνευτής άλλωστε. Και αν δεν υπάρχει ιστορία, με τήν πλήρη έννοια της λέξης, τότε αυτός ο φιλόσοφος εργάζεται έχοντας τή μοιραία αυταπάτη ότι ξαναρχίζει τά πάντα Ήξαρχής, τήν αυταπάτη της *tabula rasa*. Η φιλοσοφία είναι μία ανακλαστική και αυτοστοχαστική δράση της σκέψης, που ανελίσσεται και ελεύθερα και μέσα στον συνεχή περιορισμό ενός παρελθόντος. Η φιλοσοφία δεν είναι σωρευτική, είναι βαθιά ιστορική.

Φθάνουμε έτσι σε έναν κύκλο, έναν κύκλο ο οποίος δεν είναι φαύλος και ο οποίος δεν έκδηλώνει κανένα λογικό ελάττωμα. Έμφανίζει τήν πραγματική ουσία του στοχασμού, του αυτοστοχασμού, της αυτοανάκλασης μέσα στον όριζοντα της φιλοσοφικής σκέψης. Μία κριτική ιστορία της φιλοσοφίας δεν είναι δυ-

νατή χωρίς μία ιδιαίτερη προσωπική τοποθέτηση. Δεν μπορεί να ασκήσει κανείς αληθινή κριτική από όπουδήποτε· τήν ασκεί από ένα σημείο στο οποίο τοποθεείται και τό οποίο δίνει μία συνοχή στις κριτικές τίς οποίες ένδεχομένως εκφέρει. Άλλά μία κριτική ιστορία της φιλοσοφίας επίσης δεν είναι δυνατή χωρίς κάποια αντίληψη για τό τί είναι ή ιστορία, με τήν πλατύτερη και βαθύτερη έννοια αυτού του όρου και, επίσης, κάποια αντίληψη για τό ποιά είναι ή θέση της φιλοσοφίας μέσα στην ιστορία. (Απ' αυτή τήν άποψη ασφαλώς, και ο Χέγκελ και ο Χάιντεγκερ έχουνε τυπικά δίκιο). Αυτό φυσικά δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο ότι προσπαθούμε να «έξηγήσουμε» ή να αναιρέσουμε τόν Πλάτωνα και τόν Άριστοτέλη μέσω της ύπαρξης της δουλείας, ή τόν Ντεκάρτ και τόν Λόκ μέσω της ανόδου της μπουρζουαζίας και όλων των γνωστών ανάλογων άνοησιών. Σημαίνει ασφαλέστατα ότι και ή παρελθούσα φιλοσοφία και ή σημερινή φιλοσοφία πρέπει να βρούν τή θέση τους μέσα στην ιστορία του ανθρώπινου φαντασιακού και μέσα στην ιστορία του επίμονου, δισχιλιετούς και πλέον, άγώνα της έτερόνομης θέσμησης της κοινωνίας.

Θά φέρω δύο παραδείγματα για να γίνω κατανοητός. Θά ήτανε τελείως άνόητο να άρνηθομε σχετικά με τόν Πλάτωνα ότι τά κίνητρα του είναι κατ' ουσίαν πολιτικά. Οί προσδιορισμοί του είναι πολιτικοί και αυτοί οί πολιτικοί προσδιορισμοί και τά πολιτικά κίνητρα είναι ή λυσιώδης μάχη έναντίον της δημοκρατίας, τήν οποία μισεί από τά βάθη της ψυχής του. Αυτό συνδέεται βαθύτατα με όλη τή σκέψη του Πλάτωνος και φυσικά με τήν όντολογία του. Άλλά έξίσου άνόητο θά ήτανε να άρνηθομε ότι ο Πλάτων ξαναδημιούργησε και ξαναθέσμισε για μία δεύτερη φορά τή φιλοσοφία και ότι μένει, ως σήμερα τουλάχιστον, ο μεγαλύτερος φιλόσοφος της ιστορίας.

Με τόν ίδιο τρόπο και, φυσικά, σε αρκετά υποδεέστερο επίπεδο θά ήτανε άνόητο να άρνηθομε ότι ο Χάιντεγκερ κινείται βιαστικά από βαθιά αντιδραστικά και αντιδημοκρατικά κίνητρα, ήτι αυτές οί πλευρές της σκέψης του Χάιντεγκερ είναι ήδη έκδηλες στο Είναι και Χρόνος, έξι χρόνια πριν απ' τόν περίφημο

πρυτανικό του λόγο υπέρ του ναζιστικού καθεστώτος, και ότι παραμένουν και μετά τον θάνατό του, αφού φρόντισε να δώσει στο *Spiegel* μία συνέντευξη, με ρητή εντολή να δημοσιευθεί μετά τον θάνατό του, στην οποία λέει ότι δεν μετανοεί για τίποτε. Και φυσικά αν διαβάσει κανείς προσεκτικά τό *Είναι και Χρόνος*, καταλαβαίνει τη σύνδεση αυτής της στάσης με τη συνολική φιλοσοφία του Χάιντεγκερ και με αυτό που θέλει να οικοδομήσει ως όντολογία. Και όμως, θά ήταν τό ίδιο άνόητο να άρνηθοῦμε ότι ο Χάιντεγκερ ήταν ένας από τούς σημαντικούς φιλοσόφους του 20ού αιώνα και να ισχυρισθοῦμε ότι ένας φιλόσοφος θά μπορούσε σήμερα άπλως να τον άγνοήσει. Βρισκόμαστε βέβαια μπροστά σε μία φαινομενικά παράδοξη κατάσταση, που θά άπαιτούσε περαιτέρω διαύγηση, τήν όποία δεν μπορώ δυστυχώς να επιχειρήσω έδω.

Έλεγα πριν ότι ή φιλοσοφία δεν είναι σωρευτική, όπως θά μπορούσε να πει κανείς ότι είναι ή επιστήμη, αν και εκεί ακόμα τά πράγματα δεν είναι τόσο καθαρά όσο φαίνονται. Πάντως, στην πράξη, μπορείτε να μάθετε φυσική ή μαθηματικά, διαβάζοντας σημερινά έγχειρίδια. Δεν έχετε καμία ανάγκη να ανατρέξετε στον Εὐκλείδη, στον Αρχιμήδη, στον Νεύτωνα, στον Γκάους, στον Άινστάιν ή στον Κάντ. Αυτό ακριβώς σημαίνει σωρευτικότητα: τό γεγονός δηλαδή ότι κατά κάποιον τρόπο και τουλάχιστον από όρισμένες σκοπιές (γι' αυτό λέω ότι υπάρχει πρόβλημα) ή διαδικασία καταργείται μέσ στό αποτέλεσμα της. Τό αποτέλεσμα άρκει.

Από μία άλλη άποψη, και ή τέχνη δεν είναι σωρευτική, αν και αυτό πρέπει πάλι να τό πάρουμε με διαφορετική έννοια. Σχεδόν πάντα, για να καταλάβει κανείς, όχι άπλως έξωτερικά, ένα έργο τέχνης, είναι άπαραίτητο να έμβαπτισθεί μέσ στον πολιτισμό μέσα στον όποιο γεννήθηκε αυτό τό έργο τέχνης. Άλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θά μπορούσε κανείς να ένθουσιασθεί π.χ. από τον Βάγκνερ, εάν δεν ξέρει όλη τήν εξέλιξη από τό γρηγοριανό άσμα μέσφ του Παλεστρίνα, του Μοντεβέρντι, του Μπάχ, του Μπετόβεν κ.λπ.

Με τή φιλοσοφία, ή κατάσταση είναι διαφορετική. Τό γεγονός ότι ή φιλοσοφία είναι ακριβώς αυτοστοχαστική και αυτοανακλαστική δραστηριότητα τής σκέψης, συνεπάγεται ιδεατά ότι κάθε μορφή σκέψης που έχει ύπάρξει, έχει υποχρεωτικά σημασία γι' αυτήν. Συνεπώς, για ένα φιλόσοφο, κατά κάποιον τρόπο, είναι υποχρεωτικώς σημαντικά αυτά τά όποια οι άλλοι φιλόσοφοι έχουν ήδη σκεφθεί. Άλλά βέβαια, όπως είπα, αυτή ή αυτοανακλαστικότητα, αυτή ή αυτοστοχαστικότητα, σημαίνει ταυτοχρόνως κριτική. Θά μπορούσε να πει κανείς, ένας φιλόσοφος που άσκει κριτική στους φιλοσόφους του παρελθόντος, κατά κάποιον τρόπο άσκει τήν αυτοκριτική του. Τό αν τήν άσκει καλώς ή κακώς αυτό είναι άλλη ιστορία. Όταν άσκω κριτική στον Κάντ, κατά κάποιον τρόπο άσκω επίσης κριτική στον έαυτό μου και αυτό με οδηγεί να είμαι ακόμα πιο άυστηρός προς τον έαυτό μου, απ' τό αν άπλως έδιάβαζα τον Κάντ. Δεν μπορώ να ξυπνάω κάθε πρωί με μία καινούργια ιδέα που αντιφάσκει με όλες τις προηγούμενες ιδέες μου και να σπεύδω να τήν αναπτύξω, ξεχνώντας τί σκεφτόμουνά σε όλη τήν προηγούμενη ζωή μου. Σ' αυτήν ακριβώς τή θέση βρίσκεται ένας φιλόσοφος σε σχέση με όλα τά κείμενα που ήδη ύπάρχουν όταν έρχεται στον κόσμο. Τά πουλιά, κελαηδάνε άθωά κάθε πρωί, αλλά είναι πουλιά. Και κάθε πρωί κελαηδάνε τό ίδιο τραγούδι. Επίσης, δεν μπορώ να άγνοήσω τό γεγονός ότι ή ίδια μου ή σκέψη, όσο και αν τή νομίζω πρωτότυπη, δεν είναι παρά ένα αναρίγισμα ή, στην καλύτερη περίπτωση, ένας κυματισμός άπάνω σ' αυτό τό τεράστιο κοινωνικο-ιστορικό ποτάμι που πήγασε στην Ίωνία έδω και 25 αιώνες. Έτσι βρίσκομαι μπροστά στη διπλή έπιταγή: να σκέπτομαι έλεύθερα και να σκέπτομαι κάτω απ' τον περιορισμό τής Ίστορίας. Αυτή ή φαινομενική και πραγματική άντινομία, όχι μόνο δεν είναι εμπόδιο, αλλά είναι πηγή και έναυσμα για τή φιλοσοφική σκέψη, είναι ή πηγή και τό έναυσμα ενός δυνάμει άπείρως πλουσίου φιλοσοφικού μονολογικού διαλόγου ή διαλογικού μονολόγου.

Αυτό σημαίνει επίσης, έντέλει, ότι πρέπει να έχω ή να σχηματίσω βαθμιαία μία αντίληψη του τί είναι ή φιλοσοφία, τί είναι αυτή

ή αυτοανακλαστική και αυτοστοχαστική δραστηριότητα της σκέψης. Φυσικά, κάθε φορά που εμφανίστηκε ένας καινούργιος φιλόσοφος, έδωσε έναν καινούργιο όρισμό της φιλοσοφίας. Και αυτός ο όρισμός έχει κάθε φορά την πιο ένδομυχη σχέση με το περιεχόμενο της φιλοσοφίας αυτού του φιλοσόφου. Συνεπώς, μου είναι αδύνατον να καταλάβω τί είναι φιλοσοφία, αν δεν καταλάβω σέ έναν ορισμένο βαθμό τί έχουν πει οι φιλόσοφοι (αυτό είναι ταυτολογία, βέβαια), αλλά είναι επίσης αδύνατον να καταλάβω, χωρίς κριτική στάση απέναντι σ' αυτό που έχουν πει. Κριτική στάση ή όποια μπορεί φυσικά να καταλήξει απλώς σέ μία εκ νέου επιβεβαίωση αυτού που έχει λεχθεί. Συνεπώς, ή αντίληψη που σχηματίζω για τή φιλοσοφία είναι στενά συνδεδεμένη με τή αντίληψη που σχηματίζω για τήν ιστορία της φιλοσοφίας και αντιστρόφως. Αλλά και για τήν ιστορία εν γένει, δεδομένου ότι ή φιλοσοφία είναι ένα κοινωνικο-ιστορικό δεδομένο. Θέλω να πω μέ αυτό ότι είναι μία κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα. Όποιοσδήποτε και αν είναι οι αξιώσεις της «υπερβατικής» στάσης, θά σταματούσα άμέσως τή συζήτηση μέ κάποιον ό όποιος θά έλεγε ότι ό Άριστοτέλης θά μπορούσε να ήταν Κινέζος, ή ακόμα ότι ό Χέγκελ θά μπορούσε να ήτανε Ίταλός. Αυτό σημαίνει ότι οι φιλόσοφοι είναι κάθε φορά βαθιά ριζωμένοι μέσα στην κοινωνία τους και στην εποχή τους, και ή φιλοσοφία τους, απ' αυτή τήν άποψη, ανήκει στά κοινωνικο-ιστορικά δεδομένα. Και αυτό μάς δείχνει (και κλείνουμε αυτόν τόν κύκλο) ότι ή φιλοσοφία είναι αδύνατη χωρίς μία φιλοσοφία του κοινωνικο-ιστορικού.

* * *

Και τώρα θά συνοψίσω τίς άπόψεις μου πολύ σύντομα και πολύ δογματικά άπάνω σ' αυτό τό σύμπλεγμα έρωτήσεων.

Πιστεύω ότι είναι αδύνατον να καταλάβει κανείς τί είναι πραγματικά ή φιλοσοφία, χωρίς να λάβει υπόψη του τήν κεντρική της θέση στή γέννηση και τήν ανάπτυξη του κοινωνικο-ιστορικού προτάγματος της άτομικής και κοινωνικής αυτονομίας. Φιλοσο-

φία και δημοκρατία γεννήθηκαν ταυτόχρονα και στον ίδιο τόπο· ή άλληλεξάρτησή τους και ό σύνδεσμός τους πηγάζουν απ' τό γεγονός ότι και οι δύο έκφράζουν τήν άπόρριψη της έτερονομίας, τήν άπόρριψη των αξιώσεων ισχύος και νομιμότητος των εκάστοτε θεσμισμένων κανόνων και παραστάσεων, τήν άπόρριψη κάθε έξωτερικής αυθεντίας, και ιδίως κάθε θείας αυθεντίας, τήν άπόρριψη κάθε έξωκοινωνικής πηγής αλήθειας και δικαιοσύνης, συνελόντι είπειν, τήν άμφισβήτηση των ύπαρχόντων θεσμών και τήν άποδοχή της ικανότητας του κοινού, του λαού, της κοινότητας και της σκέψεως να αυτοθεσμιστούν, ρητά και αυτοστοχαστικά.⁶ Για να χρησιμοποιήσω άλλη έκφραση: ό άγώνας για τή δημοκρατία είναι άγώνας για πραγματική και άμεση αυτοκυβέρνηση. Ό στόχος της αυτοκυβέρνησης δεν έπιδέχεται κανένα έξωτερικό όριο. Συνεπώς, ή πραγματική αυτοκυβέρνηση συνεπάγεται τή ρητή αυτοθέσμιση της κοινωνίας, πράγμα που φυσικά προϋποθέτει ότι άμφισβητούμε, ότι έχουμε άμφισβητήσει τήν ύπάρχουσα θέσμιση, και ότι μπορούμε κατ' άρχήν να τήν άμφισβητήσουμε σέ κάθε στιγμή. Τό πρόταγμα της συλλογικής αυτονομίας σημαίνει ότι ή κοινότητα, που σέ καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ύπάρξει αν δεν είναι θεσμισμένη, αναγνωρίζει ρητά και ανακτά τίς θεσμιζουσες ικανότητές της και τόν θεσμιζοντα παρακτήρα της. Υποβάλλει τόν έαυτό της και τίς δραστηριότητές της στό κριτήριο του δικαίου και του άδίκου, του όρθου και του μή όρθου. Μ' άλλα λόγια, ή δημοκρατία, εάν τή σκεφτούμε μέ όλο τό βάθος και τήν έκταση, δεν είναι φυσικά οι βουλευτικές εκλογές, είναι τό καθεστώς του πολιτικού αυτοστοχασμού και της αυτοανακλαστικότητας. Ποιούς νόμους πρέπει να έχουμε και για ποιό λόγο; Αυτό θά πει δημοκρατία. Φυσικά, στην άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα συμμετέχει τό σύνολο της κοινότητας. Αλλά τό ίδιο άκριβώς είναι και ό πυρήνας της φιλοσοφίας. Τή

6. Ηλ. τό κείμενό μου «Η Έλληνική Πόλις και ή δημιουργία της δημοκρατίας» στό Χώρος του Άνθρώπου - Σταυροδρόμια του Λαβυρίνθου στις εκδόσεις Ύψιλον.

φιλοσοφία δέν τήν ἀφορᾶ ἢ ἐρώτηση «Τί εἶναι τό Εἶναι». ἢ «Τί εἶναι τό νόημα τοῦ Εἶναι», ὅπως λέει ὁ Χάιντεγκερ, ἢ «Γιατί ὑπάρχει κάτι ἀντί νά μήν ὑπάρχει τίποτα». Ὅλα αὐτά τά ἐρωτήματα εἶναι δευτερεύοντα, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἀνάδυση μιᾶς πιό ριζικῆς ἐρωτήσεως, ἐρωτήσεως πού εἶναι ἀδύνατη σέ μία ἑτερόνομη κοινωνία: «Τί πρέπει νά σκέπτομαι;». Αὐτή εἶναι ἡ ἀρχική ἐρώτηση τῆς φιλοσοφίας: «Τί πρέπει νά σκέπτομαι γιά τό Εἶναι, γιά τή φύση, γιά τήν πόλιν καί τή δικαιοσύνη, γιά τήν ἴδια μου τή σκέψη κ.ο.κ.».

Αὐτή ἡ ἐρώτηση τίθεται συνέχεια καί ὑποχρεωτικά χωρίς τέλος, γιά ἕναν ἀπλούστατο λόγο: ἕνα ὄν πού σκέπτεται, ὅπως καί κάθε ὄν πού ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του, ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά μέσα σ' ἕνα κλείσιμο, σ' ἕναν ἐγκλεισμό. Τό ἴδιο καί ἡ κοινωνία καί τό κοινωνικό ἄτομο. Ἡ δημοκρατία εἶναι τό πρόταγμα ρήξης καί διάρρηξης αὐτοῦ τοῦ ἐγκλεισμοῦ στό κοινωνικό ἐπίπεδο. Ἡ φιλοσοφία, πού δημιουργεῖ τήν αὐτοστοχαστική ὑποκειμενικότητα, εἶναι τό πρόταγμα τῆς ρήξης καί τῆς διάρρηξης αὐτοῦ τοῦ ἐγκλεισμοῦ, στό πεδίο τῆς σκέψεως. Ἀλλά, φυσικά, κάθε ρήξη τοῦ ἐγκλεισμοῦ, ἐκτός ἐάν μένει ἕνα χαῖνον ἐρωτηματικό τό ὁποῖο φυσικά δέν ρηγνύει ἀπολύτως τίποτε, γιά νά εἶναι πραγματική ρήξη, πρέπει νά θέσει κάτι, πρέπει νά φθάσει σέ κάποια ἀποτελέσματα καί, μέ αὐτόν τόν τρόπο, κινδυνεύει νά κατασκευάσει γιά τόν ἑαυτό της ἕναν καινούργιο ἐγκλεισμό. Συνεπῶς, ἡ συνέχιση καί ἡ ἀνανέωση τῆς αὐτοστοχαστικῆς δραστηριότητος, ὄχι διότι ἡ ἀνανέωση εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά διότι αὐτό εἶναι ἡ οὐσία τῆς αὐτοστοχαστικῆς δραστηριότητος, συνεπάγεται τήν ἀμφισβήτηση τῶν προηγουμένων ἀποτελεσμάτων, πράγμα πού δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκην τήν ἀπόρριψή τους, ὅπως τό γεγονός ὅτι σέ μία πραγματική δημοκρατία, οἱ νόμοι εἶναι συνεχῶς ἀναθεωρήσιμοι, δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι τοὺς ἀναθεωροῦμε ὅλους κάθε πρῶι. Συνεπῶς, ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφίας, ὄχι μόνο συμπίπτει μέ τή γέννηση τῆς δημοκρατίας, ἀλλά καί συν-σημαίνει, ἂν μπορῶ νά πῶ. Εἶναι καί οἱ δύο ἐκφράσεις καί κεντρικές ἐνσαρκώσεις τοῦ προτάγματος τῆς αὐτονομίας. Καί

ἐδῶ πρέπει κανεῖς νά σχολιάσει μία ἄλλη ἀπό τίς παραμορφώσεις πού ὑπέστη ἡ ἀρχαία Ἑλλάς καί ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται ἀπό τοὺς Δυτικούς, οἱ ὁποῖοι, δυστυχῶς, οὐδέποτε ἀποχριστιανίστηκαν τελείως. Δηλαδή ἐξακολουθοῦν νά ἀναζητοῦν ἕνα μοντέλο καί ἕνα δόγμα, ἂν ὄχι ἕνα ἱερό Βιβλίο.

Ἡ ἑλληνική πολιτική δημιουργία, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ πόλις, ὡς αὐτόνομη, αὐτόδικη καί αὐτοτελής κοινότητα, καί ἡ δημοκρατία θεωρήθηκαν πάντοτε καί συνεχῶς ἀπό τίς μοντέρνες ἱστορίες καί ἐρμηνεῖες σάν ἕνα στατικό ἀποτέλεσμα. Συζητήθηκαν καί συζητιοῦνται ἀτέλειωτα τά καλά καί τά κακά τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, σάν νά ἐπρόκειτο ἢ σάν νά εἶχε πεῖ κανεῖς ποτέ ὅτι λ.χ., ἡ Ἀθηναϊκή Δημοκρατία, ἔτσι ὅπως ἦταν τό 431 π.Χ., εἶναι τό αἰώνιο μοντέλο καί ὑπόδειγμα γιά κάθε πολιτεία.⁷ Ἀντί νά δοῦν (καί αὐτό, τολμῶ νά πῶ, κανεῖς δέν τό ἔχει δεῖ ἢ, ἂν τό ἔχει δεῖ, τό ἔχει δεῖ ὡς ἐλάττωμα), ὅτι αὐτό πού εἶναι πραγματικά δημοκρατικό στήν Ἀθήνα πάνω ἀπ' ὅλα τά ἄλλα, καί αὐτό πού ἔχει περισσότερη σημασία γιά μᾶς, δέν εἶναι κανένας ἰδιαίτερος δημοκρατικός θεσμός, πού ἐγκαθιδρύθηκε σέ μία ὀρισμένη στιγμή, ἂν καί ὑπάρχουν πολλοί τέτοιοι θεσμοί ἀπ' τοὺς ὁποίους πολλά μπορούμε νά μάθουμε, ἀλλά εἶναι ἡ συνεχῆ διαδικασία τῆς δημοκρατικῆς αὐτοθέσμησης, οἱ ἔντεκα ἐπαναστάσεις («μεταβολαί») τοῦ Ἀριστοτέλη στήν Ἀθηναίων Πολιτεία, πού συνεχίζονται ἐπί τρεῖς αἰῶνες. Ἐκεῖ εἶναι ἡ δημιουργικότητα, ἐκεῖ εἶναι ἡ Αὐτοστοχαστικότητα, ἐκεῖ εἶναι ἡ δημοκρατία καί ἐκεῖ εἶναι τό μάθημα. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, αὐτό πού εἶναι σημαντικό γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία, πέρα ἀπ' ὅλα τά ἀποτελέσματα στά ὁποῖα μπορεῖ νά ἔφτασε, καί ξέρουμε ὅτι ὅλα τά ἀποτελέσματα ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν ἕνα τεράστιο βᾶρος, εἶναι ἡ συνεχῆ δια-

7. Ἀκόμα χειρότερα, τίς περισσότερες φορές οἱ Δυτικοί πολιτικοί φιλόσοφοι—π.χ. ὁ Λέο Στράους—ὅταν μιᾶνε γιά τήν «πολιτική σκέψη τῶν Ἑλλήνων» ἐννοοῦν συνήθως κυρίως τόν Πλάτωνα (καί, πολύ λιγότερο, τόν Ἀριστοτέλη). Αὐτό εἶναι ἰσοδύναμο μέ τό νά μιλάει κανεῖς γιά τήν «πολιτική σκέψη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης» παραπέμποντας στόν Μπονάλντ, τόν Ντέ Μαίστερ ἢ τόν Σάρλ Μωρράς.

δικασία ανάπτυξης και, αν μπορώ να πω, αυτοθέσμισης. Δεν πρόφτασε να εμφανιστεί ο Θαλής, και άμέσως εμφανίστηκε ένας άλλος και μετά ένας άλλος φιλόσοφος, και έτσι αυτή ή αυτοστοχαστική διαδικασία της σκέψης αρχίζει μέσα σε μία πραγματικά ιστορική, με τη βαρύνουσα έννοια του όρου, διάσταση, που ενσωματώνεται βέβαια ταυτοχρόνως σε άνοιχτή και δημόσια συζήτηση και κριτική.

Αυτή ή συζήτηση και κριτική δεν είναι μάταιη διακήρυξη της ατομικότητας του καθενός, διότι καθένας απ' αυτούς τους φιλοσόφους γνωρίζει συνεχώς και αναγνωρίζει τους άλλους, λαμβάνει υπόψη του τις θέσεις τους και προβάλλει επιχειρήματα, τά όποια εξακολουθούν να ισχύουν, πραγματοποιώντας έτσι, όχι μία διαλεκτική πρόοδο, αλλά ακριβώς μία αυθεντική ιστορική αυτοανάπτυξη της σκέψης. Δεν υπάρχουν δύο ή τρεις «σχολές», αποκρυσταλλωμένες για πάντα, που σχολιάζουν ανάως τις διδασκαλίες του Κομφούκιου ή του Λάο-Τσέ ή την Πεντάτευχο. Υπάρχουν δεκάδες ανεξάρτητων στοχαστών. Στη συλλογή του Ντίλς σώζονται 90 προσωκρατικοί. Εμφανίστηκαν στη διάρκεια δύο αιώνων, μέσα σ' έναν πληθυσμό που από τη Μίλητο ως τον Ακράγαντα θά έφτανε τό πολύ σε ένα εκατομμύριο ανθρώπους. Έξω από τους Πυθαγόρειους δεν υπάρχουν σχολές – υπάρχουν βέβαια συγγένειες, αλλά δεν υπάρχουν σχολές. Σχολές με την πραγματική έννοια εμφανίζονται μόνο όταν αρχίζει ή παρακμή, δηλαδή από τον Πλάτωνα και μετά. Φυσικά, με την πτώση της δημοκρατίας, ή φιλοσοφία (ιδιαίτερα με τους Στωικούς, αλλά ήδη και με τους Πλατωνικούς και τους Αριστοτελικούς) γίνεται άκαμπτη μέσω των σχολών και όλοένα και περισσότερο επιδίδεται στον σχολιασμό και στην έρμηνεία. Τό τέλος αυτής της περιόδου είναι σύγχρονο με τό τέλος της περιόδου της δημοκρατικής πολιτικής δημιουργίας. Μπορούμε να πάρουμε τό 404, την ήττα των Αθηναίων, ή τό 399, την καταδίκη σε θάνατο του Σωκράτη, ως ίσης σημασίας συμβολικά όρόσημα. Ο Σωκράτης είναι ό τελευταίος φιλόσοφος-πολίτης, φιλόσοφος που πηγαίνει στην αγορά και συζητάει με όλον τον κόσμο. Ο δήμος των Αθη-

ναίων, αυτός που χάνει τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αλλά και αυτός που καταδικάζει, έστω και με μικρή πλειοψηφία, τον Σωκράτη, δεν είναι πιά ό δήμος του βου και του 5ου αιώνα. Μπορεί να θεωρήσει κανείς ως παράδοξο ότι αυτή ακριβώς ή περίοδος παρακμής, που αρχίζει τότε, εμφάνισε δύο από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της ιστορίας, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ό μητραλοίας Πλάτων εκπαιδεύτηκε και αναπτύχθηκε μέσα σ' αυτήν τη δημοκρατία, την όποια μισούσε και σιχαινότανε.

Με τον Πλάτωνα αρχίζει ή πλατωνική στροφή (θά μπορούσα ίσως να πω μέχρι και διαστροφή, άς ποῦμε τουλάχιστον καμπή) ή όποια από τότε κυριάρχησε στην ιστορία της φιλοσοφίας ή τουλάχιστον στό κύριο ρεύμα της. Ο φιλόσοφος παύει να είναι πολίτης. Βγαίνει από την πόλιν, φτιάχνει την Ακαδημία έξω απ' αυτήν, στα όρια της. Στέκεται υπεράνω της πόλεως και υπαγορεύει στους ανθρώπους τί πρέπει να κάνουν. Κι αυτό που τους λέει, προκύπτει απ' τη θεώρηση του όντος, που είναι αποκλειστικό προνόμιο και έπιστήμη του φιλοσόφου. Ψάχνει να βρει και νομίζει ότι βρίσκει μιάν ένιαία, έναδική και ένωτική όντολογία, δηλαδή στην οὐσία μιá θεολογική όντολογία. Και στό κέντρο αυτής της όντολογίας, όπως και του παντός, τοποθετεί την ιδέα, ή μάλλον τη μετα-ιδέα, του καθορισμού, του πέρατος, της *Bestimmtheit* που λένε οι Γερμανοί. Και προσπαθεί να συναγάγει από την όντολογία την ιδεώδη Πολιτεία. Λίγο άργότερα, με τους Στωικούς, και πολύ περισσότερο με τον Χριστιανισμό, καταλήγει να καθαγιάζει την πραγματικότητα, δηλαδή αρχίζει να εκλογικεύει αυτό που υπάρχει σε όλους τους τομείς. Αυτό που εξέφρασε ό Παῦλος, μέγας συγγραφεύς και προπαγανδιστής, όταν έλεγε στην *Πρός Ρωμαίους* Έπιστολή: «οὐ γάρ έστιν έξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὐσαι έξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν». Πάσα δύναμις και πάσα έξουσία: και του Χίτλερ και του Χομεινί και του Στάλιν και του οίουδήποτε άλλου. Εκ Θεοῦ. Και αν είσαστε Χριστιανοί, πρέπει να πιστεύετε αυτό.

Δεν μπορούμε έδῶ να επέκταθούμε διά μακρῶν στη μεγάλη

ένδιάμεση περίοδο πού ακολουθεί την άνοδο τῆς χριστιανικῆς βαρβαρότητας. Μιά καινούργια γέννηση συντελεῖται στή Δυτική Εὐρώπη ἀπ' τόν 12ο-13ο αἰώνα, μέ τή συγκρότηση τῆς πρωτομπουρζουαζίας, τῆς πρώτης ἀστικῆς τάξης, πού συγκροτεῖ πολιτικές κοινότητες στίς καινούργιες ἤ ἀνανεωμένες πόλεις, πού ἐπιχειροῦν νά αὐτοκυβερνηθοῦν. Ἀπό κείνη τή στιγμή, ἡ φιλοσοφία, παρ' ὄλο ὅτι ἐργάζεται ὑπό βαρύτατους χριστιανοθεολογικούς περιορισμούς, ξαναρχίζει νά συμμετέχει στό ἐλευθερωτικό κίνημα τῆς ἀνθρωπότητας, πού ἐκείνη τήν περίοδο ἐντοπίζεται στή Δυτική Εὐρώπη. Ποτέ ὅμως δέν ἀπελευθερώνεται τελείως ἀπό τό κυρίαρχό της χαρακτηριστικό, τό χαρακτηριστικό τῆς πλατωνικῆς καί τῆς χριστιανικῆς καμπῆς δηλαδή, καί τῆς ἐνωτικῆς ἤ ἐναδικῆς ὄντολογίας μέ τόν θεολογικό της χαρακτήρα, καί τοῦ καθαγιασμοῦ τῆς πραγματικότητας. Ἐντούτοις, ἀπό τόν 16ο αἰώνα καί μετά, ὁ ἀγῶνας ἐκδηλώνεται μέσα στό ἴδιο τό φιλοσοφικό πεδίο ἔτσι ὥστε αὐτός ὁ ἐξελισσόμενος φιλοσοφικός γαλαξίας τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας ἀπό τόν Ὁκκαμ καί τόν Ντάνς Σκότ ἕως τόν Χοῦσσερλ καί τόν Χάιντεγκερ, παρουσιάζει πάντα ἀντινομικά χαρακτηριστικά. Πότε-πότε, μᾶλλον σπανίως, ὁ φιλόσοφος συμμετέχει στούς ἐλευθερωτικούς ἀγῶνες. Τίς περισσότερες φορές εἶναι ἀδιάφορος ἀπέναντι σ' αὐτούς τούς ἀγῶνες καί μερικές φορές τούς ἀντιμετωπίζει μέ περιφρόνηση καί ἐχθρότητα. Ἡ στάση αὐτή –κατασκευή συστημάτων, καθαγιασμός τῆς πραγματικότητας, ἀφ' ὑψηλοῦ θεώρηση τῆς κοινωνίας καί τῶν λαῶν¹ ἔμεινε κατ' οὐσίαν ἡ κυρίαρχη στάση τῶν φιλοσόφων καί τῆς φιλοσοφίας στούς νεότερους χρόνους καί, μερικές φορές, μέ τά πιό παράδοξα ἀποτελέσματα. Παραδείγματος χάριν, φιλόσοφοι-στοχαστές πού θεωροῦνται κριτικοί, ὅπως ὁ Μάρξ καί ὁ Νίτσε, μετέχουν σαφῶς, σ' αὐτήν τή νοοτροπία τῆς *sancta realitas*, τῆς «ἀγίας πραγματικότητος». Ὁ Μάρξ μιλάει γιά τούς νόμους τῆς Ἱστορίας καί, σύμφωνα μέ τίς θέσεις του, γιά τόν Μάρξ, ἐάν ὁ κομμουνισμός εἶναι καλός, δέν εἶναι διότι εἶναι καλός ἢ διότι σκεπτόμαστε ὅτι εἶναι καλός, ἀλλά διότι εἶναι τό προσεχές στάδιο πού ἐπιβάλλουν οἱ νόμοι τῆς Ἱστορίας. (Αὐτό

τό ὀνομάζω «ἀγία πραγματικότητα»). Ὁ ἴδιος ὁ Νίτσε μιλάει γιά τήν «ἀθωότητα τοῦ γίνεσθαι»: ὅ,τι γίνεται εἶναι ἀθῶο, Ἄθῶο λοιπόν καί τό Ἄουσβιτς, ἀθῶο καί τό Γκουλάγκ, ἀφοῦ ἀνήκουσε στό γίνεσθαι. Ἡ κύρια συμβολή τῆς φιλοσοφίας αὐτή τήν περίοδο στό ἐλευθερωτικό κίνημα δέν βρίσκεται τόσο στό περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά στό γεγονός ὅτι, παρ' ὄλα ταῦτα, καί φυσικά μέσα στή γενική ἐλευθερωτική ἀτμόσφαιρα πού ὑπῆρχε στή Δύση, κατόρθωσε νά διατηρήσει μία ἀνοιχτή συζήτηση καί ἓνα κριτικό πνεῦμα, δηλαδή κατόρθωσε, ἔστω καί σέ ἀντίφαση μέ τό περιεχόμενό της, νά ἐπανιδρύσει *de facto* τή φιλοσοφική Ἀγορά.

* * *

Αὐτά τά χαρακτηριστικά πού ὑπογράμμισα πιό πάνω, σάν χαρακτηριστικά τῆς πλατωνικῆς καί στωικο-χριστιανικῆς καμπῆς εἶναι ἐμφανῆ καί στόν Χάιντεγκερ καί βρίσκονται πίσω ἀπό τήν ἐξαγγελία τοῦ τέλους τῆς φιλοσοφίας. Φυσικά, τό ἀξίωμα τῆς «ἀγίας πραγματικότητος» (*sancta realitas*) εἶναι διάχυτο στόν Χάιντεγκερ. Ὁ ἰσχυρισμός του σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ διαπλανητική κυριαρχία τῆς τεχνο-επιστήμης εἶναι ἀνυπερβλήτη, δέν βασίζεται στή θεώρηση τῶν κοινωνικο-ιστορικῶν πραγματικότητων καί δυνάμεων, θεώρηση πού, οὔτως ἢ ἄλλως, δέν θά μπορούσε νά φτάσει σέ κατηγορικά ἢ κατηγορηματικά ἀποτελέσματα οὔτε νά ἀποφασίσει γιά τό τί θά γίνει. Βασίζεται σέ καθαρά μεταφυσικές, μέ τήν ὑποτιμητική ἔννοια τοῦ ὄρου, καί τελείως αὐθαίρετες διακηρύξεις πού ἀφοροῦν τή μοίρα τοῦ εἶναι. Αὐτή ἡ στάση συνηγεῖ καί συνδυάζεται μέ τήν πιό ἀντι-κριτική καί τήν πιό ἀπληροφόρητη ἄποψη γιά τή σύγχρονη τεχνική καί ἐπιστήμη, θέμα μέ τό ὁποῖο δέν μπορῶ νά ἀσχοληθῶ ἐδῶ.⁸

8. Ὁ Χάιντεγκερ γράφει (στήν Εἰσαγωγή στό *εἶναι καί Χρόνος*, 1964) ὡς ἐάν ἡ ἐπιστήμη νά βρισκόταν στά πρόθυρα τῆς ἀνακάλυψης τῆς μίας, μοναδικῆς καί τελειωτικῆς ἐξίσωσης πού θά ἐξηγεῖ τό σύμπαν, καί ὑπαινίσσεται ὅτι μ' αὐτή τήν ἀνακάλυψη ἀσχολοῦνταν τότε ὁ Χάιζενμπεργκ.

Μιά τέτοια στάση, πού οδηγεί στη διακήρυξη του τέλους της φιλοσοφίας, δικαιολογείται από τον Χάιντεγκερ με την ιδέα ότι η φιλοσοφία ταυτίζεται με τη μεταφυσική και ότι η μεταφυσική έχει καθ' όλοκληρίαν απορροφηθεί από τη σύγχρονη επιστήμη. Αυτό πού λέει ο Χάιντεγκερ είναι: Τά προβλήματα πού συζητούσαν άλλοτε οι μεταφυσικοί, τά συζητούν και τά λύνουν σήμερα οι επιστήμονες. Συνεπώς, δέν υπάρχει πλέον χώρος για τη φιλοσοφία. Θά πρέπει νά πῶ ἐν παρόδῳ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά μή σημειώσει κανείς τήν πλήρη σύμπτωση αὐτῆς τῆς ιδέας μέ τήν ιδέα τῶν πιό χυδαίων σημερινῶν θετικιστῶν ἐπιστημονιστῶν οἱ ὁποῖοι ἐπίσης λένε ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι περιττή διότι τό περιεχόμενο τῆς ἄλλοτε φιλοσοφίας τό ἔχει ἀπορροφήσει ἡ σημερινή ἐπιστήμη. Συνεπώς δέν χρειαζόμαστε πιά τή φιλοσοφία.

Αὐτή ἡ στάση ἀντλεῖ τό νόημά της ἀποκλειστικά ἀπ' τή θέση τοῦ Χάιντεγκερ σύμφωνα μέ τήν ὁποία μπορεῖ και πρέπει νά ὑπάρχει «μία σκέψη τοῦ Εἶναι», «σκέψη τοῦ νοήματος τοῦ Εἶναι» ὡς τέτοιου, ἀποκομμένη ἀπό κάθε στοχασμό πού ἀφορᾷ τά ὄντα ἢ τό ὄν ἢ τό Εἶναι τῶν ὄντων. Αὐτή ἡ θέση εἶναι και στείρα και χωρίς νόημα. Ἡ στειρότητά της φαίνεται ἀμέσως ἀπ' τό γεγονός ὅτι, στόν ἴδιο τόν Χάιντεγκερ, ἡ θέση δέν ὀδήγησε παρά σέ ψευδοποιητικές και ψευδοπροφητικές βαρύγδουπες λέξεις και σέ τίποτε ἄλλο, και ὅτι πουθενά κανείς δέν βλέπει οὔτε κατά

Υπάρχει, πράγματι, μία ἀνάλογη φράση στίς *Gifford Lectures* τοῦ Χάιντεγκερ (1956), ἀλλά, μπροστά σέ μία τέτοια ιδέα, ἕνας φιλόσοφος θά ἔπρεπε νά ἔχει ἀντιδράσει μ' ἕνα θλιμμένο χαμόγελο, και για λόγους ἀρχῆς, και γιατί θά ἔπρεπε νά ξέρει ὅτι, ἀπό τόν Νεύτωνα, περνώντας ἀπ' τόν λόρδο Κέλβιν και τόν Τζώρτζ Γκαμόβ, μέχρι τούς σημερινούς θιασῶτες τῆς Τ.Ο.Ε. («θεωρία κάθε πράγματος»), οἱ φυσικοί, κατά περιόδους, διακηρύσσουν τήν ἐμφάνιση μιᾶς θεωρίας πού θά βάλει τέλος σέ ὅλες τίς θεωρίες—και οἱ δημοσιογράφοι, φυσικά, σπεύδουν κάθε φορά νά διαδώσουν τό εὐαγγέλιον. Στήν πραγματικότητα, ὁ Χάιντεγκερ πιστεύει στή σύγχρονη ἐπιστήμη και τεχνική μέ τήν ἀφέλεια ἑνός τραπεζικοῦ ἀναγνώστη «ἐπιστημονικῶν» ἐκλαϊκευτικῶν εἰκονογραφημένων περιοδικῶν. Ποτέ δέν ἀντελήφθη τίς βαθιές ἐσωτερικές ἀντινομίες και ἀπορίες πού ἀφθονοῦν στή σύγχρονη ἐπιστήμη.

προσέγγιση σέ τί συνίσταται ἡ σκέψη τοῦ Εἶναι ἢ τό νόημα τοῦ Εἶναι. Καί φυσικά, δέν εἶναι καθόλου ἀπορίας ἄξιον τό γεγονός ὅτι οἱ ἐπίγονοι τοῦ Χάιντεγκερ ἀποδείχτηκαν ἀνίκανοι νά παραγάγουν ὅτιδήποτε πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση και ἀναγκάστηκαν νά περιοριστοῦν στήν ἀτέλειωτη ἐρμηνεία και ἀποδόμηση τῶν φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος.

Ὅλα αὐτά ὅμως δέν θά μπορούσαν νά ἀποκτήσουν κάποιο νόημα παρά στηριγμένα στήν ἐσφαλμένη προϋπόθεση ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας θά πρέπει νά εἶναι π.χ. τό ἐρώτημα για τό τί εἶναι, ἢ για τό νόημα τοῦ Εἶναι ἢ γιατί ὑπάρχει κάτι ἀντί νά μήν ὑπάρχει τίποτα. Εἶπα ἤδη ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι αὐτό. Τό ἀντικείμενό της εἶναι: τί πρέπει νά σκεφθῶ, τί πρέπει νά σκεφθοῦμε για τό ὄν, για τή γνώση τοῦ ὄντος, για μένα, για μᾶς, για τήν πόλιν, για τή δικαιοσύνη. Καί φυσικά, ἕνα ἄμεσο ἀποτέλεσμα τοῦ χάιντεγκεριανοῦ περιορισμοῦ εἶναι ὅτι κάθε στοχασμός τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς ἠθικῆς π.χ. καθίσταται ἀδύνατος τόσο για λόγους οὐσίας, διότι, ὅπως εἶπαμε και πρὶν και ὅπως γράφει ὁ Χάιντεγκερ νά κάνουμε, εἶναι ἀπλῶς νά περιμένουμε νά ξαναέρθουν οἱ θεοί λ.χ. και αὐτό εἶναι ἡ ἄμεση συνέπεια τῆς σύλληψης τῆς ἱστορίας ὡς δώρου τοῦ Εἶναι, ὅσο και για λόγους μεθόδου, διότι π.χ. ἡ πόλις και ὅλα τά παρόμοια ἀνήκουν στά ὄντα και, συνεπῶς, ἡ θεώρησή της εἶναι «ὄντική» και ὄχι ὄντολογική, ἀκόμα δέ λιγότερο φυσικά θεώρηση τοῦ Εἶναι. Δέν εἶναι ἄξια ἀντικείμενα μιᾶς σκέψεως πού σκέπτεται τό Εἶναι. Μία σκέψη πού σκέπτεται τό Εἶναι δέν ἔχει κανέναν περισσότερο λόγο νά σκεφθεῖ τήν πόλιν ἀπό τούς ψύλλους ἢ τά μοσχάρια.

Ὅλα αὐτά φυσικά ταιριάζουν θαυμάσια μ' αὐτό πού οἱ Γερμανοί θά ἀποκαλοῦσαν *die geistige und politische Situation der Zeit*, τήν πνευματική και πολιτική κατάσταση τῆς ἐποχῆς. Φυσικά, αὐτό δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ὑποχρέωση νά συζητήσουμε ποιά εἶναι ἡ οὐσία τους. Ἀλλά οὔτε και μᾶς ἐμποδίζει νά δοῦμε ὅτι ὅλα αὐτά ἐμφανίζονται σέ μία ἐποχή ὅπου τά ἐρωτήματα «τί πρέπει νά σκεφθοῦμε» και «τί πρέπει νά κάνουμε» ἀποκτοῦν ἕναν τραγικά ἐπείγοντα χαρακτήρα. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, και ἡ

χάιντεγκεριανή φιλοσοφία και οι επίγονοι και τά φυντάνια της είναι αποκλειστικά εκφράσεις της γενικότερης τάσης προς την αποσύνθεση της δυτικής κοινωνίας και του δυτικού πολιτισμού, δηλαδή της τάσης που απειλεί να αφανίσει το πρόταγμα της αυτονομίας. Αυτή την τάση, άναμφισβήτητα πραγματική και όλοένα και περισσότερο απειλητική (και δέν περιμέναμε τόν Χάιντεγκερ για να τό δοῦμε και να τό ποῦμε) κανείς σήμερα δέν μπορεί να τή θεωρήσει ως τελειωτικά και άνεπίστρεπτα νικηφόρα. Συνελόντι εἰπεῖν, δέν ζοῦμε ακόμα στή Ρώμη ἢ στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 5ου αἰώνα μ.Χ.⁹

* * *

Δέν ὑπάρχει οὐσιαστικά καμία πραγματική δυνατότητα να άπορροφηθεῖ ἡ φιλοσοφία από τήν τεχνοεπιστήμη. Αυτό που

9. Μερικές φορές, εἰλικρινεῖς και τίμιοι άνθρωποι λένε: δέν μπορείτε, έντούτοις, να άρνηθεῖτε ὅτι ὁ Χάιντεγκερ εἶναι ὁ κατ' ἔξοχήν κριτικός τῆς σύγχρονης τεχνικῆς. Αυτό εκφράζει, φυσικά, «ἐποχιακό» ἔπαρξιισμό και άγνοια. Ἡ κριτική τῆς μοντέρνας τεχνικῆς άρχίζει τουλάχιστον μέ τόν Ρουσσώ και τούς Ρομαντικούς, συνεχίζεται σ' ὄλο τόν 19ο αἰώνα (π.χ. Ράσκιν, Γουίλλιαμ Μόρρις κ.λπ.) και γίνεται κοινός τόπος στή Γερμανία γύρω στα 1900 μέ τούς Μάξ Βέμπερ, Α. Βέμπερ, Ταίνις, Ζίμμελ κ.λπ. Τό κεφάλαιο «Ἡ πραγματοποίηση και ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου» τοῦ βιβλίου τοῦ Γκ. Λούκατς *Ἱστορία και ταξική συνείδηση* (1923), που άναπτύσσει ιδέες τοῦ Μάρξ και τοῦ Μάξ Βέμπερ, περιέχει, βέβαια μέσα σ' ἕνα μαρξικό ένδυμα, τά περισσότερα σημεία οὐσίας τά σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα που βρίσκονται στό *Εἶναι και Χρόνος* (1927) και στήν *Εἰσαγωγή στή Μεταφυσική* (1935). Πρέπει ἔπίσης να αναφερθεῖ σ' αυτό τό σημείο ἡ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης (1927). (Κανένας δέν φαίνεται να ἔχει παρατηρήσει ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος άπ' τά γραπτά τοῦ Φουκώ συνίστανται σέ μία άπλή ἔφαρμογή τῶν κεντρικῶν ιδεῶν τοῦ Λούκατς και τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης πάνω σέ μερικά συγκεκριμένα πεδία. Συνελόντι εἰπεῖν: ἡ κριτική τῆς μοντέρνας τεχνικῆς και τοῦ συναφοῦς κόσμου, τῆς «πραγματοποιημένης» κοινωνίας, τοῦ «ξεμαγέματος τοῦ κόσμου» κ.λπ., κυλοῦσε στα ρυάκια τῶν πεζοδρομίων τῆς Γερμανίας τῆς Βαϊμάρης (και άλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν· πρβλ., τόν Ντ. Χ. Λῶρενς) και άσκοῦνταν τόσο άπ' τή «δεξιά» ὅσο και άπό τήν «άριστερή» πτέρυγα τῶν αντιπάλων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ «προσθήκη» τοῦ

εἶναι δυνατόν, και αυτό που πράγματι συμβαίνει, εἶναι ὅτι οἱ αὐθεντικές φιλοσοφικές ἔρωτήσεις θάβονται ὄλο και πιο βαθιά κάτω άπό τό παχύ στῶμα σιωπηροῦ και μαλακοῦ δογματισμοῦ, μιᾶς θετικιστικῆς μεταφυσικῆς. Και αυτό συμβαίνει σέ μυστική συνενογή μέ ἕναν άναρχισμό-σκεπτικισμό, ὅπως στόν Φαγεράμπεντ. Ὅταν κανείς λέει, ὅπως ὁ Φαγεράμπεντ συζητώντας για τήν αξία τῆς ἐπιστήμης, «τά πάντα κολλάνε», (*anything goes*) εκφράζει μία βαθιά θετικιστική άποψη. «Τά πάντα κολλάνε» σημαίνει: Τίποτα δέν κολλάει ἀληθινά, ὅτιδήποτε μπορεί να κολλήσει προσωρινά, συνεπῶς ἡ ἔρώτηση για τήν ἀλήθεια εἶναι μία μεταφυσική ἔρώτηση ἢ ἔρώτηση χωρίς νόημα μέσα σ' αὐτήν τή νοοτροπία. Ταυτόχρονα, σέ κάποια άλλα κτίρια τῆς Ἀκαδημίας ἢ τοῦ Πανεπιστημίου, οἱ ἱστορικοί τῆς φιλοσοφίας ἔξακολουθοῦν να άναμασοῦν τούς ξηρούς καρπούς τῆς ειδικότητάς τους, ένῶ, στήν ἐλεύθερη άγορά τῶν ιδεῶν, διάφορες πάνκ-φιλοσοφικές σέκτες πλασάρουνε *ideo-clip* για τήν κατανάλωση τῶν διαφόρων μέσων μαζικῆς πληροφόρησης.

Θά προσπαθήσω να δείξω μέ ἕνα παράδειγμα γιατί αυτό που ὁ Χάιντεγκερ διακηρύσσει ως «ἔξαφάνιση τῆς φιλοσοφίας μέσα στόν κόσμο τῆς τεχνοποιημένης ἐπιστήμης» (αὐτό εἶναι τό τσιτάτο) τό θεωρῶ *de jure* αδύνατο. Θά πάρω ἕνα άπλό παράδειγ-

Χάιντεγκερ συνίσταται στήν ιδέα ὅτι ἡ τεχνική εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς «Δυτικῆς μεταφυσικῆς». Αυτό παραγνωρίζει, μεταξύ άλλων, α) ὅτι ἡ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ και ἡ ἔμφάνιση τοῦ Ντεκάρτ και τοῦ Λάιμπνιτς, λ.χ., ἦταν παράλληλες ἐκδηλώσεις ἑνός νέου κοινωνικο-ἱστορικοῦ φαντασιακοῦ (ἡ μεταφυσική τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη δέν «παρήγαγε» οὔτε τήν τεχνική οὔτε τόν καπιταλισμό), και β) ὅτι, ταυτόχρονα, και άντινομικά, τό πρόταγμα τῆς αυτονομίας (τό ἐλευθερωτικό ἢ δημοκρατικό κίνημα) οὐδέποτε ἔπαψε, στήν ἱστορία τῆς νεότερης Δύσης, να ἐκδηλώνεται και να διαταράσσει —μέσα σέ μία ἔξαιρετικά πολύπλοκη σχέση άνταγωνισμοῦ και ἀλληλεπίδρασης— τό καπιταλιστικό πρόταγμα τῆς άπεριόριστης ἐπέκτασης τῆς ψευδοορθολογικῆς ψευδοκυριαρχίας. Ἄλλά για τόν Χάιντεγκερ, βέβαια, τό δημοκρατικό κίνημα δέν μπορεί να εἶναι παρά μία ἐπιπλέον ἔκφραση τῆς μοντέρνας Λήθης τοῦ Εἶναι.

μα. Κανένας φιλόσοφος δέν μπόρεσε ποτέ νά ἀποφύγει νά ξεκινήσει ἀπό τά πράγματα – τά «ὕλικά», «ἐμπειρικά» πράγματα. Κακῶς, ἴσως. Ἀλλά ὑπάρχει αὐτή ἡ περίεργη ἰδέα, καί στούς σολιφιστές ἀκόμα, σ' αὐτούς δηλαδή πού πιστεύουν ὅτι δέν ὑπάρχει ἐξωτερικός κόσμος, ν' ἀρχίζουν νά παλεύουν μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο γιά νά ἀποδείξουν ὅτι δέν ὑπάρχει ἐξωτερικός κόσμος. Ἔτσι οἱ φιλόσοφοι ἀρχίζουν νά μιλᾶνε γιά τραπέζια, γιά ἄλλους ἀνθρώπους, γιά τόν ἑναστρο οὐρανό· ὁ Μπέρκλεϋ, λ.χ., ἔλεγε ὅτι τά πάντα εἶναι στίς παραστάσεις μας. Ὁ Σάμιουελ Τζόνσον στό Λονδίνο κλοτσάει μιά πέτρα, καί ἀπό τό γεγονός ὅτι τό πόδι του πόνεσε ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Μπέρκλεϋ ἔχει ἄδικο.

Ἦναι πάντα μιά ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καί τοῦ κόσμου μέσ στή φιλοσοφία. Τῶν φυσικῶν πραγμάτων καί τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καί ἅμα κοιτάξουμε ὅποιονδήποτε φιλόσοφο, τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ντεκάρτ, τόν Κάντ, τόν Χοῦσσερλ, τόν Χάιντεγκερ κατ' ἐξοχήν, θά δοῦμε ὅτι ἔχει πάντοτε μέσ στό κεφάλι του κάποια ἀναφορά σέ κάτι πού εἶναι αὐτά τά πράγματα καί αὐτός ὁ κόσμος, ἔστω κι ἂν θέλει νά τά ὑποβαθμίσει. Τί εἶναι τελικά αὐτά; Ἐδῶ βλέπουμε δύο ἀποχρώσεις ἀνάμεσα στούς φιλοσόφους. Δέν νομίζω ὅτι ὑπάρχει ἄλλη. Εἴτε εἶναι ὁ κόσμος τῆς ζωῆς, ὁ καθημερινός κόσμος: τά τραπέζια, τά ποτήρια, τά φῶτα κ.λπ., αὐτό πού ὁ Χοῦσσερλ ὀνόμαζε *Lebenswelt*, καί αὐτή εἶναι ἡ περίπτωση σχεδόν ὅλων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἐν μέρει τοῦ Κάντ, ἀσφαλῶς τοῦ τελευταίου Χοῦσσερλ καί τοῦ Χάιντεγκερ. Εἴτε (ἡ δευτέρη ἀπόχρωση), ὁ κόσμος, μέ τόν ὁποῖον ὁ φιλόσοφος παλεύει γιά νά ἀποδείξει ἔστω ὅτι δέν ὑπάρχει ἢ ὅτι εἶναι ἀσυνάρτητος. Εἶναι ὁ κόσμος ὁ ἐπιστημονικός, δηλαδή κατ' οὐσίαν ὁ κόσμος τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς. Καί αὐτό συμβαίνει ἰδίως μέ τόν Ντεκάρτ καί μετά ἀπό τόν Ντεκάρτ.

Καί στίς δύο περιπτώσεις, αὐτή ἡ εἰκόνα, ἡ καθαρῆ εἰκόνα, τό καθαρᾶ φαντασιακό, ἑνός κόσμου τῶν πραγμάτων ἔπαιξε πάντοτε ἕναν ἀποφασιστικό ρόλο καί ὡς παράδειγμα τοῦ ὄντος (*Seiendes*, λέει ὁ Χάιντεγκερ) καί ὡς βάσης μιᾶς μεθόδου. Π.χ., ἂν διαβάσετε τήν *Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, θά δεῖτε ὅτι ὅλη ἡ

προσπάθεια τοῦ Κάντ εἶναι νά φτιάξει μιά φιλοσοφία πού θά προσφέρει τά θεμέλια τῆς νευτώνειας φυσικῆς, τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς του. Ἄν διαβάσετε τόν γέρο Χοῦσσερλ, θά δεῖτε ὅτι προσπαθεῖ νά βρεῖ ἐκ νέου τό νόημα ὅλων τῶν πραγμάτων καί τῶν ιδεῶν στή σχέση μας μέ τήν *Lebenswelt*, μέ τόν κόσμο τῆς ζωῆς. Αὐτός ὁ κόσμος τῆς ζωῆς, αὐτή ἡ *Lebenswelt*, πού εἶναι κατά κάποιον τρόπο ἡ ἐπιστροφή τοῦ γέρου Χοῦσσερλ στό σημεῖο ἀπ' τό ὁποῖο εἶχε ξεκινήσει ὁ Ἀριστοτέλης, αὐτός ὁ κόσμος τῆς ζωῆς εἶναι φυσικά ἕνα ἀπαραίτητο πρῶτο κοινό ἔδαφος, ἀλλά εἶναι ἐπίσης, ὅπως ξέρουν ὅλοι ὅσοι σκέφθηκαν ἔστω καί μιά στιγμή, ἕνα διάτρητο ἔδαφος, σημεία πολὺ ὀλισθηρά, ἀντιφάσεις, ἀσυναρτησιές κ.ο.κ.

Παρενθετικά, ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν ὁ Χάιντεγκερ μιλάει γιά τό *Dasein*, δηλαδή γιά τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη καί τίς σχέσεις της μέ τόν κόσμο, αὐτή ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη καί αὐτός ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη καί ὁ κόσμος τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Εἶναι τά δένδρα, τό δάσος, οἱ χαμένοι δρόμοι μέσ στό δάσος, τό βουνό πού ὀρθώνεται στό βάθος, ὁ Πῆνος, ἡ λίμνη κ.λπ., εἶναι δηλαδή ἀκριβῶς τά πρῶτα ἀντικείμενα τοῦ καθημερινοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Αὐτός ὁ κόσμος μᾶς δίνει ἀσφαλῶς μιά πρώτη προϋπόθεση. Ἀλλά ἂν θέλουμε νά σκεφθοῦμε, δέν μπορούμε νά σταθοῦμε ἐκεῖ. Καί κατ' ἀνάγκη ἡ φιλοσοφία περνάει στόν ἐπιστημονικό κόσμο, τόν κόσμο τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς. Ἐπιπλέον κάποιος λιγότερο ἀπληροφόρητος καί ἀπό τόν Χάιντεγκερ, καί ἀπό τούς περισσότερους σύγχρονους φιλοσόφους, θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά διαπιστώσει ὅτι αὐτός ὁ ἐπιστημονικός, ὁ φυσικομαθηματικός κόσμος, ἔχει σήμερα καταρρεύσει. Τά πράγματα, ὁ χῶρος, ὁ χρόνος, ἡ ὕλη, ὄχι μόνο ἔχουν ξαναγίνει αἰνίγματα, ἀλλά ἐμφανίζονται περισσότερο αἰνιγματικά ἀπό ποτέ. Τί κάνει ἡ σύγχρονη φυσική ἐπιστήμη, κατά κανόνα ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἰδίων τῶν φυσικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀδαιεῖς ἀπό κάθε φιλοσοφική θεώρηση; Αὐτή ἡ φυσική ἐπιστήμη εἶναι, ἂν μπορῶ νά πῶ, καθι-σμένη ταυτοχρόνως πάνω στά τέσσερα ζεύγη τῶν καντιανῶν ἀντινομιῶν: 1) Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι καί ἀπειροί καί πεπε-

ρασμένοι, ἢ πότε τό ἕνα καί πότε τό ἄλλο, ἢ ἐξαρτᾶται πῶς θά τό πάρει κανεῖς. 2) Ὅ, τι ὑπάρχει εἶναι ἀπείρως διαιρετό ἢ ἡ διαίρεσή του σταματᾶει κάπου. στά ἄτομα, στούς πυρῆνες, στά κουώρκς, στίς χορδές καί στίς ὑπερ-χορδές κ.ο.κ. 3) Ἡ αἰτιότητα εἶναι καθολική ἢ δέν εἶναι καθολική. 4) Ὁ κόσμος συνεπάγεται κάτι ὡς ἀπόλυτα ἀναγκαῖο εἴτε ὡς αἰτία του εἴτε ὡς μέρος του, ἢ τίποτε δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο καί τά πάντα εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα. Τό ἀπόλυτα ἀναγκαῖο εἶναι φυσικά ὅλη ἡ πλευρά τῆς φυσικῆς, πού ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αἰτιοκρατική καί ντετερμινιστική. Τό ὅτι τά πάντα εἶναι ἀπολύτως τυχαῖα εἶναι οἱ τελευταῖες θεωρίες γιά τή γέννηση τοῦ σύμπαντος, κατά τίς ὁποῖες αὐτή ἡ γέννηση τοῦ σύμπαντος ὀφείλεται σ' ἕναν τυχαῖο κυματισμό τοῦ κβαντικοῦ κενοῦ.

Αὐτή ἡ φυσική στηρίζεται βασικά στά μαθηματικά καί τά χρησιμοποιεῖ συνεχῶς. Ἀλλά τά ἴδια τά μαθηματικά (καί ἐπ' αὐτοῦ, οἱ μαθηματικοί οἱ ἴδιοι εἶναι συνήθως ἄθῳοι, διότι ἡ δουλειά τους δέν εἶναι νά σκαλίζουν τά θεμέλια τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά νά δουλεύουνε τούς ἀνυσματικούς χώρους τέτοιου τύπου ἢ τήν τοπολογία τῶν χώρων τοῦ Φόκ κ.ο.κ.) βρίσκονται σέ πλήρη ἀβεβαιότητα καί ὡς πρός τά θεμέλιά τους καί ὡς πρός τή μή ἀντιφατικότητά τους. Ἐπιπλέον, οὐδεὶς γνωρίζει γιατί τά μαθηματικά μποροῦν καί ἐφαρμόζονται μέ τέτοια ἀπίστευτη ἐπιτυχία στή φυσική πραγματικότητα.

Κλασικές κατηγορίες τῆς φυσικῆς, δηλαδή ἡ αἰτιότητα, ἡ χωρισιμότητά, ἡ ὀρισμένη θέσις τῶν φαινομένων, βρίσκονται ἐρειπωμένες. Στή σημερινή φυσική ὑπάρχουν δύο βασικές θεωρίες: ἡ Σχετικότητα, καί τά Κβάντα. Καί οἱ δύο εἶναι ἐπιτυχέστατες· συνεχῶς ἐμφανίζονται φαινόμενα τά ὁποῖα τίς ἐπιβεβαιώνουν ἢ εἶχαν προβλεφθεῖ ἀπ' αὐτές. (Τά τελευταῖα εἶναι οἱ φακοί βαρύτητας στό διαγαλαξιακό διάστημα). Ἐπιτυχέστατες βέβαια, ἀλλά τελείως ἀντιφατικές μεταξύ τους. Ἐπιπλέον, κατατρούχονται ἀπό βαθύτατα μαθηματικά προβλήματα, ἀλλά αὐτά ἄς μὴν τά συζητήσουμε. Συνοπτικά: ἔχουμε κατασκευάσει μία καταπληκτική μηχανή, πού ἐξακολουθεῖ νά παράγει θαυμαστά προϊό-

ντα, ἐνῶ, σύμφωνα μέ ὅλα ὅσα ξέρουμε, αὐτή ἡ μηχανή θά ἔπρεπε νά εἶχε ἐκραγεῖ ἀπό καιρό. Αὐτή εἶναι ἡ φυσική ἐπιστήμη σήμερα.

Ὅλα αὐτά θά ἦταν τελείως ἀνόητο νά τά ὀνομάσει κανεῖς ἀπλῶς προβλήματα ἐπιστημολογικά, γνωσιοθεωρητικά, ἢ ἀκόμα καί μεταφυσικά. Αὐτές εἶναι οἱ λέξεις πού οἱ σύγχρονοι χαιντεγκεριανοί καί ὁ ἴδιος ὁ Χάιντεγκερ χρησιμοποιοῦν ὅταν θέλουν νά ὑποβαθμίσουν κάποιο ἐρώτημα. Αὐτά ὅμως τά προβλήματα μᾶς ὀδηγοῦν κατευθείαν στό κέντρο τῆς ὄντολογίας καί κάθε σκέψης. Τί εἶναι τό εἶναι αὐτοῦ τοῦ ὄντος (τοῦ ἀνθρώπου) πού μπορεῖ ἐλεύθερα νά δημιουργεῖ μορφές ὅπως τά μαθηματικά καί οἱ φυσικές θεωρίες, πού φαίνονται νά ἔχουν κάποια σχέση κάποτε μέ αὐτό πού εἶναι, καί πού φαίνονται, τίς περισσότερες φορές, ὄχι νά ἀπεικονίζουν οὔτε κἀν ἴσως νά ἀνταποκρίνονται, ἀλλά νά συναντοῦν (αὐτή εἶναι ἡ βασική λέξη: συνάντηση) κάτι πού εἶναι ἐξωτερικά δοσμένο; Τό περισσότερο πού μποροῦμε νά ποῦμε γιά τήν ἐπιστήμη μας εἶναι ὅτι δέν εἶναι παραλήρημα. Συναντᾶ κάτι πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτήν καί παλεύει μέ αὐτό – ἀλλά τό συναντᾶ πράγματι. Ἀντιθέτως μέ ὅ,τι λέει ὁ Φαγεράμπεντ καί ὁ ὀποιοσδήποτε σκεπτικισμός γιά τά προβλήματα πού ὑπάρχουν αὐτήν τή στιγμή, π.χ. στή φυσική, μπορεῖτε νά κατασκευάσετε 1, 2, 5 θεωρίες πού νά εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως δεκτές, δέν μπορεῖτε νά κατασκευάσετε ὁποιαδήποτε θεωρία. Οἱ περιορισμοί καί οἱ καταναγκασμοί πού ὑπάρχουνε καί ἀπό τή δομή τῶν θεωριῶν (πού μᾶς παραπέμπει φυσικά στό πνεῦμα μας) καί ἀπό τά δεδομένα, εἶναι τεράστιοι. Ἐντούτοις, περίπου κάθε φορά, κατασκευάζεται μιᾶ θεωρία, ἡ ὁποία συναντᾶ τά πράγματα ἢ συναντᾶ, γιά νά τό πῶ καλύτερα, ἕνα ἄλλο στρώμα τοῦ ὄντος.

Τί εἶναι λοιπόν τό ὄν αὐτό τοῦ ὄντος, πού μπορεῖ κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά συναντᾶται μέ ὅ,τι εἶναι; Καί τί εἶναι τό ὄν αὐτῶν τῶν μορφῶν πού δημιουργεῖ αὐτό τό ὄν (τό ἀνθρώπινο); Καί τί εἶναι τό ὄν αὐτοῦ πού ὑπάρχει σάν δεδομένο ἐξωτερικά; Καί τί πρέπει νά σκεφθοῦμε γιά τό εἶναι σάν εἶναι, ἐάν τό εἶναι ἀνήκει ἐπίσης σέ ἕνα ὄν, ἰκανό γιά ἐλεύθερη δημιουργία, ἡ ὁποία καί

συναντάει αυτό που είναι και αποτυγχάνει σ' αυτήν τή συνάντηση; Αυτές οι έρωτήσεις είναι οι βαθύτατες φιλοσοφικές έρωτήσεις, τίς οποίες μās βάζει ή σημερινή κατάσταση, π.χ. τών φυσικῶν ἐπιστημῶν. Θά μιλήσω αργότερα για τήν κατάσταση στην οποία μās βάζει ή θεώρησή μας του κοινωνικο-ιστορικού. Και είναι άστειο νά σκεφτόμαστε ότι αυτές οι έρωτήσεις εκμηδενίζονται από τήν ιδέα τής οντολογικῆς διαφορᾶς ή από τήν έρώτηση για τό νόημα του Είναι. Ἡ έρώτηση για τό νόημα του Είναι είναι μιά έρώτηση χωρίς νόημα, εκτός αν τήν πάρουμε ως ανθρωπομορφική, ανθρωπολογική ή θεολογική έρώτηση. Ποιός μās έγγυάται ότι υπάρχει ένα νόημα του Είναι; Και ποιός μās εἶπε ότι αυτή ή φράση για τό νόημα του Είναι έχει κάποιο νόημα; Ὁ Ἀριστοτέλης δέν ρωτοῦσε για τό νόημα του Είναι· ρωτοῦσε «τί τὸ ὄν», τί συμπεριέχει, τί ἐστί, τί εἶναι τὸ ὄν, καί τὸ ὄν δέν εἶναι ένα συγκεκριμένο ὄν, δέν εἶναι τό γερμανικό *Seiendes*, δέν εἶναι τό γαλλικό *étant*, οὔτε ὅμως εἶναι τὸ ὄν χωρισμένο ἀπ' τὸ ὄν καί ἀπό τὰ ὄντα. Είναι αυτό που θά ἔλεγε κανείς στά γαλλικά *l'être/étant*, δηλαδή τό εἶναι καθόσον αυτό τό Είναι «πραγματοποιεῖται» στά ὄντα. «Τί τὸ ὄν ἢ ὄν», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «καί τὰ τούτω ὑπάρχοντα καθ' αὐτό». Για τό Είναι, ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης λέει ότι «πολλαπλῶς λέγεται», έχει πολλά νοήματα. Ἀλλά τά πολλά νοήματα του Είναι, για τά ὅποια μιλά ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι τά πολλά νοήματα του ῥήματος «εἶναι» μέσα στή γλώσσα. Πέρα ἀπ' αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ὄν καί γι' αὐτό ρωτάει «τί τὸ ὄν ἢ ὄν». Δέν ρωτάει για τό νόημα του ὄντος ὡς ὄντος· μιά τέτοια έρώτηση δέν θά εἶχε νόημα, διότι δέν ὑπάρχει νόημα του ὄντος ὡς ὄντος. Τό νόημα εἶναι ανθρώπινη δημιουργία – ἐμεῖς δίνουμε νόημα στά πράγματα, κάτω ἀπό ὀρισμένους περιορισμούς, βέβαια, για τούς ὁποίους δέν μπορούμε νά μιλήσουμε τώρα, καί οι ὅποιοι σχετίζονται καί μέ τήν ιστορία μας, καί μέ αυτό που εἶναι, καί ἴσως καί μέ ἄλλα πράγματα.

Ὅπως δέν μπορούμε νά μιλήσουμε για νόημα του εἶναι, ἔτσι δέν μπορούμε νά μιλήσουμε για οντολογική διαφορά, που εἶναι μιά χωρίς περιεχόμενο ὀρολογιακή φιλολογία. Ἡ οντολογική

διαφορά, στή διάλεκτο τών φιλοσόφων ἀπό τόν Χάιντεγκερ καί μετά, εἶναι ή διαφορά ανάμεσα στό Είναι καί στό ὄν καί τά ὄντα. Ἄλλο αυτό που παρουσιάζεται καί ἄλλο τό γεγονός τής παρουσίας. Ἡ παρουσία δέν παρουσιάζεται ποτέ ὡς παρουσία – παρουσιάζεται ή καράφα, τό ρολόι, ὁ τοίχος κ.λπ. Ἡ ἴδια ή παρουσία εἶναι ἀπαρουσίαστη. Δυνάμει ὅμως αὐτῆς τῆς ἀπαρουσίαστης παρουσίας παρουσιάζονται τά πράγματα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί μέ τό Είναι: τά ὄντα εἶναι, τό Είναι δέν εἶναι, ἀλλά τά ὄντα εἶναι δυνάμει του Είναι.

Στήν πραγματικότητα, τό Είναι εἶναι ἀχώριστο ἀπό τούς τρόπους του Είναι, οι ὅποιοι εἶναι ἀχώριστοι ἀπό τά ὄντα. Φυσικά, ή παρουσία διαφέρει ἀπ' αυτό που εἶναι κάθε φορά παρόν. Ἀλλά ή ἴδια ή παρουσία ὑπάρχει μ' ἕναν διαφορετικό τρόπο σέ σχέση μέ αυτό που παρουσιάζεται. Π.χ. ή παρουσία ενός έραστῆ δέν εἶναι ἴδια μέ τήν παρουσία ενός ἵπποποτάμου – ὄχι κατ' ἀνάγκην τουλάχιστον. Θέλω νά πῶ ὅτι δέν εἶναι ἴδια, ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια αὐτοῦ που παρουσιάζεται, ἀλλά τῆς σχέσης που δημιουργεῖται μέ τήν εμφάνιση του έραστῆ ή μέ τήν εμφάνιση του ἵπποποτάμου. Συνεπῶς, ή ἴδια ή παρουσία στήν οὐσία καί σύστασή της εἶναι διαφορετική. Ἡ παρουσία ενός ἄστρου, ή παρουσία μιᾶς σκέψεως, ή παρουσία τῆς Ἑβδομῆς Συμφωνίας, εἶναι βέβαια ὅλες παρουσίες, ἀλλά μόνο μέ μιά λογική καί κενή ἔννοια, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, δηλαδή ἀπλῶς τυπικά καί ἀφαιρετικά. Ἡ παρουσία εἶναι κάθε φορά ή παρουσία αὐτοῦ που παρουσιάζεται καί, φυσικά εἶναι παρουσία για κάποιον, για τόν ὁποῖον ὑπάρχει ή παρουσία καί για τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχει ή παρουσία παρά μέ αὐτόν τόν τρόπο. Π.χ. ή παρουσία τών βιβλίων μιᾶς βιβλιοθήκης για μένα ή για σās εἶναι τελείως διαφορετική ἀπό τήν παρουσία τών ἰδίων βιβλίων για τά σκουλήκια τά ὅποια τρῶνε τά βιβλία.

Ἵπάρχει λοιπόν αὐτή ή κάθε φορά πραγματοποίηση τῆς παρουσίας για κάποιον, για τόν ὁποῖον ὑπάρχει ή παρουσία ὡς ὀρισμένος τρόπος παρουσίας καί δυνάμει μιᾶς συγκεκριμένης παρουσίας, καί αυτό εἶναι που μās ἐμποδίζει νά χωρίσουμε τήν

όντολογία, ακόμα και από την επιστημονική θεώρηση, των όντων. Και αυτό, άλλωστε, τό ξέρουν όσοι είναι πληροφορημένοι για τό τί συμβαίνει, στά γόνιμα, τά όχι τόσο γνωστά σύνορα τής σύγχρονης επιστήμης: οί έρωτήσεις οί όποιες συνεχώς ανακινούνται στην περιοχή αυτή, ξαναοδηγοῦν συνεχώς σέ φιλοσοφικά έρωτήματα.

Είπα πρίν: κάτι είναι δεδομένο, κάτι είναι, κάτι πρέπει νά δοθεῖ. Ἄλλά σέ ποιόν και πῶς; Τά μαθηματικά μᾶς είναι δεδομένα ἢ τά δημιουργοῦμε; Ποῦ βρίσκονται δεδομένοι, π.χ. οί άπειροδιάστατοι χώροι τοῦ Χίλμπερτ; Και ποιός σκέπτεται τό ὄν; Είναι προφανές ὅτι ἄν πράγματι φιλοσοφοῦμε, πρέπει νά διερωτηθοῦμε: «Ποιό είναι αυτό τό ἐγώ, τό ἐμεῖς» και ιδίως: «Τί είναι αυτό τό ἐγώ ἢ τό ἐμεῖς ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζω νά στοχάζομαι τί εἶμαι και ποιός εἶμαι». Και ἐδῶ μπαίνουμε στό τελευταῖο σημείο πού μᾶς ενδιαφέρει, δηλαδή τή σύνδεση τής φιλοσοφικῆς σκέψης μέ ὅ,τι σήμερα μπορούμε νά σκεφτοῦμε και για τήν ψυχή και για τό κοινωνικο-ιστορικό.

Όσοι παρακολουθοῦν, ἔστω και ἀπό μακριά, τήν πνευματική μόδα, θά πρόσεξαν ὅτι ἐπί 25 χρόνια τώρα ἀνθίσανε και ἐξακολουθοῦν νά ἀνθίζουνε, ἄν και μέ ἄλλες μορφές, κάτι περίεργα φυτά. Ἦ, για ν' ἀλλάξω τή μεταφορική διατύπωση, θά ἔλεγα ὅτι προσφέρεται συνεχώς ἕνα ἀσυνάρτητο ραγού, πού ἐξαγγέλλει τόν θάνατο τοῦ ὑποκειμένου, τόν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου, τόν θάνατο τοῦ νοήματος, τόν θάνατο τής Ἱστορίας κ.λπ., ὑπό τήν ἐπίκληση τοῦ Μάρξ ἢ τοῦ Νίτσε ἢ τοῦ Φρόυντ, ἀλλά μέ φιλοσοφικό ἐγγυητή παραδόξως –πίσω ἀπ' τόν Μάρξ, τόν Νίτσε και τόν Φρόυντ– τόν Χάιντεγκερ. Αυτό τό ὁποῖο λέγεται, δηλαδή, είναι ὅτι ἡ ψυχανάλυση ἀπέδειξε ὅτι δέν ὑπάρχει τό φιλοσοφικό ὑποκείμενο ὅπως τό νόμιζε ἡ κλασική φιλοσοφία (ἡ ὁποία οὐδέποτε νόμισε κάτι τέτοιο), συνεπῶς τά πάντα ψυχαναλύονται και ἀφήστε μας ἡσυχους ἢ μή μᾶς ἀφήνετε ἡσυχους, θά ψυχαναλύσουμε τούς πάντες κ.λπ. Ἦ ὅτι, ὅπως τό ἀπέδειξε ὁ Μάρξ, και ὁ μέγας διάδοχός του Ἄλτουσσέρ, ὑπάρχουν στρουχτοῦρες και ὑποστρουχτοῦρες και ὑπερστρουχτοῦρες και οί στρουχτοῦρες

στρουχτοῦρίζονται μεταξύ τους, και ἐσεῖς ὁ ἴδιος και ὅσα λέτε εἴσαστε καθορισμένος ἀπό τήν ἀνάλογη στρουχτούρα. Ἦ ὅτι, ὅπως εἶπε ὁ Νίτσε, δέν ὑπάρχουνε γεγονότα ἀλλά μόνον ἐρμηνεῖες, συνεπῶς ὁ καθένας ἔχει τήν ἐρμηνεία του και ἄλλη συζήτηση δέν χωρεῖ.

Βέβαια, τουλάχιστον τόν καιρό πού ἤμουν ἐγώ στό Γυμνάσιο (φαντάζομαι ὅτι τά πράγματα δέν ἔχουν και πολύ ἀλλάξει), ἐάν τά ἔλεγε αὐτά κανείς σ' ἕναν τελειόφοιτο ἢ σέ ἕνα δεκαπεντάχρονο παιδί, θά τοῦ ἀπαντοῦσε μέ ἀπορία: «Μά καλά, κι αὐτά πού λέτε ἐσεῖς τί είναι; Δέν βγαίνουν ἀπ' τό ἀσυνείδητό σας; Δέν είναι καθορισμένα κοινωνικά; Δέν είναι ἐρμηνεῖες;». Φυσικά, αὐτή ἡ ἀναίρεση ὅλων αὐτῶν τῶν μεγαλοφυῶν κατασκευασμάτων ἦτανε ἤδη γνωστή ἐδῶ, στην Ἀθήνα, περί τό 450 π.Χ.

Ἄλλά τό οὐσιαστικό πρόβλημα είναι ἄλλοῦ και τό σοβαρό μέ ὅλα αὐτά τά φροῦτα είναι ὅτι δημιούργησαν ἕνα τεράστιο κομφούζιο γύρω ἀπ' τό πραγματικό πρόβλημα. Τό πραγματικό πρόβλημα είναι τό ἀκόλουθο: δεδομένου ὅτι είναι ἀληθές, και πράγματι ἀληθεύει, ὅτι στην καρδιά κάθε ὑποκειμένου ὑπάρχει ἕνα ἀσυνείδητο, πού δίνει σχεδόν πάντα τά κίνητρα τῶν πράξεών του και φυσικά και τῶν κρίσεών του· δεδομένου ὅτι είναι ἀληθές, και πράγματι ἀληθεύει, ὅτι κανείς δέν μπορεί νά πηδήξει πάνω ἀπό τήν ἐποχή του, ὅτι κανείς δέν μπορεί νά ἀποσπασθεῖ ἀπό τήν κοινωνία μέσα στην ὁποία γεννήθηκε· δεδομένου ὅτι είναι ἀληθές, και ὅτι ἀληθεύει ἀπολύτως, ὅτι κάθε ἀπόφαση ἔχει ἕνα ἀνεξάλειπτο στοιχεῖο ἐρμηνείας πού ἀνταποκρίνεται στή θέση, στίς ἀπόψεις, στά συμφέροντα τοῦ ἐρμηνευτῆ – δεδομένων ὅλων αὐτῶν, πῶς γίνεται νά εἴμαστε ἱκανοί νά σκεπτόμαστε, πῶς είναι δυνατόν νά ἔχουμε δημιουργήσει αὐτή τήν αὐτοστοχαστική δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένης και τής δραστηριότητας πού μᾶς ὁδήγησε στίς παραπάνω ἀλήθειες; Ἐκεῖ είναι τό ζήτημα. Δηλαδή, βρισκόμαστε μπροστά στην ἀκόλουθη κρίσιμη ἐρώτηση: Πῶς είναι δυνατόν ἕνα ὄν, πού είναι ψυχικό (στόν πυρήνα του) και πού είναι ταυτοχρόνως κοινωνικο-ιστορικό, δηλαδή είναι κοινωνικοποιημένο ὑποκείμενο, πῶς είναι δυνατόν ἕνα τέτοιο ὄν

νά γίνει μία αὐτοστοχαστική ὑποκειμενικότητα, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τήν ἀλήθεια καί τήν ἰσχύ αὐτῶν πού λέει, καί ὄχι ἀπλῶς γιὰ τήν αἰτιακή τους ἐξήγηση; Μὲ ἄλλα λόγια: αὐτό πού πρέπει νά σκεφθοῦμε εἶναι ὅτι ξέρουμε καί δέν μποροῦμε νά προσποιηθοῦμε ὅτι ξεχνᾶμε, ὅτι γιὰ ὅλες μας τίς πράξεις καί γιὰ ὅλες μας τίς κρίσεις ὑπάρχουνε ὄροι ψυχικοί καί κοινωνικο-ιστορικοί. Ὅροι, ὄχι αἰτίες. Καί ἐπίσης, δέν μποροῦμε νά προσπαθήσουμε νά ἀγνοήσουμε ὅτι πάντα θέλουμε νά σκεφτοῦμε, νά συζητήσουμε, νά κρίνουμε ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ὄρους, ὅτι ἀποβλέπουμε στήν ἀλήθεια, στήν ἰσχύ αὐτῶν πού λέμε ἄσχετα ἀπό τόν τρόπο πού τό λέμε, ἀπ' τὰ κίνητρα πού μᾶς ὀδηγοῦν νά τό ποῦμε καί ἀπό τούς ὄρους του. Πρέπει συνεπῶς νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὑπάρχει αὐτό πού μπορεῖ νά ὀνομάσει κανεῖς *πραγματική ἀποψη*, πού μιλάει γιὰ τήν ψυχή, γιὰ τήν κοινωνία, τήν ἱστορία, ὅτι ὑπάρχει καί ἡ αὐτοστοχαστική ἀποψη, πού θέλει ὅπωςδήποτε νά βεβαιωθεί ὅτι μπορεῖ νά φτάσει σέ μία ἰσχύ καί σέ μία ἀλήθεια καί ὅτι πρέπει κατὰ κάποιον τρόπο αὐτές οἱ δύο ἀπόψεις νά συμφιλιωθοῦν. Καί πρέπει νά μπορέσουμε νά ἀντιμετωπίσουμε εὐθέως τό γεγονός ὅτι μόνο μέσα στό κοινωνικο-ιστορικό καί διά τοῦ κοινωνικο-ιστορικοῦ, μέ στήριγμα ὀρισμένες ἰκανότητες τῆς ψυχῆς, αὐτή ἡ αὐτοστοχαστική διάσταση καί συνεπῶς, ἡ ἀλήθεια, μπορεῖ νά γίνει πραγματική.¹⁰

10. Ἡ καντιανή τοποθέτηση εἶναι ἀνεπαρκής. Ἡ «ὑπερβασιακή» (*transzendental*) σκοπιά, ἡ ἀπλή διάκριση ἀνάμεσα στήν *quaestio facti* καί στήν *quaestio iuris* δέν ἀρκεῖ, διότι τό «ὑποκείμενο» πού μᾶς ἐνδιαφέρει δέν εἶναι τό «ὑπερβασιακό» ἀλλά τό *πραγματικό* ὑποκείμενο. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κάντ ἀμφιταλαντεύεται πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Μιλάει συνεχῶς γιὰ «ἐμᾶς τούς ἀνθρώπους» καί γιὰ τὰ «ἐνδιαφέροντα τοῦ νοῦ μας» – κατασκευάζει ἕνα «ὑπερβασιακό ὑποκείμενο» γιὰ τό ὁποῖο ποτέ δέν ξέρουμε ἂν ἀντιστοιχεῖ στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο πράγματι λειτουργοῦμε ἢ στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θά ἔπρεπε νά λειτουργοῦμε. Ἡ «ὑπερβασιακή» ἀπάντηση δέν μᾶς λέει τίποτα σχετικό μέ τό ὄντολογικό *status* τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσης. Βλ. τὰ κείμενά μου: «Ἡ ὄντολογική βαρύτητα τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης» (*Χῶροι τοῦ ἀνθρώπου*) καί τό Πρῶτο Μέρος, «Ψυχή», στό *Σταυροδρόμιο τοῦ Λαβυρίνθου* καί τὰ δύο στίς ἐκδόσεις Ὑψίλον, καθώς καί τό Κεφάλαιο VI τῆς *Φαντασιακῆς θέσεως τῆς κοινωνίας*.

Μ' ἄλλα λόγια, γιὰ νά μπορέσουμε νά ἐξακολουθοῦμε νά σκεπτόμαστε, πρέπει νά μπορέσουμε νά σκεφθοῦμε τή δυνατότητα καί τήν πραγματικότητα ἑνός γάμου ἀνάμεσα στό *ius* καί στό *factum*, ἀνάμεσα σ' αὐτό πού εἶναι οἱ θεωρήσεις ἰσχύος καί σ' αὐτό πού εἶναι οἱ θεωρήσεις πραγματικῆς ἐξαρτήσεως. Ἐάν δέν μποροῦμε νά κάνουμε αὐτήν τή σύνδεση, ὅλα τ' ἄλλα εἶναι μάταια. Αὐτή ἡ σύνδεση δέν ἔγινε ποτέ στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, παρά μόνο μέ μορφές θεολογικές (Χέγκελ καί Μάρξ, π.χ.)· ἕνα ἀπό τά κύρια καθήκοντά μας σήμερα εἶναι νά τήν ἐπιτελέσουμε.

Ξέρουμε ὅτι αὐτή ἡ σκέψη, ἡ αὐτοανακλαστική ἢ αὐτοστοχαστική, ὅπως καί ἡ δημοκρατία, δέν ὑπῆρχε ἀνέκαθεν. Ἀνεδύθη, ἀναδύεται, δημιουργεῖται ἀπό τήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα σέ μία ὀρισμένη στιγμή, σ' ἕναν ὀρισμένο τόπο. Φυσικά μετά ἀπ' αὐτό, γίνεται δύναμι ἐφικτή γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα. Συνεπῶς, πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε στήν ἴδια τή σκέψη μιᾶ ἀνθρώπινη δημιουργία καί, πέρα ἀπ' αὐτό, ν' ἀναγνωρίσουμε τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνθρώπινη Ἱστορία εἶναι δημιουργία: δημιουργία σημασιῶν, δημιουργία θεσμῶν πού ἐνσαρκώνουν αὐτές τίς σημασίες, δημιουργία ἀπό τήν πρώτη ὕλη τῆς ψυχῆς κοινωνικῶν ἀτόμων, καί ἀκόμα δημιουργία αὐτῆς τῆς αὐτοστοχαστικῆς ὑποκειμενικότητας. Ὅταν τοποθετηθοῦμε στή σκοπιά τῆς παράδοσης τοῦ προτάγματος τῆς αὐτονομίας στήν ὁποία ἀνήκουμε, τότε μποροῦμε νά καταλάβουμε ὅτι ὅλες σχεδόν οἱ κοινωνίες ἐθέμισαν τόν ἑαυτό τους σάν ἑτερόνομες, μέσα στόν ἐγκλεισμό τῶν θεσμῶν καί τῶν σημασιῶν· τότε μποροῦμε νά καταλάβουμε ὅτι ἡ δημοκρατία καί ἡ φιλοσοφία εἶναι δίδυμες ἐκφράσεις μιᾶς κοινωνικο-ιστορικῆς ρῆξης, πού δημιουργεῖ τό πρόταγμα τῆς κοινωνικῆς καί ἀτομικῆς αὐτονομίας, καί ὅτι τό νόημα αὐτοῦ τοῦ προτάγματος εἶναι ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐγκλεισμοῦ καί ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς ἄλλης σχέσης ἀνάμεσα στό θεσμιζόν καί στό θεσμιζόμενο στό κοινωνικό πεδίο, ἀνάμεσα στή ριζική φαντασία τῆς ψυχῆς καί στό κοινωνικοποιημένο ὑποκείμενο στό ἀτομικό πεδίο, καί ἀνάμεσα στήν ἀδιάκοπη αὐτοστοχαστική δραστηριότητα τῆς

σκέψης και στά αποτελέσματα και κατορθώματα στά όποια φτάνει σέ μία όρισμένη στιγμή.

Όλα αυτά είναι δημιουργίες. Δέν υπάρχει κανένας τρόπος νά δείξει κανείς ότι ή συμπύκνωση τών γαλαξιών ή τό *big bang* ή οι συνδυαστικές ιδιότητες του άνθρακος ήταν αναγκαίες και ικανές συνθήκες για τήν ανάδειξη τής δημοκρατίας και τής φιλοσοφίας. Άπ' τή μία μεριά, ξαναοδηγούμαστε στήν όντολογική ερώτηση και στήν όντολογική απάντηση, στή βεβαιότητα: υπάρχει τουλάχιστον ένας τύπος όντος πού είναι ικανό νά αλλοιώσει τόν τρόπο του Είναι του. Και αυτή ή αυτοαλλοίωση του τρόπου του Είναι ενός όντος ανήκει συνεπώς σ' αυτό πού πρέπει νά σκεφτούμε για τό Είναι. Άπ' τήν άλλη μεριά, αυτή ή δημιουργία συνεπάγεται τή δημιουργία ενός κοινωνικο-ιστορικού χώρου, και ενός τύπου υποκειμένου, τής αυτοστοχαστικής υποκειμενικότητας, για τό όποιο ερώτημα τής αλήθειας έχει τεθεί και έχει ως ένα σημείο διαυγασθεί. Αυτό σημαίνει ότι ή αυτοστοχαστικότητα ανήκει και αυτή στό πραγματικό, και ότι τό πραγματικό μπορεί νά στηρίξει τήν αυτοστοχαστικότητα. Αυτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τό *Geschick des Seins*, και τόν προορισμό/δώρο του Είναι. Η δημιουργία του προτάγματος τής αυτονομίας, ή αυτοστοχαστική δραστηριότητα τής σκέψης, ή πάλι για τή δημιουργία αυτοστοχαστικών θεσμών, δηλαδή δημοκρατικών, είναι αποτελέσματα και έκδηλώσεις του ανθρώπινου ποιείν/πράττειν. Αυτό τό ανθρώπινο ποιείν/πράττειν γέννησε τήν αξίωση για τήν αλήθεια, κατόρθωσε νά διαρρήξει τούς τοίχους του έγκλεισμού πού κάθε φορά δημιουργούν οι θεσμοί και οι παραστάσεις τής φυλής, αυτό τό ποιείν/πράττειν δημιούργησε τις αξιώσεις για τήν ισότητα, τή δικαιοσύνη. Είναι ένα μέρος από τή δική μας κληρονομιά πού μάς οδηγεί στήν ελεύθερη και ταυτόχρονα ιστορική αναγνώριση τής ισχύος αυτού του προτάγματος και τής πραγματικότητας τής μερικής πραγματοποίησής του ως τώρα, πού μάς οδηγεί νά συνεχίσουμε αυτές τις απαιτήσεις και νά τούς δώσουμε τή σημερινή τους μορφή.

Θά ήθελα νά συνοψίσω τελειώνοντας, προσπαθώντας να χαρα-

κτηρίσω μέ ελάχιστες λέξεις αυτό πού μου φαίνεται νά είναι σήμερα ό ανοιχτός χώρος του φιλοσοφικού και του πολιτικού έργου.

Φιλοσοφικά, έχουμε νά ξαναερμηνεύσουμε και νά ξαναερευνήσουμε κριτικά όλόκληρη τή φιλοσοφική παράδοση, βλέποντας στήν ιστορία τής φιλοσοφίας μία ουσιαστική διάσταση του προτάγματος τής αυτονομίας, βλέποντας ταυτοχρόνως, ιδιαίτερα μετά τήν πλατωνική καμπή και τις συνέπειές της, τή διαρκή ροπή τής φιλοσοφίας νά υποκύψει στον έναίο έναδικό και ένωτικό πειρασμό και στήν ταυτιστική λογική, κι έτσι νά έκφυλισθεί σέ φιλοσοφική θεολογία και νά ένταχθεί στό φαντασιακό τής έτερονομίας. Πρέπει νά αναζωογονήσουμε τή φιλοσοφική αλλά και τήν έπιστημονική σκέψη, έρευνώντας τά τεράστια και βαρυσήμαντα προβλήματα πού δημιουργούν ή σημερινή χνώδης κατάσταση τών έπιστημών και οι έπιπτώσεις της στή φιλοσοφία. Πρέπει ιδιαίτερω νά υποβάλουμε σέ πραγματική φιλοσοφική έρευνα τούς καινούργιους χώρους πού μάς ανοίγει τόσο ή ψυχανάλυση όσο και ή αναγνώριση τής όντολογικής ιδιοτυπίας του κοινωνικο-ιστορικού, νά διαυγάσουμε τή σημασία αυτού πού κατηγορηματικά μάς δείχνει ό ανθρώπινος χώρος, δηλαδή τό γεγονός ότι τό όν είναι δημιουργία και ότι ή δημιουργία, ως όντολογική δημιουργία, σημαίνει θρυμματισμό του όντος. Διότι βέβαια είναι θρυμματισμός του όντος ότι υπάρχουν άνθρωποι οι όποιοι σέπτονται τόν κόσμο και ότι, απ' τήν άλλη μεριά, υπάρχει ένας κόσμος, μέσα στον όποιον υπάρχει άπλως και μόνον ή σιωπή ή ό θόρυβος τών γαλαξιών. Πρέπει, τέλος, νά δείξουμε ότι ή αληθινή φιλοσοφία δέν δεσμεύει, αλλά ελευθερώνει τήν πολιτική σκέψη, άκριβώς επειδή είναι άγώνας έναντίον του έγκλεισμού.

Πολιτικά, πρέπει ασφαλώς νά διαυγάσουμε τό πρόταγμα τής αυτονομίας, άτομικής και κοινωνικής, αλλά και νά δείξουμε πόσο έπιτακτικό και κρίσιμο χαρακτήρα παίρνει τό πρόταγμα αυτό σήμερα, στή σημερινή εποχή και μέ τή σημερινή κατάσταση τής ανθρωπότητας. Όπως βλέπετε, όταν κοιτάμε τά ίδια πράγματα, ξεμερώνει και δέν βραδιάζει. Βραδιάζει μόνο για κείνους πού

ἀφέθησαν νά βυθιστοῦν στή νύχτα. Ἀλλά γιά ὄσους εἶναι ζωντανοί ἥλιος νέος ἐφ' ἡμέρη ἐστίν (ὁ ἥλιος εἶναι καινούργιος κάθε μέρα) (Ἡράκλειτος, Diels, 22, B6).

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ

Οι περισσότεροι απ' όσους έχουν γράψει για τις σχέσεις της ψυχανάλυσης με την πολιτική στάθηκαν, μονόπλευρα, πάνω σε μεμονωμένες διατυπώσεις του Φρόυντ, ή πάνω στα γραπτά του που αποτελούν παρεκβάσεις και έμφιλοχωρήσεις στα πεδία της φιλοσοφίας, της κοινωνίας και της ιστορίας (Δυσφορία μέσ στον Πολιτισμό, Τό μέλλον μιᾶς αὐταπάτης, Μωυσήs). Καί απ' αυτά τά κείμενα συνήγαν, σχεδόν πάντα, «ἀπαισιόδοξα» ή «ἀντιδραστικά» συμπεράσματα σχετικά μέ τις συνέπειες της ψυχανάλυσης ως πρός τά προτάγματα κοινωνικοῦ και πολιτικοῦ μετασχηματισμοῦ. Οί ἴδιοι οί ψυχαναλυτές, στό –ἐλάχιστο– μέτρο πού ἐκφράζουν μιᾶ γνώμη γι' αυτά τά ζητήματα, φαίνονται νά ἀρκοῦνται σ' αυτά τά «συμπεράσματα», ὑποπτα δέ και ὀκνηρά κλείνουν ἐσπευσμένα τό θέμα. Πέρα απ' αυτό, εἶναι πολύ πιά σοβαρό, τό ὅτι χρειάστηκε νά συγκαλυφθοῦν μερικά θεμελιώδη και οὐσιαστικά ἐρωτήματα, πού βαραίνουν πολύ περισσότερο απ' τις «γνώμες» τοῦ Φρόυντ. Ποιά εἶναι ἡ σημασία της ἴδιας της ψυχανάλυσης, ως θεωρίας και ως πράξης; Ποιές εἶναι οί συνέπειές της, πού ἀσφαλῶς δέν ἐρευνήθηκαν ὅλες απ' τόν Φρόυντ; Ἡ ψυχανάλυση δέν ἔχει καμία σχέση μέ τό ἐλευθερωτικό κίνημα της Δύσης; Ἡ προσπάθεια νά γίνει γνωστό τό ἀσυνειδήτο, και νά ἀλλοιωθεῖ τό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, δέν ἔχει καμία σχέση μέ τό ζήτημα της ἐλευθερίας και μέ τά ἐρωτήματα της φιλοσοφίας; Ἡ ψυχανάλυση θά μπορούσε νά εἶχε ὑπάρξει ἔξω απ' τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες της Εὐρώπης; Ἡ γνώση τοῦ ἀσυνειδήτου δέν μπορεί νά μᾶς διδάξει τίποτα σχετικά μέ την κοινωνικοποίηση τοῦ ἀτόμου, και ἄρα μέ τούς κοινωνικούς θεσμούς; Γιατί ὁ πρακτικός στόχος της ψυχανάλυσης στό ἀτομικό πεδίο θά πρέπει νά μηδενίζεται αὐτομάτως ὅταν περνᾶμε στό συλλογικό πεδίο; Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διαπιστώσουμε ὅτι τά ἐρωτήμα-

τα αυτά ανακινούνται σπανιότατα, και ποτέ ικανοποιητικά.

Στίς σελίδες πού ακολουθούν συνοψίζω, και διευρύνω, τά συμπεράσματα είκοσι πέντε χρόνων δουλειᾶς.

* * *

Θά αρχίσω από μία φράση τοῦ Φρόντ πού τή θεωρῶ βαθιά και ἀληθινή. Ὁ Φρόντ ἔγραψε κάποτε ὅτι ἡ ψυχανάλυση, ἡ παιδαγωγική και ἡ πολιτική εἶναι τά τρία ἀδύνατα ἐπαγγέλματα. Ἡ φράση βρίσκεται στό κείμενο γιά τήν Περαιτή και ἀπέραντη ἀνάλυση. Ὑπῆρχε ἤδη σέ ἕνα προηγούμενο κείμενο τοῦ Φρόντ, πρόλογο σέ βιβλίο ἄλλου συγγραφέα. Ὁ Φρόντ φαίνεται νά τή θεωρεῖ σάν ἕνα εἶδος παραδοσιακῆς ἐκφράσεως.

Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Φρόντ δέν μιλάει γιά ψυχανάλυση, παιδαγωγική και πολιτική, ἀλλά γιά ψυχανάλυση, παιδαγωγική και κυβέρνηση (*Regierung*). Ἀλλά νομίζω ὅτι στήν οὐσία μιλάει γιά αὐτό τό πρόβλημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει και ἐμᾶς. Ἀναφέρει μέν τά τρία αὐτά ἐπαγγέλματα, ἀλλά δέν λέει γιατί τά θεωρεῖ ἀδύνατα. Ὁ ὅρος ἀδύνατος πρέπει ἐδῶ νά ληφθεῖ, νομίζω, και κυριολεκτικά και μετά κόκκου ἄλατος, δεδομένου ὅτι ἐντέλει ὁ Φρόντ δημιούργησε τήν ψυχανάλυση και τήν ἀσχοῦσε συνεχῶς.

Ἀλλά νομίζω ὅτι μπορούμε νά σκεφτοῦμε ἀπάνω στή χρήση αὐτοῦ τοῦ ὅρου: ἀδύνατο. Ὁ Φρόντ δέν λέει ὅτι αὐτά τά τρία ἐπαγγέλματα εἶναι τρομερά δύσκολα, ὅπως, π.χ., ἡ νευροχειρουργική, ἢ τῷ νά εἶσαι πιανίστας και νά δίνεις κοντσέρτα, ἢ νά εἶσαι *shagrap* και νά ἀνεβάζεις τούς ἀνθρώπους πάνω στά Ἴμαλῆα. Εἶπε ἀδύνατα. Μήπως μπορούμε νά σκεφτοῦμε ὅτι εἶναι ἀδύνατα γιατί ἔχουν νά κάνουν μέ τό πιό ἀδάμαστο ἀπό ὅλα τά ὕλικά, τό ἀνθρώπινο ὄν;

Οὔτε αὐτό νομίζω ὅτι στέκεται, διότι τελικά και οἱ στρατηγοί και οἱ πολιτικάντηδες και οἱ πόρνες ἀσχολοῦνται μέ τό ἀνθρώπινο ὕλικό, και δέν θά λέγαμε ὅτι τό ἐπάγγελμα τῆς πόρνης ἢ τοῦ πολιτικοῦ ἢ τοῦ στρατηγοῦ εἶναι ἀδύνατο. Βέβαια μπορούμε νά σκεφτοῦμε ἕνα λόγο γιά τόν ὁποῖο ἡ ψυχανάλυση θά μπορούσε

νά χαρακτηριθεῖ ἀδύνατη, τό γεγονός ὅτι ὁ σκοπός τῆς εἶναι νά ἀλλάξει και ὄχι ἀπλῶς νά μεταχειριστεῖ ἢ νά χειριστεῖ τά ἀνθρώπινα ὄντα ὅπως εἶναι.

Ὅμως τά πράγματα δέν εἶναι τόσο εὔκολα. Παράδειγμα. ἕνας ψυχίατρος ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τή λεγόμενη μπεχαβιοριστική θεραπεία, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι θεραπεύει τούς ἀρρώστους μέ πονές και ἀμοιβές, ἢ ἕνας «παιδαγωγός», ὅπως ὁ πατέρας τοῦ προέδρου Σρεμπέρ, ἢ οἱ φύλακες ἑνός ναζιστικοῦ ἢ σταλινικοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως, εἴτε στό 1984 τοῦ Ὁργουελ οἱ πράκτορες τοῦ Μινιλάβ και ὁ ἴδιος ὁ Ὁ Μπράιεν. Ὅλοι αὐτοὶ δροῦν γιά νά ἀλλάξουν τά ἀνθρώπινα ὄντα και συχνά τό πετυχαίνουν.

Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ σκοπός τῆς δραστηριότητάς τους εἶναι ἤδη πλήρως καθορισμένος στή σκέψη τοῦ δρώντος. Στά παραδείγματα πού ἀνέφερα ὁ σκοπός αὐτός εἶναι νά ξεριζωθεῖ ἀπό τή σκέψη και ἀπό τήν ψυχή τοῦ πάσχοντος, ἄς ποῦμε, κάθε ἴχνος βουλήσεως και ἰδίας σκέψεως. Ἐπίσης ὁ δρῶν χρησιμοποιοῖ καθορισμένα μέσα και ὑποτίθεται ὅτι ἀσκεῖ πλήρη ἔλεγχο και τῶν μέσων και τῆς ὅλης διαδικασίας. Ὅτι μπορεῖ φυσικά νά ἀποτύχει και ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἀποτυχίες δέν εἶναι καθόλου τυχαῖες, δεδομένης τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, αὐτό εἶναι μία ἄλλη ὑπόθεση. Τέλος, σέ αὐτές τίς περιπτώσεις, και οἱ σκοποὶ και τά μέσα ὑποτίθεται ὅτι βρίσκονται σέ μιάν ὀρθολογική και, κατά τή δική μου ὀρολογία, συνολιστική-ταυτιστική σχέση. Δηλαδή: δεδομένων τῶν συνθηκῶν και τῶν δρῶν, συμπεριλαμβανομένης και ὅποιας γνώσης μπορεῖ νά ἔχει αὐτός πού δρᾷ, δεδομένων τῶν σκοπῶν του, δεδομένου τοῦ τί γνωρίζει ἢ νομίζει ὅτι γνωρίζει γιά τό ἀντικείμενό του, γιά τόν ἀνθρώπο πού ἔχει στά χέρια του, δρᾷ ἢ θά ἔπρεπε νά δρᾷ μέ τόν πιό ὀρθολογικά ἀποτελεσματικό τρόπο.

Φυσικά αὐτή ἡ γνώση πού χρησιμοποιεῖται ἐργαλειακά, και χρησιμοποιεῖται ἐνδεχομένως γιά σκοπούς πού τούς θεωροῦμε τρομερά ἀπάνθρωπους, μπορεῖ νά περιέχει, και συχνά περιέχει, γνώση βαθιῶν ψυχικῶν διαδικασιῶν. Αὐτό τό ἔδειξε π.χ. ὁ

Μπροῦνο Μπέτελχεμ αναλύοντας τή μεταχείριση τῶν αἰχμαλώτων στά ναζιστικά στρατόπεδα, ὅπου ἡ κύρια μέθοδος ἦταν ἡ συντριβή τῆς εἰκόνας πού εἶχε ὁ αἰχμάλωτος γιά τόν ἑαυτό του, τῆς αὐτοεικόνας τοῦ φυλακισμένου, ἄν μπορῶ νά τήν ὀνομάσω ἔτσι. Πρόκειται γιά καταστροφή τῶν στοιχείων πού συγκροτοῦν τήν ταυτότητά του. Καί ὁ Ὁργουελ ἄλλωστε, δείχνει μέ πολύ βάθος τήν ἴδια διαδικασία στό 1984. Τώρα ἄν θεωρήσουμε τήν ψυχανάλυση, βλέπουμε ὅτι τίποτα ἀπό ὅλα αὐτά δέν ἰσχύει. Ὅποιαδήποτε καί νά εἶναι ἡ ἀπόληξη τῶν συζητήσεων γιά τούς σκοπούς ἢ τό τέλος τῆς ἀναλύσεως, ὁ ἀντικειμενικός σκοπός πού προσπαθεῖ νά φτάσει ὁ ἀναλυτής δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ εὐκολά μέ καθορισμένους καί συγκεκριμένους ὅρους.

Ὁ Ὁ Μπράιεν, στό 1984 τοῦ Ὁργουελ, φτάνει στόν σκοπό του ὅταν ὁ Σμίθ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἥρωας καί τό θύμα τῆς ἱστορίας, ὄχι ἀπλῶς ὁμολογεῖ ὅλα ὅσα τοῦ ζητοῦσαν νά ὁμολογήσει, ἀλλά παραδέχεται μέσα του ὅτι πραγματικά ἀγαποῦσε τόν *Big Brother*. Ἡ τελευταία καί βαθύτερη στιγμή τοῦ βιβλίου, εἶναι ἡ τελευταία φράση (τήν ὁποία συνήθως οἱ κριτικοί τήν παραβλέπουν γιατί βλέπουν τά ἄλλα), ὅπου ὁ Σμίθ κλαίει ἀνακαλύπτοντας ὅτι ἀγαπάει τόν *Big Brother*.

Τό νά κάνουμε τούς ἀνθρώπους πραγματικά νά ἀγαπᾶνε τόν Στάλιν ἢ τόν Χίτλερ ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλον (εὐκολο ἢ δύσκολο εἶναι ἄλλη ὑπόθεση), εἶναι μιά κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου τήν ὁποία μποροῦμε νά περιγράψουμε καί νά προσδιορίσουμε: ἰδού ὁ σκοπός⁵. Δέν μποροῦμε νά ποῦμε τίποτα τό ἀνάλογο γιά τήν ψυχανάλυση.

Ὅπως ξέρομε, ὁ Φρόυντ ἐπέστρεψε συχνά στό ζήτημα τοῦ τέλους καί τῶν σκοπῶν τῆς ἀνάλυσης, καί τοῦ ἔδωσε διάφορες, καί τουλάχιστον φαινομενικά, διαφορετικές ἀπαντήσεις καί διαφορετικούς ὁρισμούς.

Θά σταματήσω μιά στιγμή σέ μίαν ἀπό τίς τελευταίες ἀπαντήσεις πού ἔδωσε, γιατί νομίζω ὅτι εἶναι ἡ πιό περιεκτική, ἢ πιό νόμιμη καί ἢ πιό ἐπικίνδυνη. Εἶναι ἡ περίφημη φράση στίς *Νέες διαλέξεις εἰσαγωγῆς στήν ψυχανάλυση*: «ὅπου ἦταν Αὐτό, πρέ-

πει Ἐγώ νά γίνω». Ἐχω συζητήσει ἀλλοῦ (στή *Φαντασιακή Θεσμιση τῆς Κοινωνίας*) διά μακρῶν αὐτήν τή διατύπωση, καί θά δώσω ἐδῶ μόνο τά συμπεράσματα τῆς συζήτησης. Ἄν θεωρήσουμε, ὅπως δυστυχῶς μᾶς ὀδηγοῦν νά ἐννοήσουμε οἱ ἀμέσως ἐπόμενες διατυπώσεις τοῦ Φρόυντ, ὅτι ἡ φράση αὐτή σημαίνει: τό Αὐτό πρέπει νά κατακτηθεῖ ἀπό τό Ἐγώ, σάν νά λέμε πρέπει νά ἀποξηρανθεῖ καί ἐνδεχομένως νά καλλιεργηθεῖ ὅπως ἡ Ζούιντερ-Ζεε, ὁ ὀλλανδικός κόλπος. Πράγματι, ἕνα μέρος τῆς ὀλλανδίας εἶναι αὐτός ὁ ἀποξηραμένος καί καλλιεργημένος κόλπος, καί σ' αὐτό κυριολεκτικά ἀναφέρεται ὁ Φρόυντ: ἄν δώσουμε αὐτό τό νόημα στή φράση, τότε ὀρίζουμε στόν ἑαυτό μας ἕνα σκοπό ὁ ὁποῖος εἶναι καί ἀδύνατος, δηλαδή ἀνεπίτευκτος, καί τερατώδης. Ἀδύνατος καί ἀνεπίτευκτος διότι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀνθρώπινο ὄν τοῦ ὁποῖου τό ἀσυνείδητο ἔχει κατακτηθεῖ ἀπό τό συνειδητό, τοῦ ὁποῖου οἱ ἐνορμήσεις ἔχουν τελείως διαποτισθεῖ καί ἐλέγχονται ἀπό τέτοιες λογικές θεωρήσεις, πού ἔχει σταματήσει νά φαντασιώνει καί νά ὀνειρεύεται.

Τερατώδης, διότι ἄν ὑπετίθετο ὅτι θά μπορούσαμε νά φτάσουμε σέ αὐτή τήν κατάσταση, θά εἶχαμε ἀσφαλῶς δολοφονήσει τό στοιχεῖο πού μᾶς κάνει ἀνθρώπινα ὄντα καί πού δέν εἶναι, φυσικά, οὔτε ἡ λογική οὔτε καί ἡ λογικότητα, μέ τή στενή ἔννοια, ἀλλά ἡ ἀνεξέλεγκτη καί ἀνελέγξιμη συνεχῆς ἀνάδυση τῆς δημιουργικῆς ριζικῆς φαντασίας, μέσα στόν ροῦ τῶν παραστάσεων, τῶν αἰσθημάτων καί τῶν ἐπιθυμιῶν. (Ὅταν λέω αἰσθήματα δέν ἐννοῶ τά αἰσθήματα τοῦ *Ρομάντσου*, ἐννοῶ τά *affects*). Καί πράγματι, ἕνας ἀπό τούς σκοπούς τῆς ἀναλύσεως εἶναι ἀκριβῶς νά ἀπελευθερώσει αὐτόν τόν παραστατικό ροῦ ἀπό τήν ἀπώθηση τήν ὁποία ὑφίσταται συνήθως ἐκ μέρους ἑνός Ἐγώ πού εἶναι, κατὰ κανόνα, καί κατὰ πρώτη προσέγγιση, ἀκαμπτο καί, οὐσιαστικά, κοινωνικό κατασκευάσμα.

Γι' αὐτό ἄλλωστε πρότεινα καί προτείνω πάντα νά συμπληρωθεῖ ἡ φράση τοῦ Φρόυντ μέ ἕνα: ἐκεῖ πού εἶμαι Ἐγώ πρέπει καί Αὐτό νά ἀναδυθεῖ. Τό ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης, ὁ σκοπός τῆς ἀνάλυσης, δέν εἶναι νά ἐκτοπίσει μιά ψυχική ἀρχή (*instance*) πρὸς

ὄφελος μιᾶς ἄλλης. Εἶναι νά ἀλλάξει τή σχέση μεταξύ ἀρχῶν. Γιά νά τό πετύχει πρέπει νά ἀλλοιωθεῖ οὐσιαστικά μιά ἀπό αὐτές τίς ἀρχές, τό Ἐγώ ἢ τό συνειδητό ἂν θέλετε. Ἐδῶ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ διαφορά τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης τοπικῆς τοῦ Φρόντ.

Πῶς ἀλλοιώνεται αὐτό τό Ἐγώ; Δεχόμενο, προσδεχόμενο, ἀναλαμβάνον τά περιεχόμενα τοῦ ἀσυνειδήτου, ἀνακαλώντας καί στοχαζόμενο καί αὐτοστοχαζόμενο πάνω σέ αὐτά, καί καθιστάμενο ἱκανό νά ἐπιλέξει μέ σχετική διαύγεια ἀνάμεσα στίς ἐνορμήσεις καί στίς ἰδέες, γιά νά ἀποφασίσει ποιές θά προσπαθήσει νά πραγματοποιήσει.

Μέ ἄλλα λόγια, τό Ἐγώ πρέπει νά γίνει μιά αὐτοανακλαστική καί αὐτοστοχαστική ὑποκειμενικότητα, ἱκανή γιά στοχασμό καί διαβούλευση. Ὁ σκοπός τῆς ἀνάλυσης φυσικά δέν εἶναι κανενός εἴδους ἀγιότης. Ὅπως εἶπε ἄλλωστε ὁ Κάντ ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπό τόν Φρόντ, κανένας δέν εἶναι ποτέ ἅγιος. Αὐτό τό σημεῖο, πού μπορεῖ νά φαίνεται κοινότοπο, ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί δείχνει σέ ποιό βαθμό ἡ ψυχανάλυση ἀντιτίθεται ρητά σέ ὅλες τίς ἠθικές πού στηρίζονται πάνω στήν καταδίκη τῆς ἐπιθυμίας καί συνεπῶς πάνω στήν ἐνοχή. Ἄν μπορῶ ὄχι νά συνοψίσω ἀλλά νά παραστήσω τήν ἠθική πού εἶναι νομίζω ἡ ἠθική τῆς ψυχανάλυσης, θά ἔλεγα: ἐπιθυμῶ νά σᾶς σκοτώσω ἢ νά σᾶς βιάσω, ἀλλά δέν τό κάνω. Συγκρίνετε αὐτό μέ τόν χριστιανικό λόγο. Ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Ἱεροῦ Εὐαγγελίου τό ἀνάγνωσμα: 5,27-28. «Ἦκούσατε ὅτι ἐρῶντες τοῖς ἀρχαίοις, οὐ μοιχεύσεις. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ».

Πῶς θά μπορούσε ποτέ ἡ ψυχανάλυση νά ξεχάσει ὅτι τό θεμελιακό γεγονός πάνω στό ὁποῖο βασίζεται εἶναι τό γεγονός ὅτι ἀρχίζουμε τή ζωή μας βλέποντας μιά γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν, εἴτε εἴμαστε ἄντρες εἴτε εἴμαστε γυναῖκες; Καί συνεχίζουμε, εἴτε γυναῖκες εἴμαστε εἴτε ἄντρες, βλέποντας καί ἕναν ἄντρα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτόν; Καί ὅτι αὐτή ἡ ἐπιθυμία δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐκτοπιστεῖ, ὅπως τό δείχνουν τά ὄνειρα

ἀνθρώπων ὁποιασδήποτε ἡλικίας, καί, ἀκόμα πιό σημαντικό, ὅτι χωρίς αὐτή τήν ἐπιθυμία ποτέ δέν θά γινόμαστε ἀνθρώπινα ὄντα καί, θά ἔλεγα, δέν θά μπορούσαμε καν νά ἐπιζήσουμε;

Αὐτή τήν ἀλλοιωμένη σχέση ἀνάμεσα στίς ψυχικές ἀρχές γιά τήν ὁποία μίλησα, μπορεῖ νά τήν περιγράψει κανεὶς μέ τόν ἐξῆς τρόπο: ἡ ἀπώθηση ἀντικαθίσταται ἀπό τήν ἀναγνώριση τῶν περιεχομένων τοῦ ἀσυνειδήτου καί ἀπό τήν ἀνάκλαση, αὐτοανάκλαση καί αὐτοστοχασμό πάνω σέ αὐτά τά περιεχόμενα. Ἡ ἀνάσχεση ἢ ἡ καταναγκαστική ἀποφυγή ἢ ἡ καταναγκαστική πράξη, ὑποχωρεῖ καί ἀνοίγει τόν δρόμο σέ μιά σχετικά διαυγασμένη διαβούλευση. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς δέν ἔγκειται στό ὅτι μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐκτοπίζουμε τίς ψυχικές συγκρούσεις. Οὐδεὶς ποτέ μᾶς ὑπεσχέθη ὅτι ἔχουμε δικαίωμα, ἐκ γενετῆς, σέ μιά ψυχική ζωή ἄνευ συγκρούσεων. Ἡ σημασία τῆς ἔγκειται στήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς αὐτοστοχαστικῆς καί διαβουλευτικῆς ὑποκειμενικότητας, ἡ ὁποία δέν ἔχει γίνει ψευτολογική καί κοινωνικά προσαρμοσμένη μηχανή, ἀλλά ἀντιθέτως ἔχει ἀναγνωρίσει καί ἐλευθερώσει τή ριζική φαντασία πού βρίσκεται στόν πυρήνα τῆς ψυχῆς. Ἐπιμένω ὅτι στή φράση τοῦ Φρόντ, αὐτό τό περίφημο *werden* πρέπει νά μεταφραστεῖ «γίνομαι», ὅπου ἦταν Αὐτό πρέπει Ἐγὼ νά γίνω, ἢ νά γίνομαι, διότι αὐτή ἡ ὑποκειμενικότητα πού προσπαθῶ νά περιγράψω εἶναι μιά διαδικασία καί ὄχι μιά κατάσταση στήν ὁποία φτάνουμε μιά γιά πάντα.

Γι' αὐτό ἐπίσης θά ἔλεγα ὅτι μπορούμε ἀπλῶς νά διαυγάσουμε τόν σκοπὸ τῆς ἀνάλυσης καί ὄχι νά τόν ὀρίσουμε αὐστηρά. Αὐτό πού ὀνομάζω πρόταγμα τῆς αὐτονομίας, στό πεδίο τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, εἶναι ἡ ἀλλοίωση, ἡ μεταμόρφωση τοῦ ὑποκειμένου, μέ τέτοιο τρόπο πού νά μπορέσει νά μπεῖ καί νά μείνει μέσα σέ αὐτήν τή διαδικασία.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ὁ σκοπός τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ὁμοούσιος, ἂν μπορῶ νά πῶ, μέ τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας. Αὐτός ὁ σκοπός φυσικά δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ, καί οὔτε καν νά πλησιαστεῖ, χωρίς τήν ἐνέργεια τοῦ ἀναλυομένου, δηλαδή τήν ἀνά-

μνηση, τήν επανάληψη, τή διεργασία τῶν περιεχομένων τοῦ ἀσυνειδήτου. Ὁ ἀναλυόμενος εἶναι φυσικά ὁ κύριος δρῶν μέσα στήν ψυχαναλυτική διαδικασία.

Συνεπῶς ἐδῶ δέν μποροῦμε νά βροῦμε μέσα χωρισμένα ἀπό τούς σκοπούς. Οἱ διάφορες ὀψεις τοῦ πλαισίου καί τῆς ρύθμισης τῆς ἀναλυτικῆς διαδικασίας —τό ντιβάνι, οἱ ὥρες κ.λπ.— δέν εἶναι τά μέσα της, εἶναι οἱ ὅροι κάτω ἀπό τούς ὁποίους μπορεῖ ἡ διαδικασία νά ἐκτυλιχθεῖ. Ἡ ἴδια ἡ διαδικασία εἶναι ἀναλυτική διαδικασία μόνο στό μέτρο πού εἶναι ταυτόχρονα καί μέσο καί σκοπός. Π.χ. οἱ ἐλεύθεροι συνειρμοί τοῦ ἀναλυομένου δέν εἶναι ἕνα μέσο τῆς ἀναλύσεως. Καθώς οἱ ἐλεύθεροι συνειρμοί ἐκτυλίσσονται, ἤδη αὐτό τό ξετύλιγμα ἐκφράζει καί πραγματοποιεῖ τήν ἀναπτυσσόμενη ικανότητα τοῦ ἀναλυομένου νά ἐλευθερώσει τόν παραστασιακό του ροῦ καί συνεπῶς, διότι αὐτά τά πράγματα πηγαίνουν ἀδιάσπαστα μαζί, νά ἀναγνωρίσει καί τά αἰσθήματά του καί τίς ἐπιθυμίες του.

Καί αὐτή ἡ ἐλευθέρωση τοῦ παραστασιακοῦ ροῦ, πού γίνεται στήν ψυχαναλυτική συνεδρία, ἐπάγει τήν εἴσοδο ἐπί σκηνῆς, φυσικά μέ τή συγκεκριμένη στήριξη τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ ἀναλυτῆ. τῆς στοχαστικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀναλυομένου. Ὁ ἀναλυόμενος στοχάζεται, στοχάζεται τόν ἑαυτό του καί πάνω στόν ἑαυτό του ἀνακλᾶται ἂν μπορῶ νά πῶ, ἐπιστρέφει πάνω στό ὑλικό καί τό ἐπαναλαμβάνει ἢ τό ἐπαναδέχεται.

Γιά αὐτούς ἀκριβῶς τούς λόγους ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι μιά τεχνική καί νομίζω ὅτι εἶναι ἐσφαλμένο νά μιᾶμε γιά ψυχαναλυτική τεχνική. Ἡ ψυχανάλυση εἶναι μιά πρακτικο-ποιητική δραστηριότητα, ὅπου καί οἱ δύο συμμετέχοντες εἶναι δρῶντες, ἔστω καί ἂν ὁ ἀναλυόμενος εἶναι ὁ κύριος δρῶν, διότι αὐτός ἀναπτύσσει μέ τήν αὐτενέργειά του τή διαδικασία.

Τήν ὀνομάζω ποιητική γιατί εἶναι δημιουργική. Τό ἀποτέλεσμά της εἶναι, ἢ πρέπει νά εἶναι, ἡ αὐτοαλλοίωση τοῦ ἀναλυομένου, δηλαδή, ἂν σκεφτόμαστε αὐστηρά, ἡ ἀνάδυση ἑνός ἄλλου ὄντος. Τήν ὀνομάζω πρακτική, γιατί ὀνομάζω πράξη ἐν γένει τή διαυγασμένη δραστηριότητα, τό ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνθρώ-

πινή αὐτονομία καί γιά τήν ὁποία τό μόνο μέσο γιά νά φτάσει αὐτό τό ἀντικείμενο εἶναι ἡ ἴδια ἡ αὐτονομία καθῶς ἐκτυλίσσεται.

* * *

Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, γιά νά περάσουμε τώρα σέ ἕνα δεύτερο σημεῖο, τά πράγματα εἶναι ἀρκετά ἀνάλογα στήν παιδαγωγική. Ἡ παιδαγωγική ἀρχίζει στήν ἡλικία μηδέν. Καί κανείς δέν ξέρει πότε τελειώνει. Ἐγώ νομίζω ὅτι ἐξακολουθῶ καί παιδαγωγοῦμαι, κατά κάποιον τρόπο, καί ἀπό τόν ἑαυτό μου καί ἀπό τούς ἄλλους. Ὁ σκοπός τῆς παιδαγωγικῆς, μιλάω φυσικά *de iure*, δεοντολογικά, εἶναι νά βοηθήσει αὐτό τό νεογέννητο εὐελπι καί τερατώδες ὄν, τό *hopeful* καί *dreadful monster*, νά γίνει ἕνα ἀνθρώπινο ὄν.

Αὐτός εἶναι ὁ σκοπός τῆς παιδείας: νά μεταμορφώσει, νά ἀλλοιώσει αὐτήν τή δέσμη τῶν ἐνορμήσεων καί αὐτή τήν ἀχαλίωτη φαντασία, γιά νά γίνει ἕνας ἀνθρώπος μέ τήν πλήρη ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἄνθρωπος, ὄρος πού τόν χησιμοποιῶ ἐδῶ ὄχι μέ τή βιολογική του σημασία ἀλλά μέ τή σημασία ἑνός αὐτόνομου ὄντος, μέ τήν ἔννοια τῆς αὐτονομίας πού ἔδωσα πιό πάνω, καί θά μπορούσαμε νά ποῦμε, γιά νά θυμηθοῦμε καί τόν Ἀριστοτέλη, ἑνός ὄντος μέ τήν ικανότητα νά κυβερνᾶ καί νά κυβερνᾶται. Σέ κάθε στιγμή ἡ παιδαγωγική πρέπει νά ἀναπτύξει τήν αὐτενέργεια τοῦ ὑποκειμένου, χρησιμοποιώντας αὐτή τήν ἴδια τήν αὐτενέργεια. Αὐτό εἶναι ὅλο τό πρόβλημα τῆς παιδαγωγικῆς. Ὁ σκοπός τῆς παιδαγωγικῆς δέν εἶναι βέβαια νά διδάξει ιδιαίτερα πράγματα, ιδιαίτερα μαθήματα, ἀλλά νά ἀναπτύξει στό ὑποκείμενο τήν ικανότητα νά μαθαίνει, νά μαθαίνει νά ἀνακαλύπτει, νά μαθαίνει νά ἐπινοεῖ.

Φυσικά, αὐτό ἡ παιδαγωγική δέν μπορεῖ νά τό κάνει χωρίς νά διδάξει μερικά πράγματα, ὅπως καί ἡ ἀνάλυση δέν μπορεῖ νά προχωρήσει χωρίς τίς ἐρμηνεῖες τοῦ ἀναλυτῆ. Ἀλλά ὅπως καί στήν ἀνάλυση, τά θέματα ἢ τά στοιχεῖα πού γίνονται ἀντικείμενο

διδασχῆς, πρέπει πάντα νά τά θεωροῦμε σάν στηρίγματα πάνω στά ὁποῖα προχωροῦμε. Καί δέν προχωροῦμε ἀπλῶς γιά νά μπορέσουμε νά διδάξουμε μία αὐξανόμενη ποσότητα γνώσεων, ἀλλά γιά νά μπορέσουμε νά ἀναπτύξουμε τίς ἱκανότητες τοῦ παιδιοῦ—ἢ τοῦ ὁποιοῦδήποτε εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς παιδαγωγικῆς δραστηριότητος—γιά μάθηση, ἐπινόηση, ἐφεύρεση.

Ἀσφαλῶς ἡ παιδαγωγική πρέπει νά διδάσκει πράγματα καί, ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, πολλές ὑπερβολές ὀρισμένων μοντέρνων παιδαγωγικῶν σχολῶν εἶναι κατά τή γνώμη μου καταδικαστέες. Δυό ἀρχές μοῦ φαίνονται ὁμως ἀπολύτως ἀναμφισβήτητες. Κάθε παιδαγωγική διαδικασία πού δέν ἀποσκοπεῖ στήν κατά τό μέγιστο δυνατόν ἀνάπτυξη τῆς αὐτενέργειας τῶν παιδαγωγουμένων εἶναι κακή· καί κάθε παιδαγωγικό σύστημα πού δέν μπορεῖ νά ἀπαντήσῃ ἔλλογα στήν ἐνδεχόμενη ἐρώτηση τῶν παιδαγωγουμένων: γιατί θά ἔπρεπε νά μαθαίνουμε αὐτό τό πράγμα;— κάθε τέτοιο παιδαγωγικό σύστημα εἶναι ἐλαττωματικό.

Δέν μπορῶ ἐδῶ νά μπῶ στό τεράστιο θέμα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ψυχανάλυση καί τήν παιδαγωγική, ἀλλά τουλάχιστον μία παρανόηση πρέπει νά διαλυθεῖ. Φυσικά ἡ ψυχανάλυση δέν ὑποθέτει, δέν βάζει σάν ἀξίωμα ἢ σάν αἴτημα, ἕνα ἐνδογενῶς καλό ἀνθρώπινο ὄν. Οὔτε πιστεύει, ὅπως ὁ Ράιχ ἢ ὁ Μαρκοῦζε ἢ μερικοί Γάλλοι ἰδεολόγοι τῆς ἐπιθυμίας, ὅτι τό μόνο πού θά εἶχαμε νά κάνουμε θά ἦταν νά ἀφήσουμε τίς ἐπιθυμίες καί τίς ἐνορμήσεις νά ἐκφραστοῦν ἐλεύθερα, γιά νά δημιουργηθεῖ ἡ παγκόσμια εὐτυχία. Ἄν ἀφήναμε τίς ἐνορμήσεις καί τίς ἐπιθυμίες, ὄχι νά ἐκφραστοῦν, νά πραγματοποιηθοῦν ἐλεύθερα, δέν θά εἶχαμε τήν παγκόσμια εὐτυχία ἀλλά τήν παγκόσμια σφαγή. Γιά τήν ψυχανάλυση, ὅπως ἄλλωστε καί γιά τόν κοινό νοῦ καί γιά ὄλους τούς σημαντικούς στοχαστές, ἀρχίζοντας ἀπό τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη ἕως τόν Ρουσσώ καί τόν Ντιντερό, ἕνα ἐνθλιωμένο ἀνθρώπινο ὄν ἔχει κατ' ἀνάγκην ἐσωτερικεύσει ἕναν τεράστιο ἀριθμό περιορισμῶν πού τοῦ ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἐξωτερικά, καί πού ἀποτελοῦν ἐφεξῆς ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ψυχῆς του. Ἀπό τήν ψυχανάλυτική σκοπιά, αὐτό τό ἐνθλιωμένο

ὄν ἔχει κατ' ἀνάγκην παραιτηθεῖ ἀπό τήν παντοδυναμία, ἔχει δεχθεῖ ὅτι οἱ λέξεις δέν σημαίνουν αὐτό πού θέλει νά σημαίνουν, ὅπως λέει ὁ Χάμπτυ-Ντάμπτυ στήν Ἄλικη, ἀλλά σημαίνουν αὐτό πού ἡ κοινότητα ἀποφάσισε ὅτι σημαίνουν, ἔχει ἀναγνωρίσει τήν ὑπαρξη ἄλλων ἀνθρωπίνων ὄντων τῶν ὁποίων οἱ ἐπιθυμίες συχνά, ἢ περίπου πάντα, εἶναι ἀντίθετες μέ τίς δικές του ἐπιθυμίες, καί οὕτω καθεξῆς.

Αὐτή ἡ ψυχανάλυτική περιγραφή μπορεῖ νά μεταφραστεῖ κοινωνικο-ιστορικά, νά βρεῖ τό ἀντίστοιχό της στό κοινωνικο-ιστορικό πεδίο, ἂν ποῦμε ὅτι αὐτό τό ὄν ἔχει ἐσωτερικεύσει δυνάμει τό σύνολο τῆς ὑπάρχουσας θέσμησης τῆς κοινωνίας, καί εἰδικότερα τίς φαντασιακές σημασίες πού σέ κάθε ἰδιαίτερη κοινωνία ὀργανώνουν τόν ἀνθρώπινο καί μή ἀνθρώπινο κόσμον καί τοῦ δίνουν ἕνα νόημα.

Ἔτσι, ἀπό τήν ψυχανάλυτική ἀποψη ἡ παιδαγωγική εἶναι ἡ ἀνατροφή τοῦ νεογέννητου, πού τό φέρνει στήν κατάσταση τήν ὁποία περιγράψαμε, μέ τήν ἐλάχιστη δυνατή ἀναστολή τῆς ριζικῆς του φαντασίας καί τή μέγιστη δυνατή ἀνάπτυξη τῆς αὐτοστοχαστικότητάς του.

Ὅμως ἀπό τήν κοινωνικο-ιστορική ἀποψη, ἂν πάρουμε τίς κοινωνίες ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν, ἡ παιδαγωγική θά ἔπρεπε, καί πρέπει, ὅπως καί συμβαίνει στήν πραγματικότητα, νά ἀναθρέψει τόν παιδαγωγούμενο μέ τέτοιον τρόπο ὥστε νά ἐσωτερικεύσει καί συνεπῶς νά δεχθεῖ, καί μάλιστα νά ἀποδεχθεῖ, τούς ὑπάρχοντες θεσμούς ὅποιοι καί νά εἶναι. Εἶναι σαφές ὅτι ἐδῶ ἔχουμε φτάσει σέ μιά τουλάχιστον φαινομενική ἀντινομία, ἀλλά καί σέ μιά βαθιά καί δύσκολη ἐρώτηση. Αὐτό μᾶς φέρνει ἀκριβῶς στό πρόβλημα τοῦ τρίτου ἀδύνατου ἐπαγγέλματος, τῆς πολιτικῆς, καί στό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας ὡς ἀναγκαστικά κοινωνικό καί ὄχι ἀπλῶς ἀτομικό πρόταγμα. Πρὶν νά περάσουμε σέ αὐτό τό σημεῖο, θά ἤθελα νά σημειώσω κάτι ἐπιπλέον γιά τόν φροῦδικό ὄρον τῆς ἀδυναμίας ἢ ἀδυνατότητας μέ τό ὁποῖο ἄρχισα.

Ὅπως βλέπουμε, αὐτή ἡ ἀδυνατότητα, τόσο τῆς ψυχανάλυσης ὅσο καί τῆς παιδαγωγικῆς, ἔγκειται στό ὅτι καί οἱ δύο πρέπει νά

χρησιμοποιούν μιάν αυτόνομία, πού δέν υπάρχει ακόμα, γιά νά βοηθήσουν τή δημιουργία τῆς αυτόνομίας τοῦ ἀντικειμένου. Γιά τή συνηθισμένη λογική, τήν ταυτιστική συνολιστική, αὐτό φαίνεται σάν μιὰ λογική ἀδυνατότητα. Ἀλλά φυσικά ἡ ἀνθρώπινη πραγματικότητα ὑπερβαίνει τήν ταυτιστική καί συνολιστική λογική.

Ἡ ἀδυνατότητα ἐμφανίζεται ἐπίσης, τουλάχιστον ἔτσι φαίνεται, εἰδικά στήν περίπτωση τῆς παιδαγωγικῆς, μέ τό γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια νά δημιουργήσουμε αυτόνομα ἄτομα γίνεται μέσα στό πλαίσιο μιᾶς ἑτερόνομης κοινωνίας, καί, πέρα ἀπό αὐτό, ἴσως πολύ ριζικότερα, μέ τήν προσπάθεια νά φτάσουμε στήν αυτόνομία ἐνῶ, ἤ παρά τό ὅτι, ἀπορροφοῦμε καί ἐσωτερικεύουμε δεδομένους θεσμούς.

Ἡ λύση, ἢ τουλάχιστον ἡ προσπάθεια τῆς λύσης αὐτοῦ τοῦ τρομεροῦ αἰνίγματος, εἶναι ἡ πλέον ἀδύνατη δουλειά, τό πλέον ἀδύνατο καθήκον, μπορῶ νά πῶ, τῆς πολιτικῆς. (Φυσικά μέ τή λέξη πολιτική δέν ἐννοῶ αὐτά τά ὅποια διαβάζουμε στίς ἐφημερίδες κάθε μέρα, ἰδίως αὐτόν τόν καιρό). Τόσο περισσότερο ἀδύνατη, πού καί ἡ ἴδια ἡ πολιτική, φυσικά, πρέπει νά στηριχτεῖ σέ μία μή ὑπάρχουσα ἀκόμη αυτόνομία τῶν ἀνθρώπων ὡς κοινωνικῶν ἀτόμων, προκειμένου νά δημιουργήσει τήν αυτόνομία.

* * *

Ἡ ψυχανάλυση σκοπεύει νά βοηθήσει τό ἄτομο νά γίνει αυτόνομο, δηλαδή, ὅπως εἶπα, ἰκανό γιά αὐτοστοχαστική δραστηριότητα καί διαβούλευση. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ἡ ψυχανάλυση ἀνήκει πλέον πλήρως στό τεράστιο κοινωνικο-ιστορικό ρεῦμα καί ἀγῶνα γιά τήν αυτόνομία, στό ἐλευθερωτικό πρόταγμα, στό ὅποιο ἀνήκουν ἐπίσης ἡ δημοκρατία καί ἡ φιλοσοφία.

Ἀλλά, ὅπως ἤδη εἶπαμε καί ἡ παιδαγωγική καί ἡ ψυχανάλυση, ἀπό τήν ἀρχή βρίσκονται ἀντιμέτωπες μέ τό πρόβλημα τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν τῆς κοινωνίας. Στήν παιδαγωγική, αὐτό φαίνεται ἄμεσα καί ἀμέσως. Γιά τήν ψυχανάλυση αὐτή ἡ συνει-

νηση εἶναι πιό κρυμμένη, ἴσως γιατί δέν βλέπουμε τά πράγματα ἀρκετά καθαρά, ἀλλά εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ συνάντηση μέ τό συγκεκριμένο Ἐγώ τοῦ ἀναλυομένου. Διότι αὐτό τό Ἐγώ εἶναι κατ' ἄρχήν προσχεδιασμένο γιά νά λειτουργεῖ μέσα σέ μιὰ δεδομένη κοινωνική ρύθμιση καί γιά νά τή συντηρεῖ, νά τή συνεχίζει καί νά τή ἀναπαράγει. Δηλαδή νά ἀναπαράγει τούς ὑπάρχοντες θεσμούς. Αὐτοί οἱ θεσμοί δέν συντηροῦνται καί δέν ἀναπαράγονται τόσο μέ ἀνοιχτή βία καί ρητό ἐξαναγκασμό ἐκτός ἀπό σπάνιες περιπτώσεις· συντηροῦνται καί ἀναπαράγονται διότι ρυθμίζουν καί προβλέπουν καί ὀργανώνουν τήν ἐσωτερικεύσή τους ἀπό τά ἄτομα τά ὅποια οἱ ἴδιοι οἱ θεσμοί κατασκευάζουν.

Αὐτό πού ἔλεγε ὁ Σιμωνίδης θετικά, ἰσχύει καί, ἂν θέλετε νά ἀξιολογήσετε, ἀρνητικά, γιά ὅλες τίς περιπτώσεις: πόλις ἀνδρα βιδάσκει. Τό «βιδάσκει» ἐδῶ δέν σημαίνει τοῦ μαθαίνει γράμματα. Ἡ πόλις φτιάχνει τόν ἀνδρα, καί τή γυναίκα φυσικά. Τόν ἀνθρώπο.

Τί εἶναι αὐτοί οἱ θεσμοί καί οἱ κοινωνικές φαντασιακές σημασίες; Εἶναι δημιουργίες τοῦ κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ, τοῦ θεσμίσματος ριζικοῦ φαντασιακοῦ. Αὐτό τό φαντασιακό εἶναι ἡ δημιουργική ἰκανότητα τῆς ἀνώνυμης κοινότητας, ἔτσι ὅπως αὐτή ἐμφανίζεται καθαρά π.χ. μέσα στή δημιουργία καί τήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας, ἢ τῶν μορφῶν οἰκογενειακῆς ζωῆς, τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθῶν. Αὐτή ἡ κοινότητα δέν μπορεῖ ποτέ νά ὑπάρξει παρά ὡς ἐπινοημένη. Ἀλλά οἱ θεσμοί τῆς κάθε φορά εἶναι δική τῆς δημιουργία· ἀλλά ἐπίσης κάθε φορά, μόλις δημιουργηθοῦν ἢ ἤδη τή στιγμή τῆς δημιουργίας, ἐμφανίζονται στήν κοινότητα, ἢ ἡ κοινότητα τοῦς παριστάνει στόν ἑαυτό τῆς σάν δοσμένους. Δοσμένους ἀπό τοῦς προγόνους, ἀπό τοῦς θεούς, ἀπό τόν Θεό, ἀπό τή φύση, ἀπό τόν λόγο, ἀπό τοῦς νόμους τῆς ἱστορίας, ἀπό τίς διαδικασίες τοῦ οικονομικοῦ συναγωνισμοῦ, κ.λπ. Ἔτσι γίνονται στέρεοι, ἀκαταμάχητοι καί, κατ' οὐσίαν, παντοῦ καί πάντοτε σχεδόν, ἀντικείμενο λατρείας. Καί μέσα σέ αὐτούς τοῦς θεσμούς ὑπάρχει πάντα ἡ κεντρική ἰσχυρή καί ἀποτελεσματική στοιχεῖο, αὐτοδιαιώνι-

σης, ἢ ἐπανάληψης ὅπως θά λέγαμε στήν ψυχανάλυση. Φυσικά τό κύριο ὄργανο αὐτῆς τῆς διαιώνισης εἶναι αὐτά τά ἴδια τά κοινωνικά διαμορφωμένα καί συμμορφωμένα ὑποκείμενα.

Αὐτή τήν κοινωνική κατάσταση τήν ὀνομάζω ἑτερόνομη. Ὁ ἕτερος ἐδῶ, ὁ ἄλλος, αὐτός πού ἔδωσε τόν νόμο, δέν εἶναι παρά ἡ ἴδια ἡ θεσμίζουσα κοινωνία, ἡ ὁποία γιά βαθύτατους λόγους πρέπει νά συγκαλύψει αὐτό τό γεγονός. Καί ὀνομάζω αὐτόνομη μιά κοινωνία ἡ ὁποία ὄχι μόνο ξέρεي ρητά ὅτι ἡ ἴδια δημιούργησε τούς θεσμούς της, ἀλλά ἔχει θεσμίσει τόν ἑαυτό της κατά τέτοιο τρόπο ὥστε νά ἐλευθερώσει τό ριζικό της φαντασιακό, καί νά εἶναι ἱκανή νά ἀλλοιώσει τούς θεσμούς της, μέ μιά δραστηριότητα συλλογική αὐτοανακλαστική ἢ αὐτοστοχαστική, καί διαβουλευτική.

Ὀνομάζω πολιτική τή διαυγασμένη δραστηριότητα, πού ἔχει σάν ἀντικείμενο τή θέσμιση μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας καί τίς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τά συλλογικά ἐγχειρήματα μιᾶς τέτοιας κοινωνίας. Εἶναι ἀμέσως προφανές ὅτι αὐτό τό πρόταγμα γιά μιά αὐτόνομη κοινωνία χάνει κάθε νόημα, γίνεται ἄτοπο, ἂν δέν εἶναι ταυτοχρόνως πρόταγμα πού ἀποσκοπεῖ στό νά δημιουργήσει αὐτόνομα ἄτομα. Καί ἀντιστρόφως.

Υπάρχει νομίζω, μιά ἀρκετά διαφωτιστική ἀναλογία μέ κανένα τρόπο, φυσικά, ταυτότητα οὔτε καν δομική ὁμολογία, ἀνάμεσα στά ζητήματα καί στά καθήκοντα πού ἀντιμετωπίζει τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας στό ἀτομικό καί στό κοινωνικό πεδίο. Στήν περίπτωση τῆς ἑτερονομίας, ἡ ἀκαμπτη δομή τοῦ θεσμοῦ καί ἡ συγκάλυψή του, ἡ συγκάλυψη, τοῦ ριζικοῦ κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ, πού ἐπιτελεῖ ὁ θεσμός, ἀντιστοιχοῦν στήν ἀκαμψία τοῦ κοινωνικά κατασκευασμένου ἀτόμου καί στήν ἀπώθηση τῶν ἔργων τῆς ριζικῆς φαντασίας τῆς ψυχῆς.

Μέσα στήν προοπτική τοῦ προτάγματος τῆς αὐτονομίας, προσπαθήσαμε νά προσδιορίσουμε τόν σκοπό τῆς ψυχανάλυσης καί τῆς παιδαγωγικῆς, ὡς, πρῶτον, τήν ἐγκαθίδρυση ἑνός ἄλλου τύπου σχέσεως ἀνάμεσα στό αὐτοστοχαζόμενο ὑποκείμενο, ὑποκείμενο θελήσεως καί σκέψης, καί τό ἀσυνείδητό του, δηλαδή τή

ριζική του φαντασία, καί, δεύτερον, ἀκριβῶς τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἱκανότητάς του νά ποιεῖ καί νά πράττει, δηλαδή νά σχηματίζει ἕνα ἀνοιχτό πρόταγμα γιά τή ζωή του καί νά δουλεύει μέσα σέ αὐτό τό πρόταγμα.

Κατά τόν ἴδιο τρόπο μπορούμε νά ὀρίσουμε τόν σκοπό τῆς πραγματικῆς, ἀληθινῆς πολιτικῆς, ὡς, πρῶτον, τήν ἐγκαθίδρυση ἑνός ἄλλου τύπου σχέσεως ἀνάμεσα στή θεσμίζουσα καί στή θεσμιζόμενη κοινωνία, δηλαδή ἀνάμεσα στούς νόμους πού εἶναι κάθε φορά δοσμένοι καί στή στοχαστική καί διαβουλευτική δραστηριότητα τοῦ πολιτικοῦ σώματος, καί, δεύτερον, ὡς τήν ἀπελευθέρωση τῆς συλλογικῆς δημιουργικότητας, πού ἐπιτρέπει στήν κοινότητα νά σχηματίσει συλλογικά προτάγματα γιά συλλογικά ἐπιχειρήματα καί νά ἐργαστεῖ γι' αὐτά.

Καί μπορούμε ἐδῶ νά σημειώσουμε ὅτι ὁ οὐσιαστικός δεσμός ἀνάμεσα στά δύο βρίσκεται ἀκριβῶς στήν παιδαγωγική, δηλαδή στήν παιδεία, ὅπως ἀσφαλῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τό ἤξεραν. Γιατί πῶς θά μπορούσε νά ὑπάρξει μιά αὐτοστοχαστική κοινότητα χωρίς αὐτοστοχαστικά ἄτομα; Μιά αὐτόνομη κοινωνία, ὡς κοινότητα πού αὐτοθεσμίζεται καί αὐτοκυβερνᾶται, προϋποθέτει τήν ἀνάπτυξη τῆς ἱκανότητος ὅλων τῶν μελῶν της νά συμμετέχουν στίς δραστηριότητες τοῦ συλλογικοῦ στοχασμοῦ διαβούλευσης καί ἀπόφασης, Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ δημοκρατία, μέ τήν πλήρη ἔννοια, μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὡς τό καθεστῶς τῆς συλλογικῆς στοχαστικότητας. Καί μπορεῖ κανεῖς νά δείξει, δέν εἶναι τό θέμα μας ἐδῶ, ὅτι ὅλα τά ἄλλα ἀπορρέουν ἀπό αὐτήν. Καί φυσικά δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει δημοκρατία χωρίς δημοκρατικά ἄτομα, οὔτε μποροῦν νά ὑπάρξουν δημοκρατικά ἄτομα χωρίς δημοκρατία. Καί ξαναερχόμαστε στόν κύκλο τῆς δημιουργίας.

Ἐπίσης θά μπορούσε νά δείξει κανεῖς, ἀκόμα πιό καθαρά, τήν βαθιά συνάφεια ἀνάμεσα στίς ἀτομικές καί στίς κοινωνικές διαστάσεις τοῦ προτάγματος τῆς αὐτονομίας. Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ψυχῆς, καί ἀκόμα καί ἡ ἀπλή της ἐπιβίωση, τῆς ἐπιβάλλουν νά ἀναγνωρίσει καί νά παραδεχθεῖ ὅτι οἱ πυρηνικές πρωταρχικές της ἐπιθυμίες δέν μποροῦν ποτέ νά πραγματοποιηθοῦν. Οἱ ἑτε-

ρόνομες κοινωνίες κατορθώνουν αυτό τό αποτέλεσμα, πού είναι βασικό για την κοινωνικοποίηση της ψυχής, όχι απλώς απαγορεύοντας τις πράξεις, αλλά απαγορεύοντας τις σκέψεις, δηλαδή δεσμεύοντας τον παραστασιακό ροῦ καί καταδικάζοντας σέ σιωπή τή ριζική φαντασία. Ἡ οὐσία τῆς ἑτερόνομης κοινωνίας δέν εἶναι ὅτι απαγορεύονται οἱ πράξεις διότι ὑπάρχουν χωροφύλακες ἢ δικαστήρια ἢ φυλακές. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι απαγορεύονται οἱ σκέψεις πού θά μπορούσαν νά ὀδηγήσουν στίς πράξεις τις ὁποῖες ἡ κοινωνία δέν παραδέχεται.

Καί ἐδῶ συμβαίνει τό ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτο: φαίνεται τά πράγματα νά συμβαίνουν σάν ἡ κοινωνία νά ἐφάρμοζε τις ἴδιες μεθόδους μέ ἀντίστροφο τρόπο ἀπ' αὐτόν πού ἐφαρμόζει τό ἀσυνείδητο καί ἡ ἀπώθηση. Δηλαδή, στήν παντοδυναμία τῆς σκέψης, στήν παντοδυναμία τῆς ἀσυνείδητης σκέψης, ἡ ἑτερόνομη κοινωνία ἀπαντάει προσπαθώντας νά ἐπιτύχει τήν πλήρη ἀδυναμία, τήν ἀνικανότητα αὐτῆς τῆς σκέψης, καί τελικά τῆς σκέψης ἀπλῶς, ὡς ἐάν αὐτή ἡ πλήρης ἀδυναμία τῆς σκέψης νά ἦταν ὁ ἄριστος τρόπος γιά νά περιοριστοῦν οἱ πράξεις.

Αὐτό πηγαινέει πολύ πιό μακριά ἀπό αὐτό πού ὁ Φρόυντ ὀνομάζει «αὐστηρό καί ἄγριο ὑπερεγώ». Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι ἡ διαδικασία ἀπώθησης καί ἀποκλεισμοῦ, πού καθιστᾷ ἀδύνατη γιά τό ὑποκείμενο καί τή σκέψη κἂν τῶν ἀπαγορευμένων πραγμάτων, συνεπιφέρει ἕναν ἀκρωτηριασμό ἢ ἕναν εὐνουχισμό τῆς ριζικῆς φαντασίας τῆς ψυχῆς. Αὐτό πού θέλουμε εἶναι αὐτόνομα ὑποκείμενά, δηλαδή ὑποκείμενα, ἄτομα ἰκανά γιά αὐτή τήν αὐτοστοχαστική δραστηριότητα, ἀλλά ἐκτός ἂν πρόκειται νά μποῦμε σέ μιᾶ συνεχῆ ἐπανάληψη, τά περιεχόμενα καί τά ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς δραστηριότητος, καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων τῆς καί τῶν μεθόδων τῆς, δέν μποροῦν νά δοθοῦν παρά ἀπό τήν ριζική φαντασία τῆς ψυχῆς.

Αὐτή εἶναι ἡ πηγὴ τῆς συμβολῆς τοῦ ἀτόμου στήν κοινωνικο-ιστορική δημιουργία. Καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο μιᾶ παιδαγωγική πού δέν καθιστᾷ τούς ἀνθρώπους ἀνάπηρους, μιᾶ ἀληθινὴ παιδεία, ἔχει τήν τεράστια σημασία τήν ὁποία ἔχει.

* * *

Ἐπανέρχομαι στό αἴνιγμα τῆς πολιτικῆς. Ἡ αὐτόνομη κοινωνία προϋποθέτει καί συνεπάγεται αὐτόνομα ἄτομα. Τά ἄτομα γίνονται αὐτό πού εἶναι ἀπορροφώντας καί ἐσωτερικεύοντας τούς θεσμούς. Μέ μιᾶ ἔννοια, τά ἄτομα εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐνσάρκωση τῶν θεσμῶν. Ξέρουμε ὅτι αὐτή ἡ ἐσωτερικεύση εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἐπιφανειακή. Οἱ τρόποι σκέψης, οἱ τρόποι δράσης, οἱ κανόνες, οἱ ἀξίες, ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα τῶν ἀτόμων σάν κοινωνικῶν ὄντων, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπό αὐτή τήν ἐσωτερικεύση.

Σέ μιᾶ ἑτερόνομη κοινωνία, ἡ ἐσωτερικεύση ὅλων τῶν νόμων, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου νόμος, ὅλων τῶν θεσμῶν, θά ἦταν ἄσκοπη ἐάν δέν συνοδεύοταν ἀπό τήν ἐσωτερικεύση αὐτοῦ τοῦ μετα-νόμου, τοῦ ὑπέρτατου νόμου: δέν θά ἀμφισβητήσεις ποτέ τούς νόμους. Αὐτό δέν εἶναι γραμμένο πούθενά ἀλλά στηρίζεται ὅλο τό οἰκοδόμημα. Τώρα, σέ μιᾶν αὐτόνομη κοινωνία, ὁ μετα-νόμος δέν θά μπορούσε νά εἶναι τίποτα ἄλλο παρά: θά ὑπακούεις στοὺς νόμους ἀλλά ἔχεις τό δικαίωμα νά ἐπερωτήσεις τόν νόμο καί νά τόν ἀμφισβητήσεις. Μπορεῖς νά ἐγείρεις τό ἐρώτημα τῆς δικαιοσύνης τοῦ νόμου ἢ, ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται μιᾶ ἀρχαία λέξη, τῆς ἐπιτηδειότητάς του· δηλαδή, ἂν εἶναι ὁ πρέπων νόμος. Δέν θά μπῶ στό θέμα τῶν τυπικῶν ρητρῶν πού μποροῦν καί πρέπει νά συνοδεύουν αὐτόν τόν μετα-νόμο.

Ἔτσι μποροῦμε ἴσως νά διατυπώσουμε τήν ἀπάντηση στό αἴνιγμα πού θέσαμε. καί νά διατυπώσουμε καί τό πρῶτο ἀντικείμενο μιᾶς πολιτικῆς τῆς αὐτονομίας, δηλαδή μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτικῆς: νά βοηθηθεῖ ἡ κοινότητα γιά νά δημιουργήσει τούς θεσμούς τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικεύση ἀπό τά ἄτομα δέν περιορίζει ἀλλά διευρύνει τήν ἰκανότητά τους νά γίνουν αὐτόνομα.

Εἶναι φανερό, ἤδη ἀπό αὐτήν τήν διατύπωση, ἂν τή θεωρήσουμε μαζί μέ τήν ἀρχή τῆς ἰσότητος πού ἐμπεριέχεται στόν πληθυντικὸ ὅταν μιλάμε γιά ἄτομα, ὅτι μποροῦμε νά συναγάγουμε τούς κύριους κανόνες γιά μιᾶ πλήρως δημοκρατικὴ θέσμιση τῆς κοινω-

νίας. Άλλά δέν συζητάω περισσότερο τό θέμα αυτό, διότι δέν μάς ἀφορᾶ σήμερα. Μόνο μιά παρατήρηση. Εἶπα ὅτι αυτό εἶναι τό πρῶτο θέμα καί τό πρῶτο ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς, δηλαδή νά βοηθηθεῖ ἡ κοινότητα νά δημιουργήσει θεσμούς τέτοιους πού, ὅταν τά ἄτομα τούς ἐσωτερικεύουν, οἱ ἱκανότητες αὐτονομίας τους, ἀντί νά στενεύουν, εὐρύνονται. Αὐτός εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς σκοπούς. Πρῶτος γιατί εἶναι ἡ προϋπόθεση ὄλων τῶν ἄλλων, καί διότι δυνάμει τά ἐμπεριέχει. Φυσικά ὑπάρχουν καί ἄλλοι σκοποί καί ἄλλα ἀντικείμενα τά ὁποῖα δέν εἶναι δευτερεύοντα· ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ δημιουργία εἰδικῶν θεσμῶν πού ἀνταποκρίνονται σέ αυτό τό ἀξίωμα καί τό συγκεκριμένοιοῦν μέσα στίς δεδομένες συνθήκες, ὅπως εἶναι φυσικά καί ἡ αὐτοκυβέρνηση, ὅπως καί οἱ προτάσεις καί οἱ ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τά συλλογικά ἔργα καί τά συλλογικά ἐγχειρήματα.

Γιατί ἡ αὐτονομία δέν εἶναι αὐτοσκοπός· οὔτε στό ἀτομικό οὔτε στό κοινωνικό πεδίο· ἢ μάλλον καί εἶναι αὐτοσκοπός καί εἶναι κάτι λιγότερο ἀπό αὐτοσκοπός. Δηλαδή θέλουμε τήν αὐτονομία γιά τήν ἴδια τήν αὐτονομία, θέλουμε τήν ἐλευθερία διότι θέλουμε τήν ἐλευθερία, ἀλλά τή θέλουμε ἐπίσης γιά νά εἴμαστε ἐλεύθεροι νά ποιοῦμε καί νά πράττουμε, καί νά ποιοῦμε καί νά πράττουμε συγκεκριμένα πράγματα.

Καί σέ ὄλες αὐτές τίς ἐργασίες, τά καθήκοντα, πρέπει νά συμμετάσχει μιά πραγματική, ἀληθινή πολιτική. Ἡ πολιτική δέν εἶναι οὔτε ἡ ψυχαναλυτής τῆς κοινωνίας, οὔτε ὁ παιδαγωγός τῆς κοινωνίας, οὔτε ἡ συνείδηση τῆς κοινωνίας. Εἶναι μιά βασική καί οὐσιώδης διάσταση τῆς αὐτοστοχαστικότητάς της καί τῆς αὐτοανακλαστικότητάς της.

Καί ὡς τέτοια εἶναι ὑποχρεωμένη νά δρᾶ πάνω στό ἀνθρώπινα ὄντα, θεωρώντας τα ὡς αὐτόνομα καί βοηθώντας τα νά φτάσουν τά ἴδια στήν αὐτονομία τους, χωρίς ποτέ νά ξεχνάει ὅτι ἡ τελευταία πηγή τῆς ιστορικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ριζική φαντασία τῆς ἀνώνυμης κοινότητας. Μέ αὐτή τήν ἔννοια νομίζω μποροῦμε νά καταλάβουμε γιατί ἡ πολιτική εἶναι ἕνα ἀδύνατο, ἢ μή δυνατό

ἐπάγγελμα, ὅπως ἡ ψυχανάλυση, ὅπως ἡ παιδαγωγική καί ἴσως ἀκόμα πιό ἀδύνατα ἀδύνατο, δεδομένης τῆς φύσεως καί τῶν διαστάσεων τοῦ θέματός της.

* * *

Τελειώνω μέ μερικές παρατηρήσεις ἀπάνω στό πιό σημαντικό ἀπό ὄλα τά ἐρωτήματα τό ὁποῖο εἶναι κοινό καί στήν ψυχανάλυση καί στήν πολιτική.

Οἱ κοινωνικοί θεσμοί κυριαρχοῦν πάνω στό ἄτομα ἀπλῶς διότι κατασκευάζουν τά ἄτομα καί τά διαμορφώνουν. Τά κατασκευάζουν καί τά διαμορφώνουν, πλήρως στίς παραδοσιακές κοινωνίες καί τά κατασκευάζουν καί τά διαμορφώνουν, σέ ἕναν πολύ σημαντικό βαθμό, στίς φιλελεύθερες κοινωνίες στίς ὁποῖες ζοῦμε. Ἀκόμη μιά φορά αὐτή εἶναι ἡ ἐσωτερίκευση τῶν θεσμῶν ἀπό τό ἄτομο πού διαρκεῖ ὄλη του τῆ ζωῆ. Αὐτό πού ἔχει σημασία σέ αὐτή τήν ἐσωτερίκευση εἶναι ἡ ἐσωτερίκευση τῶν σημασιῶν, τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν οἱ ὁποῖες ἐνσαρκώνονται μέσα σέ αὐτούς τούς θεσμούς. Ἡ κοινωνία ἀποσπᾶ τό συγκεκριμένο ἀνθρώπινο ὄν ἀπό τό κλειστό σύμπαν τῆς ἀρχικῆς ψυχικῆς μονάδας, τό ὑποχρεώνει μέ μιά ἔννοια πάντα βιαίως νά μπεῖ μέσα στόν σκληρό κόσμο τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, δηλαδή ἀπλῶς τῆς πραγματικότητας, γιατί ἡ πραγματικότητα εἶναι πάντα κοινωνική πραγματικότητα· ἀλλά τοῦ προσφέρει κάτι σάν ἀντάλλαγμα.

Αὐτό πού τοῦ προσφέρει σάν ἀντάλλαγμα εἶναι, ἂν μπορῶ νά πῶ, ἕνα ἡμερινό νόημα, δηλαδή ἕνα νόημα πού δέν εἶναι γιά τά ὄνειρα, ἕνα νόημα πού στέκεται μέ τό φῶς. Στόν πραγματικό κόσμο, τέτοιο πού κάθε φορά τόν δημιουργεῖ ἡ κοινωνία, τά πράγματα ἔχουν νόημα, οἱ σχέσεις ἔχουν νόημα, οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἡ θέση μας στήν κοινωνία, ἡ σχέση μέ τούς ἄλλους ἄνθρωπους ἔχει νόημα. Ἡ ζωή ἔχει ἕνα νόημα, ὑποτίθεται ὅτι ἀκόμα καί ὁ θάνατος ἔχει ἕνα νόημα. Σκεφθεῖτε ὄλες τίς κοινωνίες σχεδόν πλήν τῆς σημερινῆς.

Τό νόημα εἶναι ὡς πρός τό ἄτομο, τό ἀντίστοιχο τῶν κοινω-

νικῶν σημασιῶν ὡς πρὸς τὸ κοινωνικο-ιστορικό. Ἔτσι γίνεται ἀπὸ τὴν κοινωνία μιὰ *Sinnggebung*, μιὰ νοηματοδότηση, ἢ ἀκόμα καλύτερα μιὰ *Sinnschöpfung*, μιὰ δημιουργία νοημάτων καὶ σημασιῶν, πού εἶναι τὸ καίριο καὶ δύσκολο σημεῖο. Διότι προφανῶς ἡ ψυχανάλυση δέν δίνει, δέν προσφέρει καὶ δέν διδάσκει κανένα νόημα γιὰ τὴ ζωὴ· μπορεῖ μόνο νὰ βοηθήσει τὸν ἀναλυόμενο νὰ βρεῖ, νὰ ἐφεύρει, νὰ δημιουργήσει ὁ ἴδιος ἓνα νόημα γιὰ τὴ ζωὴ του. Καὶ αὐτὸ τὸ νόημα πού θὰ μπορεῖ ὁ ἀναλυόμενος νὰ δημιουργήσει γιὰ τὴ ζωὴ του, ἀποκλείεται νὰ μπορέσει κανένας νὰ τὸ ὀρίσει ἐκ τῶν προτέρων καὶ μέ καθολικό τρόπο. Σέ μιάν ἀπὸ τίς πιό ἀπαισιόδοξες ἡμέρες του, ὁ πατριάρχης, ἐννοῶ ὁ Φρόντ, ἔγραψε ὅτι ἡ ἀνάλυση δέν ἐπιφέρει τὴν εὐτυχία, ἀλλὰ μπορεῖ τὸ πολὺ νὰ μεταμορφώσει τὴ νευρωτικὴ μιζέρια σέ κοινότυπη δυστυχία, σέ συνηθισμένη δυστυχία, σέ τριτοκλήνη δυστυχία. Νομίζω ὅτι σέ αὐτὸ ἦταν ὑπεραπαισιόδοξος. Φυσικά ἡ ψυχανάλυση δέν προσφέρει τὴν εὐτυχία ἀλλὰ βοηθάει τὸν ἀναλυόμενο ὄχι μόνο νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ νευρωτικὴ μιζέρια, ἀλλὰ νὰ διαμορφώσει τὸ δικό του πρόταγμα γιὰ τὴ ζωὴ του.

Ἀλλὰ αὐτὸ δέν ἐξαντλεῖ τὸ ζήτημα. Γιατί συχνά, γιὰ νὰ μὴν πῶ πολὺ συχνά, ἡ ἀνάλυση ἀποτυγχάνει ἢ γιατί καθίσταται ἀτελείωτη—ἢ ἀπέραντη; Ἔνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα γραπτὰ τοῦ Φρόντ εἶναι ἡ *Περατὴ καὶ ἀπέραντη ἀνάλυση*, ὅπου ὁ Φρόντ ἐπικαλεῖται πολλοὺς λόγους γιὰ αὐτὴν τὴ σχετικὴ ἀποτυχία, καὶ τελειώνει ἐπισημαίνοντας αὐτὸ πού ὀνομάζει βράχο, ὁ ὁποῖος παραδόξως καὶ στίς δύο ἐκφράσεις πού τοῦ δίνει, ἀνάγεται σὸ ἴδιο. Ὁ βράχος εἶναι ἡ ἀποκρήρυξη τῆς θηλυκότητος, στή γυναῖκα μέ τὴ μορφή τοῦ φθόνου (σημείωση: μέ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σημασία: ζήλεια, ἐπιθυμία ἀπόκτησης) τοῦ πέους, στόν ἄνδρα μέ τὴ μορφή τῆς ἀπόρριψης τῆς παθητικῆς στάσης, ἢ «θηλυκῆς» στάσης, ὅταν τὴν ἐκδηλώνει ἓνας ἄλλος ἀρσενικός. Ἐπίσης, σὸ ἴδιο κείμενο, ἀναφέρει τίς καταστρεπτικὲς καὶ ἐπιθετικὲς ἐνορμήσεις καὶ τὴν ἐπιθυμία θανάτου. Νομίζω ὅτι πράγματι ὁ θάνατος παίζει ἓνα τεράστιο ρόλο σέ αὐτὴ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ, τολμῶ νὰ πῶ, ὄχι μέ τὸν τρόπο πού τὸ σκέφτεται ὁ Φρόντ.

Αὐτὸ πού χαρακτηρίζει μιάν ἀπέραντη ἀνάλυση εἶναι φυσικά ἡ ἐπανάληψη. Εἶναι σάν μιὰ νεύρωση σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἢ μᾶλλον σάν μιὰ νεύρωση σὸ τετράγωνο. Γιατί αὐτὴ ἡ ἐπανάληψη; Γιὰ νὰ πῶ συνοπτικά, ἡ ἐπανάληψη μέ τὴν ἔννοια πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δηλαδή, *the small change of death*, τὰ ψιλὰ τοῦ θανάτου, εἶναι ἡ μέθοδος τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ ἀναλυόμενος γιὰ νὰ ἀμυνθεῖ ἐναντίον τῆς πραγματικότητας τοῦ πλήρους θανάτου. Ἐδῶ ἔχουμε ἓναν κλασικὸ ψυχικὸ μηχανισμό, ἀλλὰ σέ μιὰ πολὺ μεγάλη διάσταση.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνάλυση ἀποτυγχάνει, ἢ γίνεται ἀπέραντη, εἶναι βέβαια πρῶτα πρῶτα ἡ ἀνικανότητα τοῦ ἀναλυομένου καὶ τοῦ ἀναλυτῆ, πού δουλεύει μαζί του, νὰ δεχτεῖ τὸν θάνατο μέ μιὰ πρώτη μορφή, δηλαδή τὸν θάνατο αὐτοῦ πού ἦταν προκειμένου νὰ γίνει κάποιος ἄλλος. Αὐτὸ βέβαια ὁ Φρόντ τὸ ἤξερε πολὺ καλά καὶ τὸ λέει, τὸ περιγράφει μέ ἄλλους ὅρους. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὸ δεύτερο καὶ τὸ πιό σημαντικό εἶναι ἡ ἀνικανότητα τοῦ ἀναλυομένου, καὶ σέ αὐτὸ κατ' ἀνάγκη εἶναι ἀρχικά καὶ τελικά μόνος του, νὰ δεχτεῖ τὴν πραγματικότητα τοῦ πραγματικοῦ, πλήρους θανάτου.

Νομίζω ὅτι ὁ θάνατος εἶναι στήν οὐσία του ὁ ἔσχατος βράχος πάνω στόν ὁποῖο ἡ ἀνάλυση μπορεῖ νὰ ἐξοκείλει ἢ νὰ συντριβεῖ. Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι ἡ ζωὴ ἐμπεριέχει τὴ συνεχῶς ἐπικρεμᾶμενη προσκαιρότητα τοῦ νοήματος. Τὴν προσκαιρότητα τῶν ἐπενδυμένων ἀντικειμένων, τὴν προσκαιρότητα τῶν ἐπενδυμένων δραστηριοτήτων πού ἔχουν νόημα. Ἀλλὰ ὁ θάνατος εἶναι, ὅπως τὸ ξέρουμε ὅλοι μας ἐπίσης, ἡ ἀνοησία καὶ ἡ ἀνοητότητα τοῦ ἴδιου τοῦ νοήματος. Ὁ χρόνος μας δέν εἶναι χρόνος, ὁ χρόνος μας δέν εἶναι ὁ χρόνος, ὁ χρόνος μας δέν ἔχει κανένα χρόνο. Ἐπάμεροι (ἐφήμεροι).

Ἡ ἀνάλυση, ὅπως καὶ ἡ ὠριμότητα, δέν φτάνει ἐκεῖ πού πρέπει νὰ φτάσει παρά μόνο ὅταν, καὶ ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ, γίνει τὸ ἀναλυόμενο ἄτομο ἱκανὸ νὰ ζεῖ συνεχῶς στήν ὄχθη τῆς ἀβύσσου, μέσα σέ αὐτὸ τὸν ἔσχατο καὶ ἀνυπέβλητο διπλό δεσμό, ἂν μπορούμε νὰ μεταφράσουμε ἔτσι τὸ *double bind*: ζῆσε σάν θνητός, ζῆσε σάν

νά ἤσουν ἀθάνατος. Ἐδῶ, πάλι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε καταπληκτικά συνοψίσει τὴν κατάσταση, μέ τό «ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν» στά Ἡθικά Νικομάχεια.

Αὐτές οἱ θρυλικές κοινοτοπίες, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ζύλ Λαφόργκ, βρίσκουν ἓνα οὐσιαστικότερο ἰσοδύναμο στό κοινωνικό πεδίο καί συνεπῶς στό πολιτικό πεδίο. Οἱ ἐτερόνομες κοινωνίες ἐπιτελοῦν μία σημασιολόγηση καί μία σημασιοδημιουργία, ἂν μπορῶ νά πῶ, γιά ὄλους καί ὑποχρεώνουν ὄλους νά τήν ἐσωτερικεύσουν. Καί αὐτές οἱ ἴδιες οἱ ἐτερόνομες κοινωνίες θεσμίζουν πραγματικούς ἢ συμβολικούς ἐκπροσώπους ἐνός αἰώνιου νοήματος καί μιᾶς φανταστικῆς ἀθανασίας, λέω φανταστικῆς ὄχι φαντασιακῆς ἀθανασίας, στό ὁποῖο αἰώνιο νόημα καί στήν ὁποία φαντασιακή ἀθανασία, ὅλος ὁ κόσμος μέ διάφορους τρόπους ὑποτίθεται ὅτι συμμετέχει. Αὐτοί οἱ τρόποι μπορεῖ νά εἶναι ὁ μύθος τῆς προσωπικῆς ἀθανασίας, ἢ τῆς μετεμψυχώσεως ἢ τῆς ἀναστάσεως νεκρῶν, ἀλλά μπορεῖ ἐπίσης νά εἶναι ὁ μύθος τῆς αἰωνιότητος τοῦ θεσμισμένου τεχνουργήματος, π.χ. τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ κράτους, τοῦ ἔθνους, τῆς φυλῆς, τοῦ κόμματος. Τό θεσμισμένο τεχνουργήμα μέ τό ὁποῖο ὁ καθένας μπορεῖ, ὅσο γίνεται, νά ταυτιστεῖ.

Πιστεύω ὅτι μία αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μπορούσε νά ἀνεχτεῖ τίποτα ἀπό ὅλα αὐτά, ἐννοῶ στό δημόσιο πεδίο, τό τί καθένας μπορεῖ νά πιστεύει εἶναι ἄλλη ὑπόθεση, καί ὅτι μία ἀπό τίς κύριες δυσκολίες, ἂν ὄχι ἡ δυσκολία, πού ἀντιμετωπίζει τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας, εἶναι ἡ δυσκολία γιά τά ἀνθρώπινα ὄντα νά δεχθοῦν χωρίς φιλολογίες, χωρίς στολίσματα καί παρηγοριές, τή θνητότητα τοῦ ἀτόμου, τή θνητότητα τῆς κοινότητος καί ἀκόμα καί τή θνητότητα τῶν ἔργων τους.

Ὁ Χόμπς εἶχε δίκιο, ἂν καί νομίζω ὄχι γιά τούς σωστούς λόγους. Πράγματι τό κύριο στήριγμα τῶν θεσμῶν εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ὄχι ὁ φόβος ὅτι θά μέ σκοτώσει ὁ διπλανός, ὁ δικαιολογημένος φόβος ὅτι τά πάντα, ἀκόμα καί τό νόημα, τελικά θά διαλυθοῦν. Κανένας φυσικά δέν μπορεῖ νά λύσει αὐτό τό πρόβλημα· αὐτό δέν θά μπορέσει νά λυθεῖ, ἂν καί ὅποτε λυθεῖ, παρά

μέσα ἀπό μία καινούργια κοινωνικο-ιστορική δημιουργία καί μία ἀντίστοιχη ἀλλοίωση τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος καί τῆς στάσης του ἀπέναντι στή ζωή καί στόν θάνατο.

Γιά ὅποιον θέλει νά σκεφτεῖ παραπέρα τό ζήτημα θά ἦταν καλό νά στοχαστεῖ τίς μερικές ἀπαντήσεις στό πρόβλημα αὐτό πού δώσανε οἱ δύο κοινωνίες ὅπου τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας δημιουργήθηκε καί συνεχίστηκε, δηλαδή ἡ ἀρχαία ἐλληνική καί ἡ δυτικοευρωπαϊκή. Καί εἰδικότερα κανεῖς δέν μπορεῖ νά μὴν ἐντυπωσιαστεῖ ἀπό τήν τεράστια διαφορά τῶν δύο ἀπαντήσεων. Τεράστιο θέμα μελέτης καί σκέψης. Πῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνεβίβασαν τήν ἀπέραντη ζωτικότητα καί δημιουργικότητά τους μέ τή βαθιά γνώση τῆς θνητότητάς τους (ὄλες οἱ ἱστορίες περί ἀθανασίας κ.λπ., ἀθανασίας «μέ εὐτυχία», ἀρχίζουν μετά τόν 5ο αἰώνα· πρῖν, ὑπάρχουν οἱ φρικτές ἐκείνες σκιές πού συναντάει ὁ Ὀδυσσεύς στή Νέκυια)· καί πῶς οἱ Δυτικοευρωπαῖοι, ὅταν σιγά σιγά μισοβγήκαν ἀπ' τόν χριστιανισμό, προσπάθησαν νά βροῦν ἄλλα ἀντίβαρα καί ἄλλες οἰκονομίες τοῦ θανάτου; Μία ἔρευνα πού θά προσπαθοῦσε νά δεῖ πῶς οἱ πολιτικές προσπάθειες καί οἱ πολιτικοί θεσμοί καί οἱ πολιτικές τύχες αὐτῶν τῶν δύο κοινωνιῶν εἶναι βαθιά συνδεδεμένες μέ τή στάση τους ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς θνητότητας, θά εἶχε πάρα πολύ σημαντικά ἀποτελέσματα.

Ἀλλά αὐτό, ὅπως ἔλεγε ἓνας μυθιστοριογράφος, εἶναι μία ἄλλη ἱστορία.

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Τά ζητήματα τοῦ κειμένου τά ἔχω συζητήσει στή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας* (σσ. 150-160 καί 387-450) καί σέ δύο κείμενα, «Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς...» καί «Ἡ ψυχανάλυση: πρόταγμα καί διαύγαση», πού συμπεριλαμβάνονται στά *Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*, στίς ἐκδόσεις Ὑψίλον.

Ἡ φράση τοῦ Φρόντ για τήν ψυχανάλυση ὡς «ἀδύνατο ἐπάγγελμα» ὑπάρχει ἤδη, πρὶν ἀπ' τήν *Περατή καί ἀπέραντη ἀνάλυση* (1973), στόν πρόλογο πού ἔγραψε ὁ Φρόντ για τό βιβλίο *Verwahrloste Jugend* τοῦ Aichhom (1925), ὅπου ὁ Φρόντ τήν παρουσιάζει ὡς γνωστό εὐφυολόγημα.

Ὅταν συζητοῦμε για τήν ἐπανάσταση πρέπει νά ἔχουμε ἀπαλλαγεί τελείως ἀπό τίς εἰκόνες πού εἶχαμε στό μυαλό μας για ὀδοφράγματα, για τήν κατάληψη τῶν «χειμερινῶν ἀνακτόρων», για ἐμφύλιους πολέμους, για σφαγές, τρομοκρατίες κτλ. Ἄν καί κατὰ πόσο ἡ βία εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο ἢ ἀναγκαῖο κακό ἢ ἀπλῶς ἀτύχημα (accident) στίς ἐπαναστάσεις, μποροῦμε νά τό συζητήσουμε παρακάτω.

Θά ἤθελα νά ἐπωφεληθῶ ἀπό αὐτή τήν εὐκαιρία, για νά δώσω, ἴσως για πρώτη φορά σέ ὅσα ἔχω γράψει ὡς τώρα, ἕναν κανονικό κλασικό ὀρισμό τοῦ τί ἐννοῶ ἐπανάσταση. Ἐπανάσταση εἶναι ἡ ρητή καί διαυγασμένη ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν μιᾶς κοινωνίας, ὅσων θεσμῶν φυσικά ἐξαρτῶνται ἀπό ρητή θέσμιση, μέ τή συλλογική δράση αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς. Ρητή καί διαυγασμένη ἀλλαγὴ, γιατί ἀλλαγές τῶν θεσμῶν ὑπάρχουν φυσικά πάντοτε. Νομίζω προχθές μιλήσαμε για τόν Μωυσῆ, καί για τόν Μωάμεθ, οἱ ὅποιοι ἄλλαξαν σέ τεράστιο βαθμό τούς θεσμούς τῶν κοινοτήτων: τότε αὐτό τό ὀνομάζω ἀπλῶς ἀλλοίωση, ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν. Ἐδῶ μιλάμε για τήν κοινότητα πού ξέρει ρητά ὅτι θέλει νά ἀλλάξει τούς ὑπάρχοντες θεσμούς. Καί ὅταν λέω διαυγασμένη-lucide, δέν ἐννοῶ οὔτε διαφανῆ καί οὔτε κἀν ἐξαντλητικά συνειδητή, γιατί μοῦ φαίνεται καί ὑπερβολικό καί ἀνεπαρκές. Ἐννοῶ ὅτι στοχάζεται κατά κάποιον τρόπο αὐτό πού κάνει καί γιατί τό κάνει. Φυσικά ὁ περιορισμός στοῦς θεσμούς πού ἐξαρτῶνται ἀπό ρητή θέσμιση εἶναι προφανῆς, διότι, ὅπως εἶπαμε, ὑπάρχουν τεράστιες πλευρές τῆς κοινωνικῆς θέσμισης πού δέν ἐξαρτῶνται ἀπό ρητές πράξεις τῶν θεσμιζόντων, τῶν νομοθετῶν κτλ. Καί φυσικά πρόκειται για συλλογική ἐνέργεια.

Γίνεται νομίζω φανερό ὅτι μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ἐπανάσταση εἶναι στενά συνδεδεμένη μέ τό σχέδιο –ὅπως λέει ὁ κ. Μπουγάς,

ἢ τό πρόταγμα, τό γαλλικό *projet* ἢ τό γερμανικό *Entwurf*, τῆς αὐτονομίας. Δηλαδή: μόνο ἂν νοήσουμε ἔτσι τήν ἐπανάσταση, μποροῦμε νά διερωτηθοῦμε κατά πόσον ὑπῆρξε μιά ἢ περισσότερες ἐπαναστάσεις στήν Ἱστορία. Ἔχουμε ἀκριβῶς τήν προσπάθεια τῆς κοινότητας, νά ἀλλάξει τούς θεσμούς, δηλαδή νά πάρει τά χέρια τῆς τῆ μοίρα τῆς, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται βασιικά ἀπό τούς θεσμούς τῆς, καί νά τούς ἀλλάξει διαυγασμένα καί ὄχι ὑπό τό κράτος θείας μανίας ἢ θείας ἀποκάλυψης. Διότι στοχάζεται καί σκέπτεται ὅτι οἱ θεσμοί πού ὑπάρχουν δέν εἶναι σωστοί, δέν εἶναι δίκαιοι, δέν εἶναι οἱ πρέποντες καί πρέπει νά ὑπάρξουν ἄλλοι θεσμοί. Αὐτό εἶναι μία πρώτη ἀπαραίτητη τοποθέτηση, γιά νά ξέρουμε γιατί μιλάμε.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια, νομίζω ὅτι πράγματι ὑπῆρξαν ἐπαναστάσεις. Ὑπῆρξαν μόνο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, καί δὴ στήν Ἀθήνα, καί στή νεότερη Εὐρώπη. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀρχαία Ἑλλάδα τό θέμα μπορεῖ νά φανεῖ δύσκολο ἀπό τήν ἄποψη τῆς ὁρολογίας –οἱ ἀρχαῖοι μιλοῦν γιά νεωτερισμούς κτλ.–, γιά μένα ὅμως ἡ ἱστορία τῶν δημοκρατικῶν Ἀθηνῶν εἶναι περίπου ἡ ἱστορία συνεχῶν ἐπαναστάσεων, πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη. Αὐτό ἀρχίζει τή σκοτεινή ἐκείνη ἐποχή πού οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφασίζουν νά ἐκλέξουν θεσμοθέτες, δηλαδή νά βγοῦν ἀπό τό παραδοσιακό δίκαιο καί ἀπό τήν παραδοσιακή θέσμιση (θέσμιση καί ὄχι θέσπιση, γιατί οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν βγάλει «θεσμοθέτες»· ἐξ οὗ καί ὁ ὄρος «θεσμός», πού δείχνει ἄλλωστε ὅτι τίθεται αὐτό τό πράγμα, δηλαδή ὅτι εἶναι δημιουργήμα τῆς κοινωνίας καί δέν ἔχει ἱερό χαρακτήρα). Ὑπάρχει μιά σειρά ἀλλαγῶν· τό πῶς αὐτές οἱ ἀλλαγές πραγματοποιοῦνται ἐξαρτᾶται φυσικά ἀπό τίς περιστάσεις: Ὁ Σόλων εἶναι ἓνα ἐξαιρετικό πρόσωπο πού οἱ ἀντιμαχόμενες τάξεις συμφωνοῦν νά τοῦ ἀναθέσουν νά ἀλλάξει πολλούς θεσμούς–καί ἀλλάζει, ὅπως ξέρετε, πολλούς θεσμούς. Ἀλλάζει τήν κοινωνική κατανομή, εἰσάγει τή σεισάχθεια, δίνει δικαιώματα στόν δῆμο κτλ. Καί ἔχουμε τή μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένη, 508-506 π. Χ., πού εἶναι ἡ ἀρχή τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας μετά τήν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν.

Παρενθετικά, σχετικά μέ τό θέμα τῆς βίας, ἡ ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένη εἶναι τελείως ἀναίμακτη, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε. Καί ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν ἀλλαγές τῶν θεσμῶν ἀπό τό 480 καί μετά, καί κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου –ὅπου ὑπάρχουν καί ἀντεπαναστάσεις, οἱ τετρακόσιοι, οἱ πέντε χιλιάδες καί στό τέλος φυσικά οἱ τριάκοντα τύραννοι– ἀλλά καί στόν 4ο αἰῶνα, πού ἐγώ τόν θεωρῶ πλέον τήν παρακμή τῆς δημοκρατίας. Αὐτό πού γίνεται καί πού ἀποτελεῖ τό μεγαλεῖο καί τή σημασία αὐτῆς τῆς πολιτικῆς δημιουργίας εἶναι ὅτι τό πολίτευμα ὑπάρχει σέ κάθε στιγμή ἀλλά καί κανένας δέν τό θεωρεῖ δεδομένο μιά γιά πάντα. Σύμφωνα μέ τή δική μου ὁρολογία: ὑπάρχει κατά κάποιον τρόπο μιά συνεχῆς δυνατότητα ἐπαναθέσμισης τῆς κοινωνίας μέ ἀπόψεις τοῦ κοινοῦ, δηλαδή τοῦ δήμου.

Στή νεότερη ἐποχή ἔχουμε τίς διάφορες ἐπαναστάσεις πού ξέρετε, καί κυρίως τίς τέσσερις κλασικές. (Ὁ κ. Μπουγᾶς μίλησε δικαίως γιά δύο, γιατί εἶναι ἴσως οἱ πιό ἐμφανεῖς καί πειστικές. Κατά κάποιον τρόπο ἔχουν σφραγίσει τή σύγχρονη ἐποχή). Παρ' ὅλες τίς διαφορές πού παρουσιάζει καί τό πολύ σημαντικό θρησκευτικό της στοιχεῖο, ἡ Ἀγγλική Ἐπανάσταση τοῦ 1640-49 εἶναι βέβαια μιά ἐπανάσταση μέ τήν ἔννοια πού ὀρίσαμε: ὑπάρχει συλλογική συμμετοχή, ἐπιζητεῖται ἀλλαγή τῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας, τά θέματα συζητοῦνται. Ἄλλωστε δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή ὑπάρχει τεράστια φιλολογία, καί ἀπό τούς μοναρχικούς καί ἀπό τούς ἀντιμοναρχικούς καί ὅτι τότε ἐμφανίζεται ὁ Hobbes κτλ. Μετά, βέβαια, ἔρχεται ἡ Ἀμερικανική Ἐπανάσταση, τῆς ὁποίας δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τή σημασία. Καί ἐδῶ πάλι θά ἐπανέλθω στό θέμα τῆς βίας. Ἐάν ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας καί οἱ διευθύνοντες κύκλοι τῆς γύρω στό 1775 ἦταν λογικότεροι· ἂν εἶχαν βρεῖ ἀπήχηση ἄνθρωποι ὅπως ὁ μετέπειτα ἀντιδραστικότερος Μπέρκ, ὁ ὁποῖος ἔλεγε ὅτι «ἐφόσον οἱ ἀποικιοτῶν πολιτειῶν τῆς Νέας Ἀγγλίας θέλουν νά αὐτονομηθοῦν, δέν μποροῦμε παρά νά τούς ἀφήσουμε νά αὐτονομηθοῦν»· ἂν δέν εἶχε ἐπέμβει ἡ Ἀγγλία ὡς μητρόπολη, προσπαθώντας νά καταπνίξει τήν ἐπανάσταση τῶν ἀποικιῶν, πιθανότατα δέν θά εἶχαν

υπάρξει πολεμικές επιχειρήσεις. Οί εξεγέρσεις αυτές φαίνονται καθαρά σέ όλους, μέ εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις ατόμων πού πέρασαν στήν άλλη όχθη, σάν εξεγέρσεις μιᾶς ολόκληρης κοινωνίας ἐναντίον μιᾶς μητρόπολης πού θέλει νά τῆς ἐπιβληθεῖ. Μετά ἔρχεται φυσικά ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση καί μετά ἡ Ρωσική. Νομίζω ὅτι, ἂν θεωρήσουμε καί τίς τέσσερις αυτές ἐπαναστάσεις, ὡς σημαντικές (τή Ρωσική στήν πρώτη φάση της, τουλάχιστον ἀπ' τόν Φεβρουάριο ὡς τόν Ὀκτώβριο τοῦ '17 καί ἀκόμη μετά τόν Ὀκτώβρη τοῦ '18, ὅσο δέν εἶχε τελείως τεθεῖ ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ μπολσεβίκικου κόμματος) παρατηροῦμε πάλι αὐτήν τή συλλογική δραστηριότητα τῆς κοινωνίας ἢ μεγάλων τμημάτων τῆς κοινωνίας, πού προσπαθοῦν νά ἀλλάξουν τούς θεσμούς· καί αὐτή ἡ προσπάθεια ἀλλαγῆς τῶν θεσμῶν συνοδεύεται ἀπό τό στοιχεῖο πού ὀνομάζεται δημοκρατικότητα, πού ἐκφράζεται μέ τίς διαφορές γνωμῶν, τίς συζητήσεις, τόν ἀντίλογο κτλ. Δέν ὑπάρχει δηλαδή κάποιος ὁ ὁποῖος λέει: «Ἴδου ὁ νέος λόγος τοῦ Θεοῦ...»

Πάνω σ' αὐτό, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω ἀπλῶς, χωρίς νά τό ἀναπτύξω, ἕνα σημεῖο γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε χθές τό βράδυ. Πρόκειται γιά τήν τεράστια διαφορά τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων, στήν ὁποία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ. Σημειώστε ἐπιπλέον καί αὐτό, πού εἶναι ἕνα ἀπό τά δράματα τῆς ἱστορικῆς καί φιλοσοφικῆς γνώσης: μιᾶμε συνεχῶς γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί ἔχουμε μόλις το 1/50 τῶν πληροφοριῶν τίς ὁποῖες θά ἔπρεπε νά εἶχαμε γιά νά μπορέσουμε νά μιλήσουμε μέ ἀκρίβεια. Μιᾶμε γιά δημοκρατικές πολιτείες καί γνωρίζουμε μόνο, καί αὐτό ὄχι πάρα πολύ καλά, τό πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν καί τήν ἐξέλιξή του. Ὅπως ξέρετε ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συλλέξει ἢ εἶχε βάλει τούς μαθητές του στό Λύκειο νά συλλέξουν ὕλικό γιά νά γραφεῖ ἕνα σύγγραμμα περί πολιτειῶν, ἀπό τό ὁποῖο μόνο ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» σώζεται, καί τό ὁποῖο περιέχει περίπου ἑκατόν ἐξήντα περιγραφές πολιτειῶν μέσα στίς ὁποῖες μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι χοντρικά ὑπῆρχαν ὀγδόντα περιγραφές δημοκρατικῶν καί ὄχι ὀλιγαρχικῶν πολιτειῶν. Ἡ μεγάλη διαφορά

στήν πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν λοιπόν εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐπαναστάσεις μέ τήν ἔννοια τήν ἐκρηκτική καί τήν παροξυσμική τῶν νεότερων χρόνων. Βεβαίως ὑπάρχουν στιγμές ἀκμῆς τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας, ἀλλά ἡ μεταρρύθμιση τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν γίνεται, ὅπως εἶπα, κατά τρόπο περίπου συνεχῆ. Καί αὐτό συμβαίνει ὡς τό τέλος, ὡς τή μάχη τῆς Χαιρώνειας, μέ τήν ἔννοια τῆς διερεύνησης τῶν κρατικῶν θεσμῶν, τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τους. Ταυτόχρονα ἔχουμε τή συνεχῆ συμμετοχή τῶν πολιτῶν στήν πολιτική δραστηριότητα. Ἐνῶ στούς νεότερους χρόνους ἔχουμε τό ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο φαινόμενο, ἀκόμη καί στούς λαούς πού ἐμφανίζονται σ' αὐτήν τή συζήτηση ὡς οἱ πιό σημαντικοί (μιᾶμε κυρίως γιά τούς Γάλλους καί τούς Ἀμερικανούς, οἱ Ρῶσοι εἶναι ἄλλη ὑπόθεση λόγω τῆς ἐξέλιξης πού πῆρε ἡ Ρωσική Ἐπανάσταση). Καί σ' αὐτούς ἀκόμη τούς λαούς, ἐνῶ ὑπάρχει ἀπό τόν 13ο-14ο αἰ. ἕνας ἀναβρασμός ἰδεῶν, ἐνῶ πολλά πράγματα τίθενται ὑπό ἀμφισβήτηση—ὑπάρχουν οἱ θρησκευτικοί πόλεμοι πού παίζουν τεράστιο ρόλο, ὑπάρχει ὁ προτεσταντισμός πού ἐπίσης παίζει τεράστιο ρόλο ἀπό τήν ἄποψη τῆς μοντέρνας ἰδέας τοῦ ατόμου καί ἔτσι δέν μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι ὑπάρχει μιᾶ κοινωνία ἢ ὁποία εἶναι στεγανή, τελματωμένη—, ἡ πολιτική δραστηριότητα παίρνει κυρίως τή μορφή ἐκρήξεων, σπασμωδικῶν ἢ ὄχι, ἀλλά πάντως ἐντόνων κρίσεων πού προκαλοῦν ἐκρήξεις.

Ἔτσι μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ ὅτι ἀναπτύσσεται αὐτό πού ἔχουμε ὄλοι στό μυαλό μας γιά τή μοντέρνα ἐποχή καί τό ὁποῖο δέν εἶναι ἐσφαλμένο περιγραφικά: δηλαδή, μιᾶ κοινωνία ἢ ὁποία εἶναι ἀποτραβηγμένη ἀπό τά πολιτικά καί στήν ὁποία μιᾶ κρίση ἐξωτερική (ὄχι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ πολέμου ἀλλά, π.χ., μιᾶ ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ, ἢ ἡ ὑποψία ὅτι ὁ βασιλιάς θέλει νά ἐπαναφέρει τόν καθολικισμό, ὅπως ἔγινε στήν Ἀγγλία, ἢ τό γεγονός ὅτι τό καθεστῶς φθάνει σ' ἕνα οἰκονομικό καί κοινωνικό ἀδιέξοδο καί συγκαλεῖ τό ἴδιο τά *états généraux*, ὅπως γίνεται στή Γαλλία, ἢ τό ἐπεισόδιο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Βοστώνης, πού γίνεται τό ἔναυσμα γιά τήν ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης στήν Ἀμερική) λει-

τουργει πραγματικά σαν σπινθήρας που πέφτει σε μία μπαρουταποθήκη· και στο σημείο αυτό ξεσηκώνεται ο κόσμος, ξεσηκώνεται η κοινωνία και, καθώς ξεσηκώνεται, αναπτύσσει πραγματικά συλλογική δημιουργική δραστηριότητα. Δημιουργεί όργανα δικής της εξουσίας στην Αμερική τά *town hall meetings*, τά δημοτικά συμβούλια, τά όποια όμως είναι κατ' ούσίαν «ἐκκλησία» του λαού, μέ τήν αρχαία ελληνική έννοια, ή στή Γαλλία τίς *sections* του Παρισιού. Νομίζω ότι αυτό έχει μεγάλη σημασία, διότι αυτό ακριβώς μάς θέτει τό ζήτημα τής σχέσης του Δυτικοευρωπαϊού μέ τό έκάστοτε εγκαθιδρυμένο καθεστώς. Δηλαδή, όπως ήδη είπαμε, υπάρχει ή ιδέα ότι τό κράτος ως κράτος μάς είναι ξένο, είναι ξένο στον πολίτη. Ταυτόχρονα όμως είναι αναπόφευκτο, ένδεχομένως τερατώδες, και ότι τό καλύτερο που μπορεί νά γίνει, είναι νά τό περιορίσουμε σ' ένα μαντρί μέ γερά ξύλα γύρω γύρω και όταν βγαίνει υπερβολικά από τό μαντρί, ή όταν θέλει νά μάς βάλει έμάς τελείως μέσα στο μαντρί, τότε ξεσπάμε και ξεσηκωνόμαστε. Αυτό είναι ιδίως χαρακτηριστικό τής ιστορίας τής Γαλλίας, τήν όποία δικαίως άλλωστε ο Μάρξ αποκαλούσε «ή κλασική γή τής πολιτικής» (σε αντίθεση μέ τή Γερμανία), όπου πραγματικά από τό 1789 μέχρι τό 1936, αν όχι μέχρι και τον Μάη του 1968, έχουμε αυτή τήν περιοδική δραστηριοποίηση τής κοινωνίας, ή όποία ως τότε αφήνόταν απλώς νά αντιπροσωπεύεται από τό κράτος, τούς βουλευτές κτλ.

Έχουμε επομένως μία τελείως διαφορετική ανθρωπολογική και φανταστική σχέση τών πολιτών, θεωρητικά τών υποτιθέμενων μελών του πολιτικού σώματος, μέ τήν εξουσία. Για τούς Αθηναίους ή εξουσία είναι οί ίδιοι, για τούς νεότερους ή εξουσία είναι ό,τι για μάς τό ντοβλέτι – αλλά τό ντοβλέτι τώρα δέν είναι στην Πόλη, είναι στην Αθήνα (ούτε καν στην Αθήνα, αλλά στο Καστρί ή στην Έκάλη, στή φωλιά του αρχηγού) ένω στίς άλλες χώρες είναι *l'État*, τό Κράτος, *the Government* κτλ.

Έρχομαι τώρα στο δεύτερο ερώτημα του κ. Μπουγά: ποιά ήταν τά αποτελέσματα αυτών τών επαναστάσεων. Νομίζω ότι ή απάντηση σ' αυτό τό ερώτημα (αφήνοντας προς στιγμήν τή Ρω-

σική Έπανάσταση που βάζει άλλα ζητήματα, ένδεχομένως θά επανέλθουμε) συνδέεται μέ τό ερώτημα που έθεσα τώρα άμέσως. Δηλαδή, ένω π.χ. ή Γαλλική Έπανάσταση του 1789 (ή Κομμούνα είναι πάλι μία άλλη υπόθεση, διότι καταπνίγεται στο αίμα) ξεκινάει πολύ είδυλλιακά, μέ τίς ιδέες του λαού σύμφωνα μέ τίς όποιες ο βασιλιάς είναι καλοπροαίρετος και θά δεχθεί νά αλλάξει τά πράγματα κτλ., σιγά σιγά ο λαός και οί μικροί και μεσαίοι άστοί, που έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην επανάσταση του 1789, συνειδητοποιούν ότι δέν είναι έτσι τά πράγματα και δέν μπορεί νά υπάρξει απλώς μία ειρηνική εξέλιξη (και τό συνειδητοποιούν ιδίως – και αυτό έχει σχέση μέ τό θέμα τής βίας – βλέποντας τή στάση τής Αύλης ή όποία ραδιουργεί, ή όποία προσπαθεί νά κινήσει και κινεί πραγματικά τούς Ευρωπαίους μονάρχες έναντίον τής Γαλλίας κτλ.). Υπάρχει έτσι μία γενική κινητοποίηση, υπάρχει μία τεράστια δημιουργική δραστηριότητα και, μετά από μία όρισμένη στιγμή, και αυτό είναι τό περίεργο – φυσικά ή ιστορία είναι φοβερά πολύπλοκη –, ο λαός κατά κάποιον τρόπο αρχίζει νά αποσύρεται από τήν πολιτική δράση. Δηλαδή, απ' τή στιγμή κατά τήν όποία ή βασιλεία καταργήθηκε, κατατομήθηκε ο βασιλιάς, καταργήθηκαν τά προνόμια, ψηφίστηκε τό πρώτο σύνταγμα και όλα τά άλλα, σαν νά αρχίζει νά υπάρχει μία απομάκρυνση του κόσμου από τήν πολιτική δράση, απομάκρυνση που αποτέλεσε κατά τή γνώμη μου τήν αναγκαία συνθήκη για νά συγκεντρωθεί όλη ή εξουσία στα χέρια τών Γιακωβίνων και για νά αρχίσει πλέον μία τρομοκρατία άλλου είδους: συστηματική τρομοκρατία, ή *Terror*, ως σύστημα πιά και όχι ως έπεισόδιο, έκρηξη, έκτροπή του πλήθους κτλ.

Τό αποτέλεσμα τής ιστορίας ποιό είναι; Και δέν μιλάω βέβαια για τό άμεσο χρονικά αποτέλεσμα που ήταν ο Ναπολέοντας και μετά ο Λουδοβίκος ο 18ος. Θα ήταν πολύ κοντόφθαλμος αυτός που θα έλεγε ότι έγιναν όλες αυτές οί επαναστάσεις για νά αναδειχθεί ένας αυτοκράτορας ή ένας βασιλιάς. Τό αποτέλεσμα ακριβώς τής ιστορίας είναι ότι, παρά τον Ναπολέοντα και τον Λουδοβίκο τον 18ο και τό 1830, υπάρχει ένα τεράστιο κατάλοι-

πο: τά Δικαιώματα του Ἀνθρώπου, ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀρχῆς τῆς Κυριαρχίας τοῦ Λαοῦ – αὐτό νά μὴν τό ξεχνᾶμε, γιατί ὡς τότε οἱ βασιλεῖς ἦταν βασιλεῖς θεῖω δικαίω. Ἡ διακήρυξη ὅτι κάθε ἐξουσία πηγάζει ἀπ' τὸν λαό καὶ δέν μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ παρά ἐν ὀνόματί του εἶναι μιά ἀπ' τίς πρῶτες προτάσεις τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη. Ἀπ' ὅλη αὐτή τὴν ἀναταραχή μένει ἐπομένως ἡ φιλελεύθερη κοινωνία, ὅπως περίπου τὴ γνωρίζουμε.

Τό τί μένει ἀπ' τὴ Ρωσική Ἐπανάσταση, εἶναι μιά ἄλλη συζήτηση – δέν θά ἤθελα νά ὑπεισέλθω τώρα. Αὐτό πού μένει εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο μιά τεράστια ἀρνητική πείρα, δηλαδή τί δέν πρέπει νά εἶναι μιά ἐπανάσταση, τί δέν πρέπει νά κάνει, πῶς δέν πρέπει νά ἐξελιχθεῖ κτλ. Ἀρνητική πείρα ὄχι ἀπλῶς μέ τὴ μορφή συμπερασμάτων ἀλλά μέ τὴ μορφή γεγονότων: μποροῦμε νά βάλουμε τό δάχτυλο σ' ἓνα σωρὸ σημεία, μηχανισμούς, πράξεις, θεσμούς, οἱ ὁποῖοι ὀδήγησαν σ' αὐτό πού ὀνόμαζαν παραδοσιακά ἐκφυλισμὸ τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης. Πάντως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Γαλλίας καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ρωσίας, μένει τό γεγονός, ὅτι ὅλα συμβαίνουν, ὡς ἐάν ὁ νεότερος ἄνθρωπος νά ἦταν ἰκανός νά μπεῖ σέ μιά φάση ἐντονης πολιτικῆς δραστηριότητας γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύσσει καταπληκτικές δημιουργικές ἰκανότητες. Γιατί αὐτό πού ἔγινε στὴ Γαλλία μεταξύ τοῦ 1789-92 εἶναι πραγματικά φανταστικό, ὡς συλλήβδην ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, ἢ αὐτό πού ἔγινε στὴ Ρωσία, ἢ αὐτό πού ἔγινε στὴν Οὐγγαρία τίς ἐλάχιστες ἡμέρες πού λειτούργησαν τὰ Συμβούλια τό 1956. Βλέπουμε δηλαδή πῶς οἱ ἄνθρωποι διαθέτουν ἓνα τεράστιο καταπιεσμένο δυναμικὸ δημιουργικό: ὀργανωτικό, συλλογικῆς ἀλληλεγγύης κτλ, πού τό ἀναπτύσσουν μέ καταπληκτικὸ τρόπο σ' αὐτές τίς περιόδους καὶ πού στὴ συνέχεια ὑποχωρεῖ. Ἐπ' αὐτοῦ θά ἤθελα μόνο νά πῶ ὅτι ἡ ὑποχώρηση αὐτὴ δέν εἶναι ἀναγκαία. Ὀφείλεται νομίζω στό γεγονός, τό ὁποῖο βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ποτέ ὡς τώρα δέν ἔγινε καθαρὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ὅτι μιά ἐπανάσταση καθὼς προχωράει, δηλαδή καθὼς προχωράει μιά φάση δραστηριό-

τητας, πρέπει κάθε στιγμή νά παγιώνει αὐτά πού ἔχει δημιουργήσει ὡς θεσμούς αὐτονομίας, ὡς θεσμούς συλλογικῆς συμμετοχῆς. Νά τά παγιώνει ὄχι μέ τὴν ἔννοια τῆς G.P.U., τῶν φυλακῶν καὶ τῶν κυρώσεων, νά τά παγιώνει ὡς διαδικασίες πού ἐπιτρέπουν στοὺς ἀνθρώπους νά συμμετέχουν στὴν πολιτικὴ καὶ στὴ διακυβέρνηση τῶν κοινῶν, χωρὶς νά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ξενοχτᾶνε σαράντα ὀκτὼ ὥρες συνέχεια, πράγμα τό ὁποῖο γίνεται ἐπανειλημμένως στὴν Ἱστορία. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται νά κάνουν τό παραμικρὸ μέσα σ' ἓνα σύστημα πού δέν τό παραδέχονται, εἶναι ἰκανοὶ νά μὴ φᾶνε καὶ νά μὴν κοιμηθοῦν γιὰ μιά ἐβδομάδα, π.χ. ὅταν κάτι τοὺς παθιάζει. Ἀλλά αὐτό βέβαια δέν μποροῦν νά τό κάνουν ἐπ' ἄπειρον. Γι' αὐτόν τὸν λόγο πρέπει σέ κάθε βῆμα νά δημιουργοῦνται θεσμοὶ πού νά εὐκολύνουν καὶ νά ἐμπεδώνουν μιά κανονικὴ, ὁμαλὴ, συνεχὴ καὶ ἐφικτὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνθρώπων στὴν ἐξουσία.

Σχετικὰ τώρα μέ τό τρίτο σας ἐρώτημα «ποιό εἶναι τό μέλλον τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου», δέν θά ἤθελα νά συζητήσω τὴ θέση τῆς Χάννα Ἄρεντ, γιατί δέν συμφωνῶ. Νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ βιαστικὴ ἢ διαπίστωση ὅτι ὁ εἰκοστός αἰώνας ἀντικατέστησε τοὺς πολέμους μέ τίς ἐπαναστάσεις. Δέν στέκεται. Μπουχτίσαμε καὶ ἀπὸ ἐπαναστάσεις καὶ ἀπὸ πολέμους τὸν εἰκοστό αἰώνα, καὶ ἀπὸ στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ ἀπὸ ὑδρογονοβόμβες καὶ ἀπὸ τὰ πάντα· θά τὸν θυμόμαστε τὸν εἰκοστό αἰώνα.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη δέν παίζει πλέον καὶ δέν μπορεῖ νά παίξει τὸν ρόλο πού τῆς ἀπέδιδε ὁ Μάρξ, κατὰ τὴ γνώμη μου, δέν ἔχει σημασία. Σημασία ἔχει τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε: μπορεῖ νά ζοῦμε τό τέλος αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Ἐγὼ αὐτὴ τὴν ἰδέα πού δέν παραδέχομαι βέβαια, θά τὴν ἐξέταζα ἀπὸ δύο πλευρές. Μέ ποιὰ ἔννοια θά μπορούσαμε νά βρισκόμαστε σέ μιά περίοδο πού ἔχει ἀφήσει πίσω της τό ἐπαναστατικὸ πρόταγμα; Σύμφωνα μ' αὐτά πού εἶπα στὴν ἀρχή, θά σήμαινε ὅτι ἔχουμε ἀφήσει πίσω μας τὴν περίοδο τῆς ἱστορίας, ὅπου ἔμπαινε τό ζήτημα μιᾶς ρητῆς καὶ διαυγασμένης ἀλλαγῆς τῶν θεσμῶν ἀπὸ τὴ συλλογικὴ κοινωνικὴ δράση. Ὑπὸ ποιές προϋποθέσεις θά

μπορούσαμε νά είχαμε φτάσει σ' ένα τέτοιο στάδιο; Ή μιά υπόθεση θά ήταν ότι δέν υπάρχει πλέον λόγος αλλαγῆς τῶν θεσμῶν. Ή ἄλλη θά ήταν ότι ἔχουμε φτάσει στό τέλος τῆς Ἱστορίας μέ τήν ἐγγελιανή ἔννοια: ὄχι στό τέλος τοῦ κόσμου, ἀλλά στό σημείο ὅπου αὐτό πού θά γίνεται ἐφεξῆς εἶναι (ὅπως λέει ὁ Χέγκελ, ὅταν φτάνει στό τέλος τῶν παραδόσεων γιά τή Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας) ἐμπειρική δουλειά. Καί πολλές φορές τό βλέπει κανεῖς αὐτό στούς ἐκπροσώπους μιᾶς τουλάχιστον ἀποχρώσεως τοῦ σημερινοῦ φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὅποιοι λένε ότι «τά πάντα δέν εἶναι τέλεια» (ὅπως εἶπα κάποτε, οἱ μισθοί τῶν δασοφυλάκων τοῦ νομοῦ Κοζάνης θά ἔπρεπε νά αὐξηθοῦν κάπως –εἶναι μιά ἀπ' τίς ἀτέλειες τῆς σημερινῆς κοινωνίας–, ἢ ὑπάρχουν ἀκόμη μερικές λακκοῦβες στόν δρόμο ἀπ' τό Ρέθυμνο πρός τήν Ἁγία Γαλήνη) «ἀλλά οἱ βασικοί θεσμοί εἶναι αὐτοί». Καί ἀκολουθεῖ ὁ ἰδεολογικός ἐκβιασμός, πού γίνεται ἐδῶ καί δεκαπέντε χρόνια τώρα, ότι, «ἂν προσπαθήσετε νά τούς ἀλλάξετε, θά ὀδηγηθεῖτε στό Γκουλάγκ».

Δέν νομιζῶ ότι ἔχουμε φτάσει στό τέλος τῆς Ἱστορίας μ' αὐτή τήν ἔννοια, δηλαδή δέν νομιζῶ ότι μπορούμε νά ποῦμε ότι ἔχουμε φτάσει στήν καλύτερη ἀνθρώπινα ἐφικτή δομή τῆς κοινωνίας. Καί ἐφόσον πολύ συχνά μέ θεωροῦν οὐτοπιστή, μέ τήν κακή ἔννοια φυσικά, ἀντιστρέφω τό ἐρώτημα καί ρωτάω: πού ἴσταται, «πᾶ στῶ». ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀρχιμήδης, αὐτός ὁ ὁποῖος λέει ότι αὐτό εἶναι καί περισσότερο δέν γίνεται; Ἀπό πού βγαίνει αὐτό; Ἀπό κάποια πλατωνική θεώρηση τῶν ἰδεῶν; Ἀπό κάποιο ἐγγελιανό σύστημα; Καί πῶς τολμοῦν νά τά λένε αὐτά πολιτικοί φιλόσοφοι, οἱ ὅποιοι ἀκριβῶς ἔχουν ἀρνηθεῖ κάθε σχέση μέ μιάν ὄντολογία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ἢ ὁποία ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά πεῖ αὐτά, π.χ. μιά χριστιανική ὄντολογία, ἢ ἀκόμη μιά καντιανή θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου – γιάτί σύμφωνα μ' αὐτήν τή θεώρηση ὁ ἀνθρώπος εἶναι βασικά ἕνα διαστρεβλωμένο ὄν, δέν μπορεί ποτέ νά εἶναι ἠθικό ὄν. Πάνω σέ τέτοιες βάσεις θά μπορούσε κανεῖς νά προσπαθήσει νά κατοχυρώσει φιλοσοφικά τή ἰδέα ότι δέν τίθεται πιά ζήτημα ριζικῆς αλλαγῆς τῶν θεσμῶν. Τέ-

τοιες κατοχυρώσεις δέν ἔχουμε δεῖ πουθενά ἢ ἔχουμε δεῖ πράγματα ἀνεκδιήγητα, ὅπως οἱ κατασκευές τοῦ νομ. Hayek.

Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ότι βεβαίως ἡ Ἱστορία δέν ἔχει τελειώσει–δέν ξέρουμε ἂν αὐτό τό σύστημα εἶναι τό καλύτερο ἀπ' ὅσα εἶναι ἀνθρωπίνως ἐφικτά–, ἀλλά ξέρουμε ότι ἡ ἱστορία πού ἔχει σίγουρα τελειώσει εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ προτάγματος τῆς Ἀὐτονομίας. Δηλαδή ξέρουμε ότι τό μέλλον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν εἶναι ἡ παθητικότητα, εἶναι ἡ ἐπικράτηση τῆς φιλελεύθερης ὀλιγαρχίας μέ ὅλα ὅσα συνεπάγεται. Πάνω σ' αὐτό θά ἔλεγα δύο πράγματα. Τό πρῶτο εἶναι αὐτό πού εἶπα καί χθές τό βράδυ, ότι δηλαδή ὅσοι ἰσχυρίζονται κάτι τέτοιο στηρίζονται σέ ἐμπειρικές ἀναλύσεις, ἂν ὄχι ἐμπειρικές μέ τή χυδαία ἔννοια, τουλάχιστον πραγματολογικές: δηλαδή «ἀπ' ὅσο μπορούμε νά γνωρίζουμε», ὅπως λένε οἱ Γάλλοι, οἱ ἀνθρώποι σήμερα δέν ἐνδιαφέρονται πλέον γιά τά κοινά, προσθέτοντας ἐπιπλέον ὑποχθόνια καί ὑπόρρητα ότι δέν πρόκειται νά ξαναενδιαφερθοῦν. Καί πού τό ξέρετε κύριοι, ἐσεῖς ὅλοι πού εἴστε καθηγητές καί πολιτειολόγοι σέ πανεπιστήμια, ὑπερεξοπλισμένοι μέ βιβλιογραφίες, ἐσεῖς πού διυλίζετε τόν κώνωπα σχετικά μέ τήν ἀκρίβεια καί τήν ἐκστηρότητα τῶν διατυπωνόμενων προτάσεων; Πῶς διατείνεστε ἔτι ξέρετε ἀπό τώρα ότι τό 2000 δέν θά ξαναενδιαφερθοῦν οἱ ἀνθρώποι μαζικά γιά τήν πολιτική; Ἀπό πού βγαίνει αὐτό; Ποιός εἶναι ὁ τόπος πού θά μπορούσε ποτέ νά σταθεῖ αὐτός ὁ ὁποῖος θά ἔλεγε κάτι τέτοιο;

Ἄλλά ἐπιπλέον, ἂν σταθοῦμε στό πραγματολογικό ἐπίπεδο, αὐτή ἡ θέση ξεχνάει ότι μπορεί κανεῖς νά ὑποστηρίξει πολύ σοβαρά μέ συγκεκριμένες ἀναλύσεις πῶς τό σημερινό σύστημα δέν εἶναι βιώσιμο, διότι λειτουργεῖ βασισμένο σέ κατάλοιπα προηγουμένων καταστάσεων καί δὴ τύπων ἀνθρωπίνων ὄντων, πού δέν εἶναι ἱκανό νά ἐξακολουθήσει νά παράγει καί συνεπῶς, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐάν πράγματι οἱ ἀνθρώποι ἐξακολουθοῦν νά ἀπέχουν τελῶς ἀπ' τά κοινά, αὐτό τό ὅποιο μᾶς περιμένει σίγουρα δέν εἶναι ἡ διαίωσις τοῦ σημερινοῦ συστήματος. Εἶναι κάτι ἄλλο. Νέ μιά ἔννοια, ἂν καί οἱ ἱστορικές ἀναλογίες, εἶναι

πολύ άπατηλές, μπορείτε νά δείτε τί θά ήταν κάτι άλλο, άν κοιτάξετε τήν εξέλιξη τής *res publica Romana*, ή όποία δέν ήταν βέβαια δημοκρατία αλλά κατά κάποιον τρόπο είχε μιάν όρισμένη έλευθερία και μιá ελάχιστη συμμετοχή του λαού στά κοινά από τόν 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι τήν εγκαθίδρυση του Αύγουστου. Θά δείτε δηλαδή ότι, από τή στιγμή κατά τήν όποία σέ ένα τέτοιο σύστημα οί βασικοί ανθρωπολογικοί κοινωνικο-ιστορικοί μηχανισμοί, πού παράγουν και αναπαράγουν συνεχώς τόν ανθρωπολογικό τύπο όντος ό όποιος μπορεί νά κάνει νά λειτουργήσεί ή *res publica Romana* όπως ήταν τόν 4ο και τόν 3ο αί., καταρρέουν. Καταρρέει ή *res publica Romana* και αρχίζουν νά εμφανίζονται οί στρατηγοί Μάριος, Σύλλας, Πομπήιος κ.λπ., οί εμφύλιοι πόλεμοι, ή πλήρης διαφθορά του λαού, ώσπου νά εγκαθιδρυθεί ό *princeps*, ό Αύγουστος, μέ τίς απόλυτες έξουσίες τίς όποιες κατέχει και τίς όποιες τυχαίνει αυτός ό ίδιος νά τίς άσκει κάπως ανθρωπίνα. Και μετά θά 'ρθούν άλλοι, μερικοί είναι τέρατα, όπως ό Καλιγούλας κ.λπ., μερικοί είναι αυτοκράτορες εύπρεπείς, ό Τραϊανός, ό Άδριανός κ. ά. Αυτή είναι ή μοίρα τής *res publica Romana*, από τή στιγμή κατά τήν όποία πραγματικά και οί τάξεις τών *nobiles* και οί τάξεις τών *ιππέων*, πού είναι οί κύριοι λειτουργοί αυτής τής υπόθεσης, αλλά και ή *plebs*, έχουνε πάψει νά είναι οί παλιοί Ρωμαίοι *nobiles*, *ιππείς* και ή παλιά *plebs* τάξεις πού τίς διέκρινε μιá άλλη στάση άπέναντι στά κοινά. Από εκείνη τή στιγμή τό σύστημα μέσα σέ εξήντα χρόνια άκολούθησε μιá σειρά εμφυλίων πολέμων, προγραφών, τερατωδιών κτλ. και σέ εκατό χρόνια κατέληξε στην αυτοκρατορία και τελείωσε ή *res publica Romana*.

Δέν λέω ότι ή 'Ιστορία επαναλαμβάνεται, ούτε ότι μπορούμε νά μάθουμε άπ' τήν 'Ιστορία. Λέω ότι δέν μπορούμε νά σκεφτούμε, τή στιγμή πού βλέπουμε ένα σύστημα όπως τό σημερινό νά διατρέχει τήν κρίση πού διατρέχει, για βαθύτατους λόγους— ή κρίση δέν είναι βέβαια ή πτώση του ποσοστου του κέρδους και άλλες τέτοιες άνοησίες, είναι πολύ βαθύτεροι οί λόγοι— ότι μπορεί επ' άπειρον ό πληθυσμός νά άδιαφορεί και τά κυρίαρχα στρώματα

νά εξακολουθοῦν μέ μεγαλοφυχία νά διατηροῦν αὐτά τά φιλελεύθερα ὑπόλοιπα πού κατακτήθηκαν μέ τίς επαναστάσεις και μέ τούς άγῶνες επί αιώνες.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Θά σᾶς μιλήσω γιά τά σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας. Λέω σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας καί ὄχι προβλήματα τῆς σημερινῆς δημοκρατίας γιατί στήν πραγματικότητα σήμερα δέν ὑπάρχει πουθενά δημοκρατία. Ὑπάρχουν τό πολύ φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες σέ ὀρισμένες χώρες, σχετικά προνομιούχες, προνομιούχες ἀπό πολλές ἀπόψεις. Πρέπει νά εἴμαστε αὐτήν τή στιγμή περισσότεροι ἀπό πέντε δισεκατομμύρια ἄνθρωποι πάνω στή γῆ καί εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχουν 500 ἢ 600, τό πολύ 700 ἑκατομμύρια ἀνθρώπων πού ζοῦν σέ χώρες ὅπου ἡ πείνα δέν εἶναι καθημερινό πρόβλημα, ὅπου ἡ καταδίωξη, ἡ φυλάκιση, ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας δέν εἶναι ἡ καθημερινή πραγματικότητα. Ἀλλά καί σέ αὐτές τίς οἰκονομικά ἀνεπτυγμένες καί πολιτικά φιλελεύθερες χώρες ἡ κατάσταση, ἐνῶ φαίνεται περίπου βιώσιμη, εἶναι στήν πραγματικότητα ἀπελπιστική. Εἶναι ἀπελπιστική γιατί δυστυχῶς κανένας δέν βλέπει πιά πέρα ἀπό τή μύτη του, ἐνῶ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι τεράστια.

Ὑπάρχει κατ' ἀρχήν τό πρόβλημα πού ἀνέφερα προηγουμένως. Τά 6/7, ἐάν ὄχι τά 7/8, τοῦ κόσμου ζοῦνε σέ ἓνα καθεστῶς φτώχειας καί τεράστιας καταπίεσης. Ὑπάρχει ἔπειτα τό οικολογικό πρόβλημα γιά τό ὅποιο ὁ καθένας ἀδιαφορεῖ ἢ ἐνδιαφέρεται γιά μερικές του ἀπόψεις, ἐνῶ ζοῦμε πάνω σέ μιά μπαρουταποθήκη, ἢ γιά νά χρησιμοποιήσω μιάν ἄλλη παρομοίωση, πριονίζουμε συστηματικά, καθημερινά, τό κλαδί ἐπάνω στό ὅποιο εἴμαστε καθισμένοι. Αὐτήν τή στιγμή πού μιλάμε πρέπει νά ὑπάρχουν περί τίς ἑκατό χιλιάδες ἑκτάρια τροπικῶν δασῶν στή Βραζιλία, τά ὅποια καίγονται συστηματικά γιά νά δημιουργηθοῦν ἀγροτικές ἐκτάσεις. Ὅχι μόνο στή Βραζιλία, σέ ὀλόκληρη τήν τροπική ζώνη, τά δάση καταστρέφονται, στήν Εὐρώπη ἐπίσης τά δάση καταστρέφονται. Μέ τήν καταστροφή τῶν δασῶν συμ-

βαδίζει ή καταστροφή χιλιάδων και δεκάδων χιλιάδων βιολογικών ειδών. Όπως τό έχει πεί ένας μεγάλος επιστήμων, αυτό πού οί ιστορικοί του μέλλοντος θά θεωρήσουν ως τή μεγαλύτερη τρέλα τής ανθρωπότητας στόν είκοστό αιώνα δέν θά είναι ούτε οί πόλεμοι, ούτε οί πυρηνικές βόμβες, ούτε καν ένας τρίτος παγκόσμιος πυρηνικός πόλεμος. Αυτό πού θά φανεί ως ή μεγαλύτερη τρέλα τής ανθρωπότητος στό μέλλον θά είναι ή καταστροφή του βιολογικού πλούτου τής γής.

Στίς προηγμένες και σχετικά φιλελεύθερες χώρες, τί γίνεται στην πραγματικότητα; Δημοσιογράφοι και πολιτικάντηδες μιλάνε για δημοκρατία. Τό πραγματικό καθεστώς είναι φυσικά ένα καθεστώς πλήρως ολιγαρχικό. Υπάρχουν φυσικά οί φιλελεύθερες πλευρές αυτού του ολιγαρχικού καθεστώτος: υπάρχουν όρισμένα δικαιώματα των ανθρώπων και των πολιτών, υπάρχει ένας λεγόμενος έλεύθερος Τύπος κτλ. Άλλά εάν κοιτάξει κανείς ποιόι πραγματικά κυβερνούν, ποιόι πραγματικά έχουν τήν εξουσία στά χέρια τους, θά αντιληφθεί ότι ούτε στίς χειρότερες εποχές τής λεγόμενης ρωμαϊκής δημοκρατίας —πού δέν ήταν ποτέ δημοκρατία αλλά ολιγαρχία— τό ποσοστό αυτών πού έχουν δύναμη μέσα στην κοινωνία δέν ήτανε ποτέ τόσο μικρό όσο είναι σήμερα. Θα πάρω για παράδειγμα τή γαλλική κατάσταση πού τήν ξέρω κάπως καλύτερα. Ο ενήλικος και μέ δικαίωμα ψήφου πληθυσμός στη Γαλλία είναι περί τά 35-37 εκατομμύρια. Αν άθροίσει κανείς τή λεγόμενη πολιτική τάξη, τούς κυρίαρχους τής οικονομίας, αυτούς πού παίζουν πραγματικό ρόλο στη χειραγωγήση τής κοινής γνώμης, ιδίως μέ τά μαζικά μέσα πληροφόρησης, και κάποιες άλλες κατηγορίες, θά φτάσει ένδεχομένως στό σύνολο 3.700 ατόμων. Αυτό μάς δίνει μία αναλογία ενός στίς δέκα χιλιάδες. Ταυτοχρόνως υπάρχουνε άνθρωποι οί όποιοι ασκούν κριτική στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, διότι ένας έλεύθερος πληθυσμός εκατό χιλιάδων ανθρώπων είχε ίσως, στη χειρότερη περίπτωση, εκατό χιλιάδες δούλους. Δέν τό λέω φυσικά αυτό για να δικαιολογήσω τήν ύπαρξη τής δουλείας. Τό λέω για να δείξω ποιόι είναι ή πραγματική κατάσταση σήμερα. Φαντάζομαι ότι αν

κάνετε κάποιο λογαριασμό αντίστοιχο για τή σύγχρονη Ελλάδα θά βρείτε τό πολύ χίλιους ή όχτακόσιους ανθρώπους οί όποιοι πραγματικά παίζουν ένα ρόλο σε όλων των ειδών τίς εξουσίες πού υπάρχουν. Αυτή είναι ή κατάσταση.

Παράλληλα μ' αυτή τήν κατάσταση παρατηρούμε ένα άλλο εξίσου κρίσιμο, εξίσου βαρύ φαινόμενο. Οί λαοί αυτών των χωρών έπαιξαν έναν μεγάλο ρόλο στην ιστορία. Δέν μιλάω για τίς μάχες και τίς κατακτήσεις, μιλάω για τόν πολιτισμό και ιδίως για τήν πολιτική δημιουργία. Μετά από τό μεγάλο σκοτάδι πού επικράτησε από τή ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως τήν αρχή των νεότερων χρόνων, ξαναδημιουργήθηκε στη Δυτική Ευρώπη ένα ελευθερωτικό κίνημα. Ξεκίνησε μέ τήν πρώτη αστική τάξη πού δημιούργησε πόλεις πού προσπαθούν να αυτοκυβερνηθούν, μέσα από άγώνες στους όποιους και ή αστική τάξη έπαιξε φυσικά ρόλο και ή μικροαστική και αργότερα τεράστιο ρόλο έπαιξε και ή εργατική τάξη. Σάν κατάλοιπο αυτών των άγώνων, έμειναν αυτά πού χαρακτηρίζονται σήμερα ως δημοκρατικοί ή φιλελεύθεροι θεσμοί σ' αυτές τίς χώρες. Αυτοί οί θεσμοί δέν ήταν ποτέ δώρο των κυριάρχων, ούτε δώρο των καπιταλιστών, ούτε αναγκαία αποτελέσματα του οικονομικού συστήματος. Κατακτήθηκαν μέ σειρά άγώνων, έστοίχισαν βουνά πτωμάτων και ποταμούς αίματος.

Πού βρίσκονται αυτοί οί λαοί σήμερα και πού βρίσκεται άλλωστε και ό έλληνικός λαός; Ο έμφανεστερος χαρακτηρισμός πού θά μπορούσε να δώσει κανείς είναι ότι βρίσκονται σε μία κατάσταση πολιτικής άπάθειας, ιδιωτικοποίησης, άνευθυνότητας, κυνισμού, άδιαφορίας για τά κοινά και τά πολιτικά και γενικότερα μιός στάσης απέναντι τόσο στην ιδιωτική όσο και στην κοινή ζωή τους πού είναι περίπου μία στάση άποχαύνωσης μέσα στόν καταναλωτικό και τηλεοπτικό αντανισμό. Η σημερινή κατάσταση δέν είναι απλώς αποτέλεσμα συνωμοσιών, δολοπλοκιών, χειραγώγησης εκ μέρους των κυριάρχων στρωμάτων. Εάν τά κυρίαρχα στρώματα μπορούν να κάνουν άτιμωρητί αυτά τά όποια κάνουν —και νομίζω ότι έδω στην Ελλάδα είσαστε πολύ καλά πλη-

ροφορημένοι, τό ξέρετε πάνω στό πετσί σας, ὅτι κάνουνε ἀτιμωρητί ὅσα κάνουνε—ἐάν αὐτά τά κυρίαρχα στρώματα μποροῦν νά κάνουν αὐτά πού κάνουνε εἶναι ἀκριβῶς διότι οἱ λαοί μένουν ἀπαθεῖς ἢ τό πολύ σηκώνουν τούς ὤμους τους λέγοντας, «τούς ξέρουμε, εἶναι ὅλοι οἱ ἴδιοι παλιάνθρωποι».

Τά τελευταῖα χρόνια ἐμφανίστηκαν θεωρητικοί μέ τήν ἀναγέννηση τοῦ λεγόμενου φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκθειάζουν αὐτή τήν κατάσταση λέγοντας: τώρα φτάσαμε πραγματικά στήν ἀληθινή ἐλευθερία, στόν ἀτομικισμό· ὁ καθένας ἀσχολεῖται μέ τά δικά του καί συνεπῶς δέν ἔχουμε κοινωνικές καί πολιτικές συγκρούσεις, δέν ἔχουμε ἱστορίες καί φασαρίες, καί ἔτσι τό σύστημα λειτουργεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν ὑποκρισία ὁ συλλογισμός αὐτός περιέχει καί μία τεράστια ἀταπάτη. Τό ὑπάρχον σύστημα, ἔτσι ὅπως εἶναι σήμερα, καταστρέφει τήν ἴδια τήν ἐπιβίωσή του. Ἄν ἐξακολουθεῖ καί λειτουργεῖ κατά κάποιον τρόπο, δέν λειτουργεῖ χάρις στούς ἀνθρώπους καί τούς θεσμούς τούς ὁποίους παράγει. Λειτουργεῖ διότι, παρά τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, παρά τήν ποιότητα τῶν διευθυνόντων, ἐξακολουθοῦν καί ὑπάρχουν σέ ὀρισμένα μέρη τῆς κοινωνίας καί στόν κρατικό μηχανισμό—ἄς ποῦμε φ% τῶν δικαστικῶν, χ% τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἢ ψ% τῶν ἐργαζομένων ἐν γένει—κάποιοι οἱ ὁποῖοι, ἀντί νά συμμορφωθοῦν μέ τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, δηλ. νά λένε «τί μέ νοιάζει ἐμένα; Ποιός πληρώνει περισσότερο; Πρός ὄφελος αὐτοῦ βγάζω τήν ἀπόφαση», ὅπως θά ἔπρεπε νά κάνουν κατά τήν πραγματικά ἐπικρατοῦσα φιλοσοφία καί κατά τίς θεωρίες τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν κατά παραδοσιακό τρόπο, μέ κάτι κατάλοιπα ἤθους, πού κάνουνε μερικούς δικαστές τουλάχιστον νά εἶναι κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον ἀδέκαστοι καί συνεπῶς νά τούς φοβοῦνται. Παράλληλα ἀρκετοί ἐκπαιδευτικοί ἀντί νά χαζεύουν μέσα στήν τάξη προσπαθοῦν νά μάθουν κάτι στά παιδιά· μερικοί ἐργάτες βιδώνουν τίς βίδες καί ἔτσι δέν ἐκτροχιάζονται διαρκῶς τά τρένα. Κανονικά δέν ἔχουν κανένα λόγο νά βιδώνουνε αὐτές τίς βίδες, δεδομένου τοῦ τί τούς πληρώνουν καί δεδομένου τοῦ τί βλέπουν νά γίνεται μέ καταχρήσεις

δισεκατομμυρίων ἢ μέ κανονικές ἐπιχειρήσεις ὅπου τεράστιες περιουσίες δημιουργοῦνται χωρίς κανένα λόγο ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη. Δέν μιλάω γιά τά πάμπερς*, μιλάω γιά σοβαρότερα πράγματα πού γίνονται π.χ. στό χρηματιστήριο τῆς Νέας Ὑόρκης, ὅπου ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη, χωρίς καμία οικονομική βάση οὔτε καν καλῶς ἐννοούμενη καπιταλιστική, δημιουργοῦνται δισεκατομμύρια δολάρια μέ καθαρά ἀεριτζίδικες ἐπιχειρήσεις. Ἄν αὐτή ἡ κατάσταση συνεχιστεῖ, οὔτε ἡ βιόσφαιρα μέσα στήν ὁποία ζοῦμε θά ἀντέξει ἐπί πολλές δεκαετίες, οὔτε ἡ κοινωνιόσφαιρα, ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται ὁ νεολογισμός, θά μπορέσει νά ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ.

Τά καθεστῶτα πού ὑπάρχουνε σ' αὐτές τίς χῶρες εἶναι μία μικρή μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Αὐτοαποκαλοῦνται δημοκρατίες, λέξη πού ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες ἔχει ὑποστεῖ σήμερα μία τρομερή ἐκπόρνευση. Εἶναι ἀδύνατον ὁ ὁποιοσδήποτε Ἀφρικανός δεκανέας μέ δέκα μυδραλιοβόλα καί εἴκοσι τζίπ καταλάβει τήν ἐξουσία νά μή διακηρύξει ὅτι πρόκειται νά ἐγκαθιδρύσει ἕναν δημοκρατικό σοσιαλισμό, ἐξ ὀνόματος τοῦ ὁποίου φυσικά σφάζει τούς ἀντιπάλους του, καταλαμβάνει τήν τηλεόραση καί ἀφιονίζει τόν λαό του. Τό ἴδιο ἔχει συμβεῖ καί μέ τή λέξη σοσιαλισμός· ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμαστε σέ προνομιούχα θέση νά καταλάβουμε τί ἔχει γίνει μέ τή λέξη σοσιαλισμός. Τό ἴδιο ἔχει γίνει καί μέ τή λέξη ἐπανάσταση. Φαντάζομαι θά βλέπετε κάθε μέρα διαφημίσεις γιά τήν ἐπανάσταση στά ψυγεῖα, ἢ γιά τήν ἐπανάσταση στό χαρτί ὑγείας.

Πρέπει νά ἐπανέλθουμε στήν ἀρχική σημασία τῆς λέξεως «δημοκρατία». Δημοκρατία δέν σημαίνει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, δέν σημαίνει τήν ἔλλειψη λογοκρισίας, δέν σημαίνει ἐκλογές οἰουδήποτε τύπου. Ὅλα αὐτά εἶναι καλά καί ἅγια, ἀλλά εἶναι δευτέρου καί τρίτου βαθμοῦ ἐπακόλουθα τῆς δημοκρατίας. Δημοκρατία, εἶναι τό κράτος τοῦ δήμου. Δήμος εἶναι ὁ λαός. Κράτος στά ἀρχαῖα ἐλληνικά, δέν σημαίνει κράτος μέ τή σημερινή

* Ἀναφορά στά ἐπίκαιρα οικονομικο-πολιτικά σκάνδαλα.

έννοια. Κράτος δέν υπήρχε στην αρχαία Ελλάδα, ή αθηναϊκή πολιτεία δέν ήτανε κράτος ήτανε πόλις ή πολιτεία. Κράτος στά αρχαία ελληνικά σημαίνει δύναμη και ένδεχομένως βία ή ώμή βία. (Είναι χαρακτηριστικό ότι στη νέα Ελλάδα δημιουργήθηκε πραγματικά ένα κράτος, πήραμε από τά αρχαία ελληνικά τή λέξη κράτος πού σημαίνει δύναμη ή βία· θά μπορούσαμε νά είχαμε πάρει τή λέξη πολιτεία, δέν είναι έτσι;). Δημοκρατία είναι ή έξουσία του δήμου. Εάν σκεφτούμε αυτές τίς λέξεις στό βάθος τους, άμέσως έμφανίζονται τά ούσιαστικά προβλήματα. Πρώτα πρώτα τί είναι ό δήμος, ποιός είναι ό δήμος, ποιός ανήκει στον δήμο; Δεύτερον, τί θά πεί έξουσία; Και τό γεγονός άλλωστε ότι ό ίδιος ό χαρακτηρισμός, ό ίδιος ό όρος πού ύποδηλώνει αυτό τό πολίτευμα θέτει αυτά τά έρωτήματα, δείχνει τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα του πολιτεύματος, πού γεννιέται τήν ίδια στιγμή μέ τή φιλοσοφική αναζήτηση, σέ αντίθεση μέ άλλα πολιτεύματα στά όποια τέτοια έρωτήματα δέν γεννιούνται. Άν τό καθεστώς είναι ή μοναρχία, ξέρετε ότι είναι ή αρχή του μονάρχη και αυτός ό μονάρχης είναι πάντοτε καθορισμένος κληρονομικά ή και μέ όποιονδήποτε άλλο τρόπο. Τό ίδιο ισχύει σέ μία άριστοκρατία: οί άριστοι είναι αυτοί πού έκ γενετής ανήκουν σέ μία όρισμένη κοινωνική τάξη. Η δημοκρατία ήδη σαν όρος θέτει έρωτήματα και προβλήματα. Από αυτή τήν άποψη δέν είναι τυχαίο ότι ή γέννησή της συμπίπτει κατά τελείως ούσιαστικό τρόπο μέ τή γέννηση αυτής της άτέρμονης έρώτησης πού είναι ή φιλοσοφία.

Η δημοκρατία είναι ή θέλει νά είναι ένα πολίτευμα πού άποβλέπει στην κοινωνική και τήν άτομική άυτονομία. Γιατί έδω μιλάμε για άυτονομία; Διότι ό μέγιστος άριθμός των ανθρωπίνων κοινωνιών έγκαθιδρύθηκε πάντοτε πάνω στη βάση μιās έτερονομίας. Οί θεσμοί πού υπήρχαν, θεσμοί μέ τή γενικότατη έννοια, αλλά και οί πολιτικοί θεσμοί ειδικά, θεωρούνται πάντοτε ως δεδομένοι, και μή έπιδεχόμενοι άμφισβήτηση. Οί θεσμοί αυτοί ήτανε καμωμένοι κατά τέτοιο τρόπο, ώστε νά μήν είναι δυνατόν νά τεθούν υπό έρώτηση. Π.χ. σέ θεσμίσεις πρωτόγονων φυλών, οί θεσμοί της φυλής έχουν άνέκαθεν παραδοθεί από τούς θεμελιω-

τές ήρωες ή από τούς προγόνους και θεωρούνται άυτονόητοι. Τό όρθό και τό μή όρθό, τό έπιτρεπτό και τό μή έπιτρεπτό είναι καθορισμένα μιά για πάντα, σέ όλα τά πεδία. Δέν άπαγορεύεται νά άμφισβητήσει κανείς τούς θεσμούς, δέν χρειάζεται καν νά άπαγορευθεί, διότι είναι άδιανόητο νά άμφισβητηθούν. Οί άνθρωποι τούς έχουν ένσωματώσει, τούς έχουν έσωτερικεύσει μέ τήν ίδια τους τήν ανατροφή, δηλ. μέ τήν ίδια τους τήν κατασκευή ως κοινωνικών άτόμων.

Τί έγινε στην αρχαία Ελλάδα για πρώτη φορά και τί επανελήφθη στην Ευρώπη από τόν 12ο-13ο αιώνα και μετά; Η ρήξη του έτερόνομου καθεστώτος ή εμφάνιση μιās τάσης προς τήν άυτονομία. Αυτή ή τάση εκφράζεται πολιτικά μέ τό δημοκρατικό κίνημα και μέ όσους δημοκρατικούς θεσμούς δημιουργήθηκαν. Η ρήξη μέ τήν έτερονομία σήμαινε τήν άμφισβήτηση των ήδη ύπαρχόντων θεσμών και αυτό έγινε στην αρχαία Ελλάδα. Αυτό πού βλέπουμε π.χ. στην Άθήνα από τό 700 έως τό 400 π.Χ., και ακόμα και μετά είναι ή περίπου συνεχής μεταβολή των θεσμών. Δέν δημιουργήθηκαν ποτέ ιδεώδεις θεσμοί. Οί Άθηναίοι ποτέ δέν έπαψαν νά μεταρρυθμίζουν τούς νόμους τους κατά τρόπον ώστε νά διευρύνουν τή δημοκρατική πρακτική, δηλ. τή δυνατότητα πραγματικής συμμετοχής του δήμου στην έξουσία.

Άυτονομία σημαίνει ότι ή πολιτική κοινότητα δίνει ή ίδια στον εαυτό της τούς νόμους της και τούς δίνει ξέροντας ότι τούς δίνει, δηλ. άποκλείοντας κάθε ιδέα έξωκοινωνικής πηγής των νόμων και των θεσμών, είτε αυτή ή πηγή θεωρηθεί φυσική είτε άπλως παραδοσιακή, είτε ύπερβατική, θεία. Η τελευταία περίπτωση παρουσιάζεται μέ τούς Έβραίους της Παλαιάς Διαθήκης: τούς νόμους πού δίνει ό Ίεχωβά στον Μωυσή.

Άυτονομία σημαίνει: δίνουμε σέ μās τούς νόμους μας και τούς θεσμούς μας ξέροντας ότι έμεις τούς δημιουργούμε, ξέροντας ότι έμεις τούς κατασκευάζουμε. Αυτό είναι τό μεγαλύτερο κράτος, αυτή είναι ή μεγαλύτερη έξουσία πού ύπάρχει μέσα σέ μία κοινωνία: νά μπορούμε νά δίνουμε στους εαυτούς μας τούς νόμους μας, δηλ. νά δίνουμε στον εαυτό μας και τούς θεσμούς πού διέ-

πουν τή ζωή μας καί τήν κυβέρνηση μέ τήν όποία άποφασίζουμε πρός τά ποῦ πηγαίνουμε.

Ἡ κοινωνία δέν εἶναι ποτέ μία άπλή σύνθεση, μία άπλή πρόσθεση ατόμων, διότι τά ἴδια τά άτομα δημιουργοῦνται από τήν κοινωνία. Συνεπῶς όταν μιλάμε γιά αὐτόνομη κοινωνία καί θέλουμε μία αὐτόνομη κοινωνία αὐτό σημαίνει ταυτολογικά, *ipso facto*, ὅτι θέλουμε ἐπίσης αὐτόνομα άτομα. Θέλουμε άτομα ἵκανά νά δώσουν στόν ἑαυτό τους τόν νόμο τους, ὅμως δέν εἶναι δυνατόν σέ μία κοινωνία ὁ καθένας νά δίνει στόν ἑαυτό του ἕνα νόμο. τά άτομα αὐτά πρέπει νά συμμετέχουν στή θέσμιση τῆς κοινωνίας. Αὐτό σημαίνει βασικά ὅτι ἡ παιδεία τῶν ατόμων, ὄχι άπλῶς μέ τήν ἔννοια τῶν σχολείων καί τῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλά ἡ παιδεία ὡς συνεχῆς δράση τῆς κοινωνίας πάνω στά άτομα, δράση πού ἀρχίζει από τή στιγμή πού τά άτομα γεννιοῦνται καί φτάνει ὡς τόν θάνατό τους πού διοχετεύεται ὄχι μόνο μέ τά σχολεῖα, ἀλλά μέ τήν οἰκογένεια, μέ τή μητέρα, μέ τίς συντροφιάς, μέ τίς γειτονιάς, μέ τόν στρατό, μέ τίς συναναστροφές, μέ τίς ἐφημερίδες, μέ τά ραδιόφωνα, μέ τίς τηλεοράσεις.

Ἡ παιδεία λοιπόν μέ τή γενικότατη ἔννοια καί σέ ὅλες τῆς τίς μορφές πρέπει νά συμβάλλει στό νά μποροῦν τά άτομα νά γίνουν πραγματικά αὐτόνομα. Αὐτόνομα άτομα σημαίνει άτομα τά όποία προσπαθοῦν ὄχι άπλῶς νά ρυθμίσουν κατά τρόπο αὐτόνομο τήν ατομική τους ζωή, ἀλλά νά συμμετάσχουν στόν προσδιορισμό τῶν νόμων, πού εἶναι κατ' ἀνάγκη κοινωνικοί, πού περιορίζουν ἢ καθορίζουν τή ζωή τους. Συνεπῶς, ἐάν μιλάμε γιά αὐτόνομα άτομα, κατ' ἀνάγκη μιλάμε ταυτοχρόνως γιά μία αὐτόνομη κοινωνία, δηλ. γιά μία κοινωνία μέσα στήν ὁποία δέν ἐπικρατεῖ καμιά θεία ἀποκάλυψη, καμιά ἰδέα φυσικῶν νόμων πού ρυθμίζουν τήν κοινωνική ζωή, καμιά καθαγιασμένη παράδοση ἢ ὁποία ἰσχύει άπλῶς καί μόνο διότι εἶναι παράδοση, ἀκόμα λιγότερο φυσικά καμιά ἐξουσία ἑνός κόμματος πού ἐκφράζει δῆθεν τήν ἱστορική νομοτέλεια καί τίς ἱστορικές ἀναγκαιότητες, ἢ ἐξουσία κάποιου γενικοῦ γραμματέως ἢ προέδρου, ἀλλά γιά μία κοινωνία πού ἡ ἴδια θεσμίζει καί κυβερνᾷ τόν ἑαυτό της. Μό-

νον ὅταν τά άτομα μποροῦν νά ποῦν ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι καί δικοί τους νόμοι, μόνο τότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι αὐτά τά άτομα εἶναι αὐτόνομα, ἀλλά ἐπίσης ὅτι καί ἡ κοινωνία εἶναι αὐτόνομη.

Τί σημαίνει νά μποροῦν νά ποῦν τά άτομα ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι καί δικοί τους νόμοι, καί ὅτι τούς ἐνστερνίζονται πλήρως; Δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι συμφωνοῦν μέ τούς νόμους πού ὑπάρχουν· σημαίνει ὅμως ἀπαραιτήτως ὅτι ἔχουν συμμετάσχει πραγματικά καί ἐνεργά στή διαμόρφωση τῶν νόμων αὐτῶν καί τῶν θεσμῶν καί φυσικά ἐπίσης στή λειτουργία τους. Αὐτό συνεπάγεται, ἀπό τή στιγμή πού μία κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα θεωρητικά ἀπεριόριστο καί ἀπροσδιόριστο πλῆθος ατόμων, ὅτι ὑπάρχει πλήρης ἰσότης συμμετοχῆς ὅλων τῶν ατόμων σέ ὅλες τίς θεσμίζουσες ἐξουσίες πού μποροῦν νά ὑπάρχουν στή δεδομένη στιγμή σέ μία κοινωνία καί στή λειτουργία αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Συνεπῶς, σχετικά μέ ὅτιδήποτε μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο ρητῆς θέσμισης, ρητῆς νομοθέτησης μέσα στήν κοινωνία εἴτε πρόκειται γιά αὐτό πού μπορεῖ νά ὀνομάσει κανείς θεσμίζουσα ἐξουσία, δηλ. τήν ἐξουσία πού καθορίζει τούς βασικούς θεσμούς μέσα στοῦς ὁποίους ζεῖ ἡ κοινωνία, εἴτε πρόκειται γιά τήν ἄσκηση θεσμισμένων ἐξουσιῶν, π.χ. καί τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καί τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, πρέπει νά δίνεται σέ ὅλους ἢ μεγαλύτερη ἐφικτή δυνατότητα, ὄχι άπλῶς τυπική, ἀλλά οὐσιαστική, νά συμμετάσχουν στήν ἄσκηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐξουσιῶν καί τῶν λειτουργιῶν. Μεγαλύτερη δυνατότητα, ὄχι άπλῶς τυπική, ἀλλά οὐσιαστική: αὐτό σημαίνει ὅτι δέν περιοριζόμαστε στό νά λέμε ὅτι οἱ πολῖτες μία φορά στά πέντε χρόνια καλοῦνται νά διαλέξουν ἀντιπροσώπους οἱ ὁποῖοι θά ἀποφασίσουν γιά αὐτούς, ἀλλά ὅτι οἱ πολῖτες ἀποφασίζουν μόνοι τους γιά τούς νόμους κάτω ἀπό τούς ὁποίους θέλουν νά ζήσουν. Σημαίνει ἐπίσης ὅτι δέν διαλέγουν, δέν ἐκλέγουν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι θά τούς κυβερνοῦν, ἀλλά ὅτι κυβερνοῦν μόνοι τους. Σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ βασικές ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τό μέλλον τῆς κοινωνίας –διότι αὐτό εἶναι κυβέρνηση, κυβερνῶ θά πει λαμβάνω ἀπο-

φράσεις πού αφοροῦν αὐτά πού πρέπει νά γίνουν εἴτε ὡς ἔργα εἴτε ὡς δραστηριότητες— ὅ,τι ἀφορᾷ λοιπόν τίς βασικές κυβερνητικές ἀποφάσεις πρέπει νά ἀνήκει στό σύνολο τῆς κοινωνίας, στό σύνολο τῶν πολιτῶν. Πρέπει ὅλοι, ὄχι ἀπλῶς τυπικά, νά ἔχουν τό δικαίωμα νά συμμετέχουν. Πρέπει νά εἶναι ἐκπαιδευμένοι σάν ἄτομα ἀπ' ὄλες τίς ἀπόψεις τίς ὁποῖες ἀνάφερα προηγουμένως κατά τρόπον ὥστε νά μποροῦνε νά συμμετέχουν.

Ἐδῶ θά ἤθελα νά κάνω δύο ἢ τρεῖς παρατηρήσεις. Πρῶτα πρῶτα μία ἀναφορά στούς ἀρχαίους, ἢ μᾶλλον στόν μεγάλο Θουκυδίδη. Ὅταν ὁ Θουκυδίδης θέλει νά χαρακτηρίσει μία πόλη ὡς ἐλεύθερη, τή χαρακτηρίζει «αὐτόνομον, αὐτόδικον καί αὐτοτελῆ». Πόλις, γιά τόν Θουκυδίδη εἶναι πάντοτε: οἱ πολῖτες. Ὁ Θουκυδίδης δέν μιλάει ποτέ οὔτε γιά κράτη οὔτε γιά ἐπικράτειες. Π.χ. οἱ λέξεις «Ἀθηναῖοι» ἢ «Σπάρτη» στόν Θουκυδίδη ἔχουν ἀπλῶς γεωγραφική ἔννοια. Ὅταν μιλάει γιά τίς πολιτεῖες πού συγκρούονται στόν Πελοποννησιακό Πόλεμο λέει πάντοτε «οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Κερκυραῖοι, οἱ Κορίνθιοι». Κάποιος ἀπό τούς ρήτορες μέσα στόν Θουκυδίδη λέει «ἄνδρες γάρ πόλις». Ἡ ἰδέα ὅτι ἓνα κράτος, μία ἐπικράτεια, μία πολιτεία εἶναι μία ἐδαφική ἔκταση, ἰδέα πού ἐπικρατεῖ στή νεότερη φιλοσοφία τοῦ δικαίου καί συνταγματική θεωρία, εἶναι καθαρά φεουδαρχική ἀντίληψη, δέν ἔχει καμία σχέση μέ τή δημοκρατική παράδοση. Λέει λοιπόν ὁ Θουκυδίδης αὐτόνομος. Λέει αὐτόδικος ἤδη. ὅτι ἡ ἴδια δικάζει τίς παραβάσεις πού γίνονται μέσα στόν χῶρο, στή σφαῖρα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. Ὅπως ξέρετε, τά ἀρχαῖα ἀθηναῖκά δικαστήρια ἦταν κληρωτά καί ὄχι ἐπαγγελματικά δικαστήρια. Λέει αὐτοτελής· τέλος εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἐξουσία μέ τήν ἔννοια τῆς κυβέρνησης. Στά ἀρχαῖα ἑλληνικά «οἱ ἐν τῷ τέλει» εἶναι οἱ κυβερνῶντες. Μία πολιτεία εἶναι ἓνα σύνολο πολιτῶν πού κυβερνοῦν οἱ ἴδιοι τόν ἑαυτό τους. Συνεπῶς ἐάν δέν εἴμαστε αὐτόνομοι, αὐτόδικοι καί αὐτοτελεῖς δέν μποροῦμε οὔτε νά ζοῦμε, οὔτε νά λέμε ὅτι ζοῦμε σέ δημοκρατία.

Ἐνα δεύτερο σημεῖο πάνω στό ὁποῖο θά ἤθελα νά ἐπιμείνω εἶναι οἱ σχέσεις ἐλευθερίας καί ἰσότητας. Ἐχει ὑπάρξει ἀπό πο-

λύν καιρό, ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰώνα, μία πολύ διαδεδομένη ρητορική καί σοφιστική, ἡ ὁποία ξαναεμφανίστηκε δυναμωμένη καί ἀνανεωμένη ἀπό τή στιγμή πού ὑπῆρξε ἡ Ρωσία ὡς δῆθεν «κομμουνιστική» κοινωνία, πού λέει τό ἐξῆς: ἐάν θέλετε νά εἴσαστε ἐλεύθεροι, δέν μπορεῖτε νά εἴσαστε ἴσοι—διότι δῆθεν στή Ρωσία οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι ἀλλά δέν εἶναι ἐλεύθεροι— καί ἄν θέλετε νά εἴστε ἴσοι—ὅπως εἶναι στή Ρωσία— δέν μπορεῖτε νά εἴστε ἐλεύθεροι. Αὐτός ὁ συλλογισμός περιέχει πολλαπλά σοφίσματα ἢ ψεύδη. Ἐάν κοιτάξουμε τήν πραγματικότητα, στή Ρωσία οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι οὔτε ἴσοι, οὔτε ἐλεύθεροι. Αὐτός πού εἶναι μέσα στό σφατόπεδο συγκεντρώσεως δέν εἶναι ἴσος ἀπό καμιά ἄποψη οὔτε μέ τόν φύλακα τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως, οὔτε μέ τόν συνταγματάρχη πού διοικεῖ τό στρατόπεδο οὔτε μέ τόν γραμματέα τῆς κομματικῆς ἐπιτροπῆς πού διοικεῖ τήν περιοχή, οὔτε μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ πολιτικοῦ γραφείου. Καί ἐπειδή ἀκριβῶς ὑπῆρχε ἡ πολιτική ἀνελευθερία ἦταν δυνατόν ἐπίσης νά ὑπάρξει στή Ρωσία καί ἡ πολιτική καί ἡ οἰκονομική ἀνισότης. Ἀντιστρόφως στίς καπιταλιστικές χῶρες καί σέ μᾶς σήμερα λέγεται ὅτι ὑπάρχει ἐλευθερία, ἀλλά δέν ὑπάρχει ἰσότης οἰκονομική. Βεβαίως δέν ὑπάρχει ἰσότης οἰκονομική, ἀλλά δέν ὑπάρχει φυσικά οὔτε καί πολιτική ἰσότης. Ἡ πολιτική ἰσότης ἡ ὁποία ὑπάρχει εἶναι τελείως τυπική. Ὁ μέσος Ἕλλην πολίτης, ὁ χωριάτης, ὁ θυρωρός, ὁ σοφέρ, ὁ ἐργάτης, ὁ τραμβαγιέρης καί ὁποιοσδήποτε ἄλλος δέν ἔχει τά ἴδια πραγματικά δικαιώματα μέ τά μέλη τῆς ἀρχούσης πολιτικῆς τάξεως. Δέν μιλάω γιά οἰκονομική ἀνισότητα, μιλάω γιά πολιτική ἀνισότητα. Ὑπάρχει μία πολιτική προνομίον τάξη στήν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ τελείως ἀνιση πολιτική θέση σέ σχέση μέ τόν κοσμάκη, καί φυσικά ἀπό τή στιγμή κατά τήν ὁποία ὑπάρχει, ὅπως ὑπάρχει στά καπιταλιστικά καθεστῶτα τεράστια οἰκονομική ἀνισότης, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πολιτική ἰσότης: ἄν ἔχω πολλά λεφτά ἀγοράζω ἓναν ραδιοφωνικό σταθμό καί ἀγοράζω καί μία τηλεόραση, ἔτσι ἡ οἰκονομική ἀνισότης μεταφράζεται σέ πολιτική ἀνισότητα διότι λέω στόν κοσμάκη τί πρέπει νά σκέφτεται καί τοῦ λέω ποιές εἶναι οἱ εἰδή-

σεις: γίνεται πάντοτε φιλτράρισμα τῶν εἰδήσεων, γίνεται παρουσίαση τῶν πληροφοριῶν κάτω ἀπό ἓνα ὀρισμένο πρίσμα.

Ἄν θέλουμε νά εἶμαστε ἐλεύθεροι μέσα στήν κοινωνία πρέπει νά εἶμαστε πραγματικά ἴσοι. Δέν χρειάζεται νά συζητήσῃ κανείς τά ἄλλα σοφίσματα τά ὁποῖα ἔχουν προταχθεῖ ἐναντίον τῆς δῆθεν ἰσοπέδωσης πού θά ἐπέφερε ἡ πραγματική ἰσότητα. Ὅταν μιλάμε γιά ἰσότητα δέν ἐνοοῦμε ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων. Ἄν ὑπάρχει κάποια κοινωνία πού δημιουργεῖ ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων εἶναι ἡ σημερινή. Ὁ καθένας νομίζει ὅτι εἶναι ἀπολύτως μοναδικός, ἰδιόμορφος, καί διαφορετικός ἀπό τόν κάθε ἄλλον, ἀλλά στίς 8 τό βράδυ πατάει τό ἴδιο κουμπί καί βλέπει τίς ἴδιες ἀνοησίες στήν ἴδια τηλεόραση καί ἀγοράζει τά ἴδια ρούχα. Αὐτή εἶναι ἡ ἀτομική ἐλευθερία πού τοῦ ἐπιτρέπει ὁ κοινωνικός θεσμός τῆς μόδας. Ὅταν μιλάμε γιά ἰσότητα, ἐνοοῦμε ἐκείνη τήν ἰσότητα ἡ ὁποία εἶναι πολιτικά βαρύνουσα, δηλαδή τήν ἰσότητα τῶν δυνατοτήτων πού παρέχονται σέ ὅλους νά συμμετάσχουν πραγματικά στή θέσμιση τῆς κοινωνίας καί στήν ἄσκηση ὁποιωνδήποτε ἐξουσιῶν ὑπάρχουν μέσα σέ αὐτή τήν κοινωνία. Αὐτό συνεπάγεται τήν ἄμεση δημοκρατία γιά τήν ὁποία θά πῶ μερικά λόγια παρακάτω.

Ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος ἔχει ἀσφαλῶς καί σημαντικές οἰκονομικές ἐπιπτώσεις. Δέν εἶναι δυνατόν, ἰδίως σέ μία κοινωνία τῆς σημερινῆς μορφῆς, τῆς σημερινῆς ὑφῆς, τῆς σημερινῆς συγκρότησης, νά ὑπάρξει πραγματική πολιτική ἰσότητα, ἀπ' τή στιγμή πού ὑπάρχουν οἱ τεράστιες οἰκονομικές ἀνισότητες οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ μέσο, καί οὔτε βρέθηκε ποτέ, νά ἐγκατασταθεῖ ἓνα στεγανό χώρισμα ἀνάμεσα στόν οἰκονομικό καί πολιτικό χώρο. Ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχει, ὅπως σήμερα, μία τεράστια οἰκονομική ἀνισότητα, οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἔχουν στά χέρια τους τήν οἰκονομική δύναμη, κατ' ἀνάγκη καί ἀσχέτως τῶν προθέσεών τους, θά τή μετατρέψουν καί σέ πολιτική δύναμη. Ὅλη ἡ ἱστορία, ὄχι τόσο ἡ ἀρχαία ἐλληνική στήν ὁποία στήν πραγματικότητα τό χρῆμα ἔπαιξε σχετικό ρόλο, ἀλλά καί ἡ ρωμαϊκή καί ὄλη ἡ σύγχρονη ἱστορία τό ἀποδεικνύει.

Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ ἐπίσης σέ μία ἄλλη θεώρηση. Δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά σκεφτοῦμε ὅτι τά ἄτομα τά ὁποῖα τά θέλουμε ὡς ἐλεύθερους πολίτες, μπορεῖ νά εἶναι ἐλεύθεροι στήν πολιτική ζωή καί νά εἶναι σκλάβοι κατ' οὐσίαν μέσα στήν οἰκονομική παραγωγική τους ζωή. Δέν εἶναι δυνατόν νά σκεφτοῦμε δηλαδή ὅτι τίς Κυριακές τά ἄτομα θά πηγαίνουν σέ μία ἐλεύθερη πολιτική συνέλευση καί ὅτι τίς ἄλλες πέντε-ἕξι μέρες τῆς ἐβδομάδος θά εἶναι ἀπλῶς βίδες ἀπάνω σέ ἓνα μηχανικό σύστημα παραγωγῆς. Δέν εἶναι δυνατόν νά ἐκπαιδεύσουμε πολίτες –διότι ἀκόμα μία φορά ἡ παιδεία τῶν πολιτῶν δέν σταματάει οὔτε στό δημοτικό, οὔτε στό γυμνάσιο– πού νά εἶναι ἐλεύθεροι καί ὑπεύθυνοι καί νά θέλουν νά συμμετέχουν στίς κοινές ὑποθέσεις, καί ταυτοχρόνως νά περνᾶνε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐν ἐργηγόρσει ζωῆς τους σέ μία ἱεραρχική δομή μέσα στήν ὁποία δέν τούς πέφτει κανένας λόγος ἐκτός ἀπ' τό νά ἐκτελοῦν συνεχῶς, ἀφενός αὐτά πού τούς λένε οἱ ἀνώτεροί τους, ἀφετέρου αὐτά πού τούς λένε οἱ κανονισμοί, οἱ ὁποῖοι πενήντα φορές στίς ἑκατό εἶναι κωμικά παράλογοι. Ἄν κατορθώνουν τά ἐργαστάσια καί οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες νά λειτουργοῦν, εἶναι ἐπειδή κατά ἓνα μεγάλο μέρος οἱ ἐργαζόμενοι παραβαίνουν τούς κανονισμούς γιά νά καταφέρουν νά κάνουν τή δουλειά τους. Ἀπόδειξη ὅτι μία ἀπό τίς ἀποτελεσματικότερες μορφές ἀπεργίας εἶναι αὐτή πού στά γαλλικά ὀνομάζεται ἀπεργία ζήλου· οἱ ἐργαζόμενοι δηλαδή ἀρχίζουν νά ἐφαρμόζουν κατά λέξη τούς κανονισμούς κι αὐτό μπορεῖ νά κάνει τά πάντα νά καταρρεύσουν μέσα σέ μία ὥρα. Γιατί αὐτό; Διότι τούς κανονισμούς φυσικά δέν τούς ἔκαναν οἱ ἐργαζόμενοι· τούς ἔκαναν διάφοροι τεχνικοί, μηχανικοί, ἄνθρωποι πού τελείωσαν πολυτεχνεῖα, καί μεγάλες σχολές, οἱ ὁποῖοι δέν ξέρουν πῶς γίνεται ἡ δουλειά στήν πραγματικότητα, δέν ξέρουν τί συμβαίνει ὅταν γίνεται πραγματικά μία δουλειά.

Μία αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μπορούσε ὄχι γιά λόγους φιλανθρωπίας ἀλλά γιά πολιτικούς λόγους νά δεχτεῖ μία οἰκονομική κατάσταση μέσα στήν ὁποία ἀφενός ὑπάρχει μία τεράστια οἰκονομική ἀνισότητα καί ἀφετέρου οἱ ἐργαζόμενοι, δηλαδή τό

σύνολο του πληθυσμού, βρίσκονται τοποθετημένοι σαν μυρμήγκια μέσα σε ιεραρχικές δομές όπου δεν τους πέφτει κανένας λόγος για το τί κάνουν και πώς θά το κάνουν. Η αυτοδιοίκηση των παραγωγικών μονάδων από τους παραγωγούς είναι και απαραίτητη προϋπόθεση για μία πραγματικά αυτόνομη κοινωνία και δημοκρατικό σχολείο.

Σήμερα δεν διαπιστώνουμε μόνο την ύπαρξη οικονομικών μορφών κυριαρχίας. Υπάρχουν μορφές κυριαρχίας που είναι καθαρά πολιτικές. Εάν στη Ρωσία μετά το 1917 δημιουργήθηκε ένα έκμεταλλευτικό και καταπιεστικό καθεστώς, κατά πάσα πιθανότητα έκμεταλλευτικότερο και ασφαλώς πολύ καταπιεστικότερο από οποιοδήποτε γνωστό ως τότε στην ιστορία ταξικό καθεστώς, αυτό δεν οφείλεται στους κεφαλαιοκράτες, αλλά στο γεγονός ότι μέσα από το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα, τους μπολσεβίκους, δημιουργήθηκε μία γραφειοκρατία που συνδέθηκε με τη γραφειοκρατία των εργοστασίων, του στρατού και άλλων κοινωνικών κλάδων και η οποία αρκετά γρήγορα κατοχυρώθηκε σαν απόλυτα κυρίαρχη τάξη και εγκαθίδρυσε το καθεστώς του γραφειοκρατικού, ολοκληρωτικού καπιταλισμού.

Συνεπώς δεν είναι μόνον οι οικονομικά προνομιούχες και κυρίαρχες τάξεις οι οποίες αντιτίθενται στη δημοκρατία: είναι και η πολιτική γραφειοκρατία ή οποιαδήποτε συνεχώς τείνει να παράγεται και να αναπαράγεται: άλλοτε πάλι συσπειρώνεται γύρω από μια χαρισματική μορφή, που τείνει και κατορθώνει φυσικά να μονοπωλήσει την εξουσία και να εξαλείψει οποιαδήποτε σπέρματα δημοκρατικών θεσμών. Η σύγχρονη πολιτική μορφή του κόμματος είναι καταλληλότερη για τη δημιουργία της γραφειοκρατίας. Θυμηθείτε ότι κόμματα, με τη σημερινή έννοια του όρου, δεν υπήρχαν στην αρχαία Αθήνα. Τα κόμματα δημιουργήθηκαν στη νεότερη εποχή. Είναι μία από τις τραγικές ειρωνείες της ιστορίας, ότι τα πρώτα πραγματικά κόμματα που δημιουργήθηκαν με την έννοια που δίνουμε σήμερα σ' αυτήν τη λέξη, είναι δημιουργήματα της εργατικής τάξης, στον αγώνα της για απελευθέρωση, και κατά μίμησή τους έγιναν τα άστικά κόμματα στην

Ευρώπη. Τα εργατικά κόμματα εκφυλίστηκαν σχετικά γρήγορα και έγιναν γραφειοκρατικά.

Τά κυρίαρχα στρώματα τά όποια μπορεί και πρέπει να αντιμετωπίσει ένα δημοκρατικό κίνημα, δεν είναι μόνον η οικονομική ολιγαρχία: είναι και η πολιτική ολιγαρχία και η πολιτική γραφειοκρατία. Έδω θά ήθελα να υπογραμμίσω ένα σημείο που είναι από παλιά γνωστό στην πολιτική φιλοσοφία, αλλά που πολλοί τό ξεχνάνε, και ιδίως στην Ελλάδα. Κατηγορούμε συνεχώς τους κυρίαρχους ότι κυριαρχούν. Αυτό είναι τόσο άνοητο όσο αν κατηγορούμε τους κλέφτες ότι κλέβουν, ή τους ξανθούς διότι είναι ξανθοί. Η δουλειά των κυρίαρχων είναι να κυριαρχούν. Εάν πρέπει να κατηγορήσουμε κάποιον, πρέπει να κατηγορήσουμε τους κυριαρχούμενους, που αφήνονται να κυριαρχούνται. Δεν μπορούμε να λέμε ταυτοχρόνως ότι ο λαός είναι παντοδύναμος και ότι ο οποιοσδήποτε δημαγωγός τον σέρνει από τη μύτη. Πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μία ευθύνη του λαού σε αυτά τά όποια γίνονται γενικά και σε αυτά που γίνονται σήμερα ειδικά. Φυσικά αυτό δεν φτάνει, διότι έδω δεν κάνουμε ήθικολογία. Τό λέμε αυτό για να υπενθυμίσουμε στους πολίτες ότι αυτά τά όποια συμβαίνουν, συμβαίνουν με τη συμμετοχή τους, με τη συνενοχή τους. Αλλά δεν μπορούμε να σταθούμε σ' αυτό. Γιατί υπάρχει ή συνενοχή, που παίρνει τη μορφή της απάθειας, της αδιαφορίας, του κυνισμού, κ.λπ.; Απ' τη μία μεριά, όλο τό ιστορικό ρεύμα της σύγχρονης κοινωνίας, οδηγεί τους ανθρώπους σ' αυτή την αποχαύνωση, σε αυτόν τον ατομικισμό, σ' αυτόν τον καταναλωτικό και τηλεοπτικό αναντιστάσιμο. Απ' την άλλη μεριά υπάρχει και κάτι άλλο, που επιδέχεται συζήτηση και ένδεχομένως ανασκευή. Πρόκειται για τη διεύθυνση μέσα στον πληθυσμό μιας κεντρικής καπιταλιστικής φαντασιακής σημασίας, του μύθου της γνώσης, της επιστήμης των ειδικών, των επαίωντων, αυτών που ξέρουν. Εκεί στηρίζεται ή κεντρική δομή της σύγχρονης κοινωνίας, τελείως ασυμβίβαστη με κάθε δημοκρατική θέσμιση, δηλαδή ή ιεραρχία. Γιατί ό τάδε είναι στην κορφή και οι άλλοι είναι κάτω; Διότι είναι σπουδασμένος, διότι είναι επαίων.

διότι ξέρει καλύτερα, διότι είναι ειδικός, κ.λπ.

Αυτός ο μύθος έχει βαθιά διεισδύσει μέσ στη ζωή τῶν ἀτόμων καί γιά νά σᾶς διασκεδάσω λίγο καί νά διακόψω τήν ἴσως ἀνιαρή συνέχεια αὐτῶν τῶν συλλογισμῶν. θά σᾶς διηγηθῶ ἕνα ἀνέκδοτο, μιά ἱστορία πού πραγματικά μου συνέβη. Στήν Ἑλλάδα κρατᾶμε εὐτυχῶς αὐτή τήν καλή συνήθεια, ὅτι συζητᾶμε μέ τόν ἄνθρωπο πού ὀδηγεῖ τό ταξί καί ἔτσι κάνουμε διάφορες σφυγμομετρήσεις τοῦ τί γίνεται. Τήν ἐποχή τῆς «ἀποστασίας» καί τῶν ταραχῶν ἤμουν στήν Ἀθήνα καί πῆρα ἕνα ταξί. Ὁ ταξιτζής ἦταν συμπαθητικός καί ξύπνιος ἄνθρωπος. Τοῦ λέω: τί γίνεται, φαίνεται ἄσχημη ἡ κατάσταση. Ναί, λέει, εἶναι φριχτή, ἀλλά μήν ἀνησυχεῖτε. Λέω, γιατί νά μήν ἀνησυχῶ; Ἔ, λέει, ὑπάρχει ὁ Ἀντρέας. Ἄ, λέω, καί τί θά κάνει ὁ Ἀντρέας; Λέει: αὐτήν τή στιγμή δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτα, διότι ἔχει φύγει 48 ὥρες στή Βουλγαρία. Γιατί ἔχει φύγει ὁ Ἀντρέας 48 ὥρες στή Βουλγαρία; Διότι, μου λέει ὁ ταξιτζής, ἡ βουλγαρική κυβέρνηση τά ἔχει βρεῖ πολύ σκοῦρα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση καί κάλεσαν τόν Ἀντρέα γιά 48 ὥρες γιά νά τούς τά διορθώσει.

Νομίζω ὅτι κάθε σχόλιο εἶναι περιττό. Ὁ ἄνθρωπος πού μου τά ἔλεγε αὐτά ἦτανε πολύ κανονικός, δέν ἦτανε ἐκ γενετῆς ἠλίθιος, ἦτανε πολύ ἐντάξει, ὀδηγοῦσε ἄψογα, μου εἶπε νόστιμα ἀστεία στή συνέχεια, κτλ. Μέ αὐτήν τή νοοτροπία οἱ ἄνθρωποι ψήφισαν δύο φορές τόν Ἀντρέα καί τόν φέρανε στά πράγματα — τήν πρώτη θά μποροῦσε κανεῖς νά τούς συγχωρήσει, τή δεύτερη ὄχι. Ὁ Ἀντρέας εἶναι ειδικός, δέν εἶναι ἔτσι; Ὁ Κουτσόγιωργας, εἶναι ἐπίσης ειδικός καί στά πάμπερς καί σέ διάφορα ἄλλα. Καί ὄλοι οἱ ἄλλοι εἶναι ειδικοί, εἶναι ἐπαῖοντες, ξέρουνε. Ἄς ἀφήσουμε αὐτούς πού ξέρουν νά ἀποφασίσουν.

Τό ἴδιο καί μέσα στό ἐργατικό κίνημα. Ὑπάρχουνε οἱ ἀρχηγοί πού ξέρουνε, οἱ γενικοί γραμματεῖς, οἱ Ζαχαριάδηδες, κ.λπ. Καί ἐκεῖ τό πράγμα εἶναι χειρότερο — καί γι' αὐτό φταίει ὁ μαρξισμός — λόγω τῆς θεωρητικῆς κατοχύρωσης. Πίσω ἀπό τόν γενικό γραμματέα, ἡ πίσω ἀπό τά στελέχη τοῦ κόμματος, ὑπάρχει ἡ μαρξιστική θεωρία πού λέει τήν ἀλήθεια γιά τήν κοινωνία, γιά τό

πῶς πρέπει νά γίνει σοσιαλισμός, γιά τό πότε πρέπει νά κάνουμε ἀπεργία, πότε δέν πρέπει, πότε πρέπει νά πάρουμε τά ὄπλα, νά καταλάβουμε τά χειμερινά ἀνάκτορα κ.λπ. Ὅλα αὐτά εἶναι μελετημένα καί λυμένα στούς τόμους τοῦ Κεφαλαίου ἢ στούς 60 τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Λένιν. Τά ἔχουν μελετήσει οἱ ειδικοί, οἱ ὅποιοι ξέρουν. Ἐσύ πήγαινε νά κολλήσεις τίς προκηρύξεις, γιατί μόνο αὐτό μπορεῖς νά κάνεις. Αὐτό τό φαινόμενο ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καί ἕναν αἰῶνα, δηλαδή ἀπό τό 1880-1890. Σέ ἀντίθεση μέ τό τί γινότανε στήν ἀρχή στά ἐργατικά συνδικάτα καί στά ἐργατικά κόμματα, ὅπου πράγματι ὑπῆρχε μιά ἄμεση δημοκρατία, ἀρχισε νά δημιουργεῖται μιά γραφειοκρατία. Οἱ ἐξηγήσεις πού ἔχουνε δοθεῖ σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς καί συνδικαλιστικῆς γραφειοκρατίας, ὀφείλεται σέ «ἀντικειμενικούς» λόγους (οἰκονομικούς, ἀναγκαιότητας τῆς ὀργάνωσης κ.λπ) εἶναι κατά τή γνώμη μου ἐλλιπέστατες καί ἀφοροῦν μόνο δευτερεύοντα σημεῖα, ἡ ἀπλές συνέπειες μιᾶς βαθύτερης αἰτίας. Ἡ βαθύτερη αὐτή αἰτία, ἡ πραγματική ἐξήγηση εἶναι, ἀκόμα μία φορά, ἡ διείσδυση μέσα στήν ἐργατική τάξη καί ἐν γένει μέσα στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς φαντασιακῆς σημασίας σύμφωνα με τήν ὁποία πρέπει νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν αὐτοί πού ἔχουν τά προσόντα νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν, πού ἔχουν δηλαδή τήν ἐπιστήμη, τήν τεχνική τῆς διεύθυνσης.

Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι φυσικά ριζικά ἀντίθετη μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ἰδέα γιά τό τί εἶναι δημοκρατία καί τί εἶναι πολιτική, πού τήν ἐκθέτει πολύ ὠραῖα ὁ Πρωταγόρας στόν ὁμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Πλάτων, παρ' ὄλο πού εἶναι ἐχθρός τῆς δημοκρατίας, τή μεταφέρει κατά τή γνώμη μου πολύ πιστά. Τό θέμα σ' αὐτό τό σημεῖο τοῦ διαλόγου εἶναι ποιός εἶναι πολιτικός καί ποιός δέν εἶναι, ποιός κατέχει πολιτική ἐπιστήμη καί ποιός δέν κατέχει πολιτική ἐπιστήμη. Καί ὁ Πρωταγόρας ἀπαντᾶ σ' αὐτή τήν ἐρώτηση μέ ἕνα μύθο. Ὅταν ὁ Ζεὺς ἀσχολήθηκε μέ τούς ἀνθρώπους ἐμοίρασε στόν ἕνα τούτη τήν ειδικότητα, στόν ἄλλον μία ἄλλη, ἀλλά τήν πολιτική γνώση τή μοίρασε ἴσα σέ ὅλους· γι'

αυτό, λέει ο Πρωταγόρας, βλέπεις ότι όταν οι Αθηναίοι θέλουν να αποφασίσουν στην εκκλησία του δήμου πώς να κατασκευαστούν τά καράβια ή πώς να χτιστούν τά τείχη ή οι ναοί, φωνάζουν τούς ειδικούς και τούς ακοῦν και ἄν κανένας μή ειδικός θελήσει να πάρει τόν λόγο τόν γιουχαΐζουνε. Όταν ὁμως πρόκειται να συζητηθοῦν οι γενικές πολιτικές ὑποθέσεις τῆς πόλεως, ὅποιοςδήποτε πολίτης μπορεί να μιλήσει και ὅλος ὁ κόσμος τόν ἀκούει μέ προσοχή. Πίσω ἀπό αὐτόν τόν μύθο κρύβεται ἡ βαθύτατη πολιτική και φιλοσοφική ιδέα τῶν ἀρχαίων, ὅτι γιά τά πολιτικά πράγματα δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη, δέν ὑπάρχει συστηματική γνώση μέ ἀποδείξεις, μέ τεχνική ἐκπαίδευση κ.λπ., ἀλλά ὑπάρχει δόξα, δηλαδή ὑπάρχει ἡ γνώμη τῶν ἀνθρώπων, γνώμη ἡ ὁποία φυσικά πρέπει και αὐτή να διδαχθεῖ και ἡ ὁποία καλυτερεύει μέ τήν ἐμπειρία ἀλλά δέν εἶναι ἐπιστήμη.

Πώς μπορεί ἡ δόξα τῶν ἀνθρώπων να διδαχθεῖ, πώς εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι να σχηματίζουν ὁλοένα καλύτερη γνώμη και φρόνηση γιά τά πολιτικά πράγματα γιά τά ὁποία δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη; Ένας και ὁ μόνος τρόπος ὑπάρχει: να ἀσκοῦν τήν πολιτική ἐξουσία, να συζητοῦν και να παίρνουν ἀποφάσεις. Τελείως ἀντίθετη φυσικά εἶναι ἡ μοντέρνα ἀντίληψη ἡ ὁποία ἐπεκράτησε, δηλαδή ἡ ιδέα ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ ἐκπροσώπηση, ἡ ἡ ἀντιπροσώπηση. Αὐτή ἡ συζήτηση ἔχει γίνει ἀπό πολύν καιρό και ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσώ, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, ἔλεγε σαφῶς ὅτι ἡ μόνη μορφή δεκτῆς ἡ πραγματικῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἄμεση δημοκρατία. Ὑπάρχει στόν Ρουσσώ μία φράση τήν ὁποία θά μπορούσε να εἶχε βρεῖ κανείς και στόν Λένιν και στόν Μάρξ, ὅταν ἀργότερα ἔκαναν τήν κριτική τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Οἱ Ἑγγλέζοι, λέει, νομίζουν ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι διότι ἐκλέγουν τούς βουλευτές τους μία φορά στά πέντε χρόνια, ἀλλά αὐταπατῶνται: εἶναι ἐλεύθεροι μία μέρα στά πέντε χρόνια. Ἐγώ θά ἔλεγα ὅτι ὁ Ρουσσώ δέν προχωράει τόν συλλογισμό του μέχρι τέλους, γιάτι φυσικά δέν εἶναι ἐλεύθεροι ὅπως δέν εἴμαστε και δέν εἴσαστε ἐλεύθεροι, οὔτε μία μέρα στά πέντε χρόνια. Τό τί θά ψηφίσετε αὐτήν τή μέρα στά πέντε χρόνια εἶναι ἤδη προδιαγε-

γραμμένο. Πρῶτα πρῶτα εἶναι προδιαγεγραμμένο ἀπ' αὐτά μέ τά ὁποία μᾶς ἔχουν γεμίσει τό κεφάλι ἐπί πέντε χρόνια. Εἶναι προδιαγεγραμμένο ἀπό τίς καταστάσεις τίς ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἀνεπιστρεπτι δημιουργήσει αὐτοί πού βρίσκονται ἤδη στά πράγματα. Και θά μπορούσε να συνεχίσει να ἐκθέτει κανείς διά μακρῶν τό πῶς εἶναι προδιαγεγραμμένο. Ἀπό τή στιγμή ἀπ' τήν ὁποία ἔχουν ἐκλεγεί ἀμετάκλητοι ἀντιπρόσωποι, ἡ πρώτη και κύρια δουλειά αὐτῶν τῶν ἀμετάκλητων ἀντιπροσώπων —ἐκτός ἐάν πιστεύουμε στόν Ἅγιο Βασίλη— εἶναι να κατοχυρώνουν τήν ἐπανεκλογή τους. Ὅλα τά ἄλλα εἶναι δευτερεύοντα και αὐτό τό βλέπετε αὐτήν τή στιγμή και στό ἐπίπεδο τῶν ἀντιπροσώπων, και στό ἐπίπεδο τῆς Προεδρίας. Τό μόνο θέμα τό ὁποῖο ἐνδιαφέρει εἶναι πῶς να κατοχυρωθεῖ ἡ ἐπανεκλογή. Αὐτά πού διδάσκουν οἱ καθηγητές Συνταγματικοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο εἶναι ἄσχετα. Ἡ ἀντιπροσώπηση εἶναι πολιτική αὐτοαποξένωση τοῦ πολιτικοῦ σώματος. Εἶναι «πάρε Ἀγά μου τό σχοινί να μέ κρεμάσεις». Ἡ μόνη δυνατή μορφή δημοκρατίας εἶναι ἡ ἄμεση δημοκρατία. Δηλαδή ἡ δημοκρατία ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἀποφασίζουν μόνοι τους και ὄχι μέσω ἀμετακλήτων ἐκπροσώπων.

Ἀπό πολύν καιρό ὑπάρχει ἕνα ἐπιχείρημα και μία συζήτηση πού θά εἶναι ἀέντιμο να ἀφήσουμε κατά μέρος. Ἄμεση δημοκρατία ὑπῆρξε, τό ξέρουμε. Ὑπῆρξε στήν Ἀθήνα και σέ μερικές ἄλλες ἐλληνικές πόλεις. Ὅχι σέ ὅλες. Δέν ὑπῆρξε ποτέ στή Ρώμη. Ἄν ποτέ ἀκούσετε κανέναν καθηγητή πανεπιστημίου να σᾶς μιλήσει γιά ρωμαϊκή δημοκρατία, γελάστε. Ἡ Ρώμη ἦταν ὀλιγαρχία ἀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος. Ἄν ἀκούσετε κανέναν μαρξιστή να σᾶς πεί ὅτι ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν στήν δουλεία, ξαναγελάστε. Δουλεία ὑπῆρχε παντοῦ στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἀλλά πουθενά ἀλλοῦ δέν ὑπῆρχε δημοκρατία. Πεῖτε του ἀκόμα ὅτι δέν ξέρει τόν μαρξισμό, γιάτι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ γράφει, πολύ σωστά, ὅτι ἡ πραγματική κοινωνικο-οικονομική βάση τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας ἦταν οἱ ἐλεύθεροι ἀνεξάρτητοι μικροπαραγωγοί. Ἡ βάση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας δέν ἦταν ἡ δουλεία. Οἱ πλούσιοι εἶχανε δούλους, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὑπόλοιπους Ἀθηναί-

ους δέν είχανε. Ἡ βάση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἦτανε ὁ ἀγρότης πού ἔκανε μέ τά πόδια 25 χιλιόμετρα γιά νά κατέβει στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, νά συζητήσει καί νά αποφασίσει· τό ἴδιο καί ὁ Ἀθηναῖος τεχνίτης καί ὁ Πειραιώτης ναύτης.

Αὐτό φυσικά προϋποθέτει ὅτι ἔχουμε μία πολιτική κοινότητα περιορισμένη σέ ἀριθμό. Ὑπάρχει ἄλλωστε καί ἡ περίφημη φράση τοῦ Πλάτωνος, στούς *Νόμους* ἄν θυμᾶμαι καλά, ὅπου συζητάει τό ἰδανικό μέγεθος μιᾶς πόλης καί λέει ὅτι αὐτό τό ἰδανικό μέγεθος ἀπό ἄποψη πληθυσμοῦ (ὄχι ἐδάφους) εἶναι ὁ ἀριθμός ἀνθρώπων πού, μαζεμένοι στό ἴδιο μέρος, μποροῦν νά ἀκούσουν τή φωνή ἑνός ρήτορα. Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι πολύ σημαντική, βλέπετε ἀμέσως τίς διάφορες προεκτάσεις της. Ἐξίσου σημαντικό εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ καθένας περίπου ξέρεي τόν ἄλλον. Στούς πλατωνικούς διαλόγους π.χ. ρωτάει ὁ Σωκράτης σ' ἕνα γυμνάσιο, ἐκεῖ πού εἶναι συγκεντρωμένοι οἱ νέοι, ποιός εἶναι αὐτός; Καί τοῦ λέει ὁ ἄλλος, πῶς δέν ξέρεις, εἶναι ὁ γιός τοῦ τάδε. Ἄ! λέει ὁ Σωκράτης, βεβαίως, καί δέν εἶχε ξάδελφο τόν δεῖνα; Διότι ἅμα οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες εἶναι 30.000, ἀπό τούς ὁποίους 10.000-15.000 μένουν στήν Ἀθήνα, ὅλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, περίπου καθένας ξέρει γιά τόν ἄλλον, ἢ μπορεῖ εὐκόλα νά μάθει τί φάρα εἶναι, τί ζυγίζει, τί εἶναι ἱκανός νά κάνει καί νά μήν κάνει.

Ὁ μέγας Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Λιούις Μάμφορντ συζητάει τή φράση τοῦ Πλάτωνος σέ ἕνα βιβλίο του τοῦ '36 καί λέει σωστᾶ ὅτι μέ τήν ἐφεύρεση τοῦ ραδιοφώνου τά ὄρια τῆς ἄμεσης δημοκρατίας ἔχουν γίνει ὄρια τοῦ πλανήτη. Ἐγώ ὁ ἴδιος, ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἀναφέρω τόν ἑαυτό μου, 20 χρόνια μετά ἀπό τόν Μάμφορντ ἀνέφερα ὅλην αὐτή τήν ὑπηρεσία (στό *Περιεχόμενο τοῦ Σοσιαλισμοῦ*, 1957) καί ἀνέφερα ἐπίσης τήν τηλεόραση. Τό γεγονός ὅτι καί ἡ τηλεόραση φυσικά μπορεῖ νά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Βέβαια μέ τό πολιτικό καθεστῶς πού ὑπάρχει μπῆκε στήν ὑπηρεσία τῆς φαυλοκρατίας. Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ἐνδιαφέρον καθ' ἑαυτό· αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν τά τεχνικά μέσα γιά νά μπορέσουν νά ὑπάρξουν ὄριμες καί στοχασμένες μετά ἀπό συζήτηση συλλογικές

ἀποφάσεις, πού νά ὑπερβαίνουν ἀπείρως τά ὄρια τῆς κλασικῆς ἄμεσης δημοκρατίας, τῆς ἀθηναϊκῆς π.χ. Πρέπει νά ἐπινοηθοῦν, πρέπει νά δημιουργηθοῦν νέες δομές καί νέες μορφές. Αὐτή ἡ ἄποψη ὅμως εἶναι ἐλλιπής. Γιά νά μποῦν τό ραδιόφωνο, ἡ τηλεόραση κτλ. στήν ὑπηρεσία τῆς δημοκρατίας, πρέπει νά καταστραφεῖ ἡ σημερινή μονο-πολική δομή τους: ἕνας ἐνεργός πομπός καί ἀπειράριθμοι παθητικοί δέκτες. Πρέπει ὁ μονόδρομος νά γίνει διπλόδρομος, γιά νά καταστεῖ ἡ τηλεόραση δημοκρατικό ὄργανο.

Μόνον ἀκροθιγῶς μπορῶ ν' ἀναφέρω ἕνα ἄλλο τεράστιο πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς: τό οἰκολογικό. Τό ἀναφέρω μόνο γιά νά τονίσω ὅτι ἅμα τό λάβουμε ὑπόψη μας γίνεται ἀμέσως προφανές ὅτι τό ζήτημα τῆς δημοκρατίας εἶναι παγκόσμιο, ὅτι εἶναι ζήτημα παγκόσμιας δημοκρατίας. Δέν ὑπάρχουν «ἐθνικές» λύσεις στό οἰκολογικό πρόβλημα. Περνάει ἕνα πετρελαιοφόρο 500.000 τόνων σέ 100 χιλιόμετρα ἀπόσταση ἀπό τίς ἀκτές σας καί ἄν τυχόν ναυαγήσει, ὅπως ἔγινε αὐτό πολλές φορές, οἱ ἀκτές σας μεταμορφώνονται σέ πίσσα ἐπί χρόνια. Χωρίς νά μιλήσουμε γιά τήν ἀτμόσφαιρα, γιά τά δάση κ.λπ.

Γιά νά τραφεῖ αὐτή ἡ ἄμεση δημοκρατία πρέπει νά εἶναι πραγματικά ἄμεση δημοκρατία σέ ἕνα ὀρισμένο επίπεδο. Πρέπει νά εἶναι οἰονεῖ ἀθηναϊκοῦ τύπου δημοκρατία στό επίπεδο τῆς βᾶσης· δηλαδή πρέπει νά ὑπάρχει ἕνα δίκτυο κοινῶν ἢ κοινοτήτων ἀποκεντρωμένων καί αὐτοκυβερνωμένων. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά ἐκπαιδευτοῦν στήν αὐτονομία, στήν αὐτοδικία—ὄχι μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο οἱ ἐφημερίδες— καί στήν αὐτοτέλεια στό επίπεδο ἢ στίς διαστάσεις μιᾶς πόλης μεταξύ 20 καί 50 ἢ ἔστω καί 100 χιλιάδων κατοίκων, ἢ στίς διαστάσεις ἑνός ἐργοστασίου, ὅταν πρόκειται γιά τήν παραγωγική αὐτοδιαχείριση, ἢ στίς διαστάσεις συνεταιρισμῶν 5-10 χωριῶν. Μέσα σ' αὐτές τίς διαστάσεις οἱ ἄνθρωποι μποροῦν πραγματικά νά κάνουν μία συνέλευση καί νά αποφασίζουν γιά ὅλα τά θέματα πού τοῦς ἀφοροῦν ἀποκλειστικά. Ἀπό κεῖ μπορεῖ νά ξεκινήσει ἡ ἀνάθεση, ὄχι ἐκπροσώπηση, ἀλλά ἀνάθεση διαρκῶς ἀνακλητῆς δύ-

ναιμης σέ ανθρώπους πού νά συμμετέχουν σέ άνωτέρων διαστάσεων ένότητες – έπαρχία, νομός, περιοχή, έθνος, ή ήπειρος, πλανήτης. Σχετικά μέ τίς βασικές ένότητες τής άμεσης δημοκρατίας οί άρχαίοι μπορούν νά μᾶς ύποδείξουν πράγματα όχι γιά νά τά μιμηθοῦμε, αλλά γιά νά σκεφτοῦμε. Π.χ. στήν άρχαία Άθήνα πολλές βασικές έξουσίες έκπληρώνονταν έκ περιτροπής· κάθε μήνα μιά φυλή άσκούσε διαφορετικά άξιώματα. Στό έσωτερικό αὐτῆς τής φυλῆς κάθε μέρα ένα διαφορετικό άτομο ήτανε έπιστάτης τῶν πρυτάνεων, δηλαδή πρόεδρος τής δημοκρατίας. Έναν άλλο μήνα τό άξιωμα περνούσε σέ μιάν άλλη φυλή. Σέ άλλες περιπτώσεις ή ανάδειξη τῶν άρχόντων γινόταν μέ κλήρο. Έκεί όπου οί Άθηναῖοι εξέλεγαν, όπως ξέρετε, είναι εκεί όπου πράγματι χρειάζεται μιά ειδικότητα και γι' αὐτό π.χ. οί στρατηγοί εκλέγονταν. Διότι τό νά διοικήσει κανείς στρατό σέ μάχη δέν είναι θέμα τοῦ καθενός· είναι θέμα μιᾶς ειδικεύσης και μιᾶς τέχνης. Εκλέγονταν αλλά έμεναν ανακλητοί. Τά σύγχρονα έλευθερωτικά κινήματα και ιδιαίτερα τό εργατικό κίνημα δημιούργησαν μιά άλλη συγγενή δημοκρατική μορφή, τή μορφή τοῦ συμβουλίου, τοῦ εργατικοῦ συμβουλίου. Η γενική συνέλευση ὄλων τῶν ένδιαφερομένων εκλέγει εκπροσώπους, οί ὅποιοι ὄμως εκπρόσωποι είναι συνεχῶς ανακλητοί, όχι απλῶς υπεύθυνοι. Είναι συνεχῶς υπεύθυνοι, αλλά είναι και συνεχῶς ανακλητοί, είναι υποχρεωμένοι νά δώσουν λόγο στοῦς εκλογεῖς τους γιά ὅ,τι ἔκαναν.

Δέν είναι ὁ τόπος και ὁ χρόνος τώρα νά επιδοθοῦμε σέ μιά λεπτομερή περιγραφή μιᾶς άμεσης δημοκρατίας πού θά περιελάμβανε πληθυσμό εκατομμυρίων. Άρκει νά τονίσουμε δύο βασικές αρχές: ἀπ' τή μιά μεριά πραγματική άμεση δημοκρατία σέ ένότητες βάσεων, μέσα στίς ὁποῖες ή πραγματική δημοκρατία νά μπορεῖ νά λειτουργήσει. Ἀπ' τήν άλλη μεριά, κάθε αρχή πού κατ' ανάγκην πρέπει νά εκλεγεί, εκλέγεται μέν, αλλά είναι συνεχῶς ανακλητή, υπεύθυνη και πρέπει νά δίνει λόγο. Έτσι μπορούμε νά αρχίσουμε ν' αντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα τής άμεσης δημοκρατίας σέ μιά κοινωνία πού ἔχει τίς διαστάσεις τῶν σημερινῶν

κοινωνιῶν και πού θά έπρεπε νά επέκταθει σέ ήπειρωτικούς και τελικά πλανητικούς χώρους.

Φτάνω τώρα στό τελευταῖο σημεῖο τής ὁμιλίας μου. Όλα αὐτά ἔχουν βέβαια τή σημασία τους, προκειμένου νά μπορέσει ή άμεση δημοκρατία νά λειτουργήσει αλλά δέν είναι καιρία. Προκειμένου νά μπορέσει νά υπάρξει έλευθερία, είτε σέ διαστάσεις 20-30 χιλιάδων ανθρώπων, είτε σέ διαστάσεις τριῶν δισεκατομμυρίων ανθρώπων, πίσω, κάτω και πάνω ἀπό ὄλους τοῦς θεσμούς χρειάζεται κάτι άλλο πού κανένας δέν μπορεῖ νά τό αποφασίσει ή νά τό βάλει σάν νόμο. Χρειάζεται ή συνεχῆς δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινού. Μόνο τό κοινό μπορεῖ νά βρεῖ, οὔτε ἐγώ, οὔτε ἐσεῖς, πῶς είναι δυνατόν νά υπάρξει ἀλληλεπίδραση ενός κεντρικοῦ πομποῦ ραδιοφώνου ή τηλεοράσεως και τοῦ κοινού πού τόν δέχεται. Τό κοινό, ὁ λαός, οί λαοί θά βροῦν κατά ποιόν τρόπο μπορούν νά δημιουργηθοῦν μορφές τίς ὁποῖες οὔτε φανταζόμαστε σήμερα, και οί ὁποῖες θά μπορούσαν νά λύσουν προβλήματα πού μᾶς φαίνονται ἀνυπέρβλητα. Χρειάζεται λοιπόν αὐτή ή συνεχῆς δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινού και αὐτό σημαίνει κυρίως τό πάθος ὄλων γιά τά κοινά. Αὐτό δέν είναι δική μου ἀνακάλυψη. Ὑπάρχει σέ ἐκεῖνο τό καταπληκτικό χορικό τής Ἀντιγόνης πού αρχίζει μέ τό «πολλά τά δεινά και οὐδέν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει» και ὅπου ὁ Σοφοκλῆς, ἀνάμεσα στά άλλα θαυμαστά χαρακτηριστικά τοῦ ἀνθρώπου, μνημονεύει αὐτό πού ὀνομάζει «ἀστυνόμος ὄργα». Ἀστυνόμος θά πεί θεσμιστική, και ὄργα –ἀπό τό ὁποῖο βγαίνει ή λέξη ὄργασμός– είναι ή ὄρμη, τό πάθος. Οἱ ἀνθρωποι ἀπάνω στήν ὄρμη τοῦ πάθους στήσαν πραγματικές πολιτείες, ὅπως αὐτή μέσα στήν ὁποῖα γεννήθηκε ὁ Σοφοκλῆς και γιά τήν ὁποῖα ἔγραψε τίς τραγωδίες του.

Ἄν δέν υπάρχει αὐτό τό πάθος γιά τά κοινά, αὐτή ή ἀστυνόμος ὄργα, μπορούμε νά λέμε ὡραίους λόγους, μπορούμε νά γράφουμε ὡραία βιβλία, νά κατασκευάζουμε συστήματα τά ὁποῖα νά είναι ἀψογα, φιλοσοφικά και πολιτειολογικά, αλλά ὄλα αὐτά δέν θά σημαίνουν τίποτε. Και θά ήθελα τελειώνοντας νά πῶ ποιᾶ

είναι ή άκρως αντίθετη άποψη άπ' αυτή τήν καταπληκτική και έκθαμβωτική φράση του Σοφοκλή για τήν «άστυνόμον όργά», ποιά είναι ή σύγχρονη άποψη για τό θέμα, ή άποψη τής σύγχρονης δήθεν δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Τήν έχει έκφράσει μέ καταπληκτική πυκνότητα και βαθύτητα ένας Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος του περασμένου αιώνα, ό Μπενζαμέν Κονσταν, σέ ένα περίφημο κείμενο πού συγκρίνει τήν έλευθερία τών αρχαίων μέ τήν έλευθερία τών μοντέρνων. Ξεκινώντας από αυτά πού λέγαμε για τήν αρχαία δημοκρατία, λέει ότι πράγματι στην αρχαία δημοκρατία, επειδή οι άνθρωποι δέν είχαν τίποτα άλλο νά κάνουνε στή ζωή τους (έτσι τό εξηγεί αυτός), είχανε αυτό τό πολιτικό πάθος, ενώ έμεις —και έδω παραθέτω επί λέξει μεταφράζοντας— «τό μόνο πού γυρεύουμε από τό κράτος είναι ή κατοχύρωση τών απολαύσεών μας». Και τό λέει αυτό χωρίς νά κατηγορεί και χωρίς νά ειρωνεύεται. Τό λέει διότι ξέρει, ήδη τό 1820, τούς σύγχρονους ανθρώπους. Αυτό είναι, έλπίζω, μόνο κατά τό ήμισυ, αλλά ασφαλώς είναι κατά τό ήμισυ, μία τραγική αλήθεια για τόν σύγχρονο κόσμο. Αυτό πού ζητούν οι άνθρωποι σήμερα είναι ή κατοχύρωση τών απολαύσεών τους. Κι αυτό τό ζητούν από τό κράτος.

Δέν βλέπουν πιά τά κοινά. ούτε ενδιαφέρονται για τά κοινά. Πέρα άπ' τόν έαυτό τους και τόν άμεσο κύκλο τους, ύπάρχει γι' αυτούς ένα Κράτος-πατέρα ή Κράτος-μητέρα, ένα Κράτος πού είναι ταυτοχρόνως και ένα τέρας, και ένα είδος Άγιου-Βασίλη ό όποϊός έχει κοιλιά μέσα από τήν όποία βγάξει χαρτονομίσματα, άδειες, θέσεις κτλ., αλλά κι ένα κράτος τό όποϊο πρέπει πάντως νά κατοχυρώνει τίς απολαύσεις μας. Όσο ύπάρχει αυτή ή σύλληψη, αυτή ή τάση, αυτή ή βαθιά φαντασιακή τοποθέτηση του συγχρόνου ανθρώπου άπέναντι στά κοινά και άπέναντι στην πολιτική, όσα λέμε μπορούν ίσως νά μείνουνε σαν σπόρος για κάποια άλλη γενεά αλλά δέν ώφελούν σε τίποτα. Αυτό πού χρειάζεται σήμερα κατ' έξοχήν, και πού φαίνεται προς τό παρόν νά λείπει, είναι αυτό τό πάθος για τά κοινά, ή ευθύνη, ή συμμετοχή, ή άστυνόμος όργά.

Τό θέμα μας σήμερα είναι ή σημερινή κατάσταση τής τεχνοεπιστήμης. Τό θέμα δέν είναι άπλώς έλληνικό, ούτε καν ιδιαίτερα έλληνικό —είναι θέμα παγκόσμιο, θέμα πού άφορά όλόκληρη τήν ανθρωπότητα. Από μιάν άποψη, θεωρώντας τή σημερινή κατάσταση, θά μπορούσε κανείς νά όδηγηθεί σε άπόγνωση, γιατί τά ουσιαστικά πράγματα έπ' αυτού του θέματος, ή τουλάχιστον τά καιρία, για τούς κινδύνους πού διατρέχουμε σήμερα, έχουν λεχθεί και έντούτοις χρειάζεται διαρκώς νά ξαναειπωθούν. Η ανθρωπότητα δίνει τήν έντύπωση ότι κωφεύει —και πράγματι κωφεύει— ως προς τά ουσιώδη. Κωφεύει ως προς όλα τά θεμελιώδη πολιτικά ζητήματα, και τό ζήτημα τής τεχνοεπιστήμης είναι ένα κατ' έξοχήν πολιτικό ζήτημα, γιατί είναι τό ζήτημα τής σχέσης και τής γνώσης τής σύγχρονης ανθρωπότητας μέ τή δύναμή της και τήν έξουσία της. Η, για νά τό πω μέ περισσότερη ακρίβεια, ή σχέση ανάμεσα στή συνεχώς αύξανόμενη δύναμη τής τεχνοεπιστήμης και τήν έκδηλη αδυναμία τών σημερινών ανθρωπίνων κοινοτήτων. Άλλωστε, ακόμη και νά μιλήσει κανείς για σχέση ανάμεσα στή δύναμη τής τεχνοεπιστήμης και τήν αδυναμία τών κοινοτήτων είναι άδόκιμο· κατ' ουσίαν, δέν ύπάρχει τέτοια σχέση, ύπάρχει μία έξουσία τής τεχνοεπιστήμης πού, ως προς τήν ουσία, είναι μία μή έξουσία, μία έξουσία ανώνυμη από κάθε άποψη, άνεύθυνη και άνεξέλεγκτη — άνεξέλεγκτη, διότι μή καταλογίσιμη. Πρόκειται για ένα τεράστιο κοινωνικό ρεύμα πού μάς παρασύρει και μέσα στό όποϊο προς τό παρόν κολυμπάμε, περιμένοντας ένδεχομένως νά πνιγούμε άπ' αυτό. Άπέναντι σ' αυτή τήν κατάσταση, διαπιστώνουμε μία πλήρη παθητικότητα τών ανθρώπων, και αυτόν άκόμα τών έπιστημόνων και τών τεχνικών ως πολιτών. Παθητικότητα, πού θά μπορούσε κανείς νά τή χαρακτηρίσει—και δέν διστάζω νά τή χαρακτηρίσω—ως συνηχη μπρός σε μιάν εξέλιξη, για τήν όποία όλος ό κόσμος θέλει νά

πιστεύει πώς τοῦ εἶναι εὐεργετική, χωρίς καν νά εἶναι ἐντελῶς πεπεισμένος ὅτι θά μπορούσε νά τοῦ εἶναι μακροπρόθεσμα εὐεργετική. Γιά νά ὀροθετήσω τό θέμα καί νά δείξω τί ἀκριβῶς ἐννοῶ λέγοντας ὅτι ὄλος ὁ κόσμος εἶναι ὑπεύθυνος καί κανένας δέν εἶναι ὑπεύθυνος, θά θέσω μερικές ἐρωτήσεις: Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά τίς γονιμοποιήσεις μέσα σέ δοκιμαστικούς σωλῆνες καί τίς μεταμοσχεύσεις ἐμβρύων; Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά ὅτι ἐπιτρέπεται νά ἀρχίσουν νά γίνονται ἐπεμβάσεις στόν γενετικό κώδικα; Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά νά ἐφαρμοστοῦν συστήματα ἐναντίον τῆς μόλυνσης, τά ὅποια ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα –χειρότερο ἴσως ἀπό τή μόλυνση– νά κατακρατοῦν τό διοξειδίο τοῦ ἀνθρακα καί νά προκαλοῦν ὄξινες βροχές πού καταστρέφουν τά δάση;

Φυσικά, ἡ τεχνοεπιστήμη εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα – ἤ, μᾶλλον, εἶναι ἡ σημερινή φάση αὐτοῦ πού ἀρχίζει, πρὶν ἀπό 2.500 χρόνια, ἴσως καί πολύ περισσότερο, μέ μιάν ἄλλη μορφή, δηλαδή μιὰ φάση τῆς ὀρθολογικῆς ἔρευνας, τῆς ὀρθολογικῆς ἀναζήτησης, τῆς ἔρευνας τοῦ κόσμου, τῆς ἔρευνας τῆς ὑπαρξῆς μας, ἀκόμα καί τῆς ἔρευνας αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου πού μᾶς ὁδηγεῖ ἀδιάκοπα νά ψάχνουμε καί νά ρωτᾶμε. Καί βέβαια, μπορεῖ κανεῖς νά ἀφεθεῖ στή χαρά μιᾶς μαθηματικῆς ἀπόδειξης ἢ στόν θαυμασμό πού προσφέρουν, σ' αὐτόν πού μπορεῖ νά καταλάβει κάτι ἀπ' αὐτά τά θέματα, τά αἰνίγματα τῆς θεμελιώδους φυσικῆς καί τῆς κοσμολογίας ἢ ῥί ἀξεδιάλυτοι μαίανδροι τῶν ἀλληλεπιδράσεων στό νευρικό σύστημα, στό ὀρμονικό σύστημα καί στό ἀνοσοποιητικό σύστημα. Ἄν ἡ χαρά αὐτή δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ τή χαρά πού δοκιμάζουμε μπρός σ' ἕνα ἔργο τέχνης, εἶναι ἀσφαλῶς τῆς ἴδιας ἔντασης. Καί ἐγώ ὁ ἴδιος, στόν βαθμό πού μπορῶ νά ἀπολαύσω αὐτήν τή χαρά σάν ταπεινός ἐρασιτέχνης ἢ ἴσως ἐραστής, κοιτάζοντας αὐτούς τούς τομεῖς ἀπό μακριά, μπορῶ νά δώσω τή δική μου μαρτυρία. Ὅπως μπορῶ νά δώσω καί τή μαρτυρία ὅτι χρωστάω τή ζωή μου, καί τή ζωή τῶν προσώπων πού μοῦ εἶναι τά προσφιλέστερα, στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς σύγχρονης λατρικῆς–καί αὐτό, περισσότερο ἀπό μία φορά. Συνεπῶς δέν μι-

λάω ξεκινώντας ἀπό μιὰ προκατάληψη ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης ἢ ἐναντίον τῆς τεχνολογίας. Ἄν εἶχα προκαταλήψεις, αὐτές θά ἦταν μᾶλλον ὑπέρ τῆς ἐπιστήμης καί ὑπέρ τῆς τεχνολογίας.

Στήν πραγματικότητα, δέν θά ἔμπαινε κανένα ζήτημα, μόνο ἕνα τεράστιο πρακτικό πρόβλημα, ἂν ἴσχυε αὐτό πού λένε μερικοί μπροστά στίς καταστροφικές δυνατότητες τῆς τεχνοεπιστήμης: ν' ἀπαγορεύσουμε τήν ἐπιστήμη ἢ νά σταματήσουμε τήν τεχνική ἢ νά τοῦς χαράξουμε ἕνα σαφές ὄριο. Εἶναι ἀμέσως ἐμφανές ὅτι αὐτό δέν μπορούμε νά τό κάνουμε μ' αὐτήν τή μορφή, παρά μόνο ἂν ἀπαρνηθοῦμε τήν ἐλευθερία – κι αὐτό, ἴσως, ἂν γίνει καμία τεράστια οἰκολογική καταστροφή (ὅπως μπορεῖ νά γίνει), ὅποτε ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά τό ἐπιβάλλει ἕνα ὀλοκληρωτικό καθεστῶς, πού εἶναι ἕνα ἀπό τά δυνατά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας καταστροφῆς. Δέν μπορούμε νά τό κάνουμε, ὄχι ἐπειδή μ' αὐτόν τόν τρόπο θά ἐπιβάλλαμε ἀπαγορευτικούς νόμους σέ μιὰ δραστηριότητα – στό κάτω κάτω, ὑπάρχουν νόμοι (καί καλῶς ὑπάρχουν) πού ἀπαγορεύουν τή δραστηριότητα τῶν δολοφόνων. Οὔτε ἐννοῶ μ' αὐτό ὅτι οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ τεχνικοί εἶναι, βέβαια, δολοφόνοι. Δέν μπορούμε νά τ' ἀπαγορεύσουμε γιατί, σ' αὐτή τήν ἱστορία τῆς ὁποίας εἴμαστε γεννήματα, στήν ἑλληνοδυτική ἱστορία, ἡ δημιουργία τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μέ τήν ἀνάδυση τῆς ἀναζήτησης καί τῆς ὀρθολογικῆς ἔρευνας. Καί, ἀκριβῶς ἐπειδή δέν μπορούμε νά ἐπιβάλλουμε ἀπαγορευτικούς νόμους, ἢ νά ὀροθετήσουμε ὡς πού ἐπιτρέπεται ἡ ἔρευνα κι ἀπό ποῦ καί πέρα δέν ἐπιτρέπεται, τό ζήτημα μᾶς ὁδηγεῖ σέ μιὰ πραγματική ἀντινομία, πού δέν μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ πάνω σέ καθαρά θεωρητικό ἐπίπεδο. Μπορεῖ μόνο νά λυθεῖ μέ τήν πολιτική δράση, τήν πολιτική κρίση, καί τήν πολιτική φρόνηση τῶν ἀνθρωπίνων κοινοτήτων. Θά ἐπανέλθω σ' αὐτό.

Θά ἔπρεπε νά ξέρουμε, ἐπίσης, ὅτι αὐτός πού ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ καλές καί οἱ κακές πλευρές τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῆς σύγχρονης τεχνικῆς θά μπορούσαν νά διαχωριστοῦν ἐντελῶς καί ὅτι θά ἀρκοῦσε γιά νά τίς διαχωρίσουμε λίγη μεγαλύτερη προσοχή ἢ κάποιοι κανόνες τεχνικοεπιστημονικῆς ἠθικῆς ἢ ἡ ἐξάλειψη

του καπιταλιστικού κέρδους ή η κατάργηση της γραφειοκρατικής διαχείρισης, δεν έχει καταλάβει τό βάθος του ζητήματος. Άκόμα και σε μίαν αληθινά δημοκρατική κοινωνία, σε μίαν αυτόνομη κοινωνία που θά είχε απαλλαγεί από τις οικονομικές ολιγαρχίες ή τις πολιτικές ολιγαρχίες, τό πρόβλημα θά έμενε τό ίδιο όξύ: Ώς ποϋ μπορούμε νά πᾶμε μέ τήν έπιστήμη; Ώς ποϋ μπορούμε νά πᾶμε μέ τήν τεχνική;

Γιατί έδῶ διακυβεύεται ένας άπ' τούς πυρήνες τών φαντασιακῶν σημασιῶν που κυριαρχοϋν σήμερα και στή Δύση και σ' όλόκληρο τόν κόσμο: ή φαντασιακή σημασία μιᾶς όρθολογικής κυριαρχίας και μιᾶς επίπλαστης όρθολογικότητας που έχει γίνει πλέον, όχι μόνο άπρόσωπη, μή άτομική, αλλά γίνεται όλοένα και πιό άπάνθρωπη.

* * *

Μίλησα πρίν για τήν έξουσία, που είναι στήν οϋσία μή έξουσία, και για δύναμη, που είναι στήν οϋσία μή δύναμη. Και όλοι μας βέβαια γνωρίζουμε τά έπιβλητικά κατορθώματα της σύγχρονης τεχνικής, τά περισσότερα τών όποιων, αν όχι όλα, θά ήταν τελείως αδύνατα, αν δεν είχαν από πίσω τους τή σύγχρονη έπιστήμη. Αϋτά τά κατορθώματα συνεπάγονται μίαν ίκανότητα πράξης έξίσου έπιβλητική. Τί θά μπορούσαμε νά έννοοϋμε, λοιπόν, όταν μιλάμε για μή έξουσία και όταν λέμε ότι αϋτή ή τεράστια δύναμη συμβαδίζει μέ μίαν αυξανόμενη αδυναμία; Τί όνομάζουμε έξουσία ή ακόμα και δύναμη; Ώς τώρα έννοούσαμε ως έξουσία ή ως δύναμη τή δυνατότητα που έχει κάποιος, δυνατότητα ύλοποιημένη, έννοργανωμένη, ένσωματωμένη, στά κατάλληλα μέσα και έργαλεία, νά κάνει ό,τι θέλει και όταν τό θέλει. Κάποιος που θέλει. Ποϋ είναι αϋτός ό κάποιος σήμερα; Ποιό άτομο, ποιά όμάδα, ποιός όργανισμός και ποιά κοινωνία; Και μέ ποιά έννοια θέλει κάτι; Και τί θέλει; Ποιός αποφασίζει και μέ τί σκοπό αποφασίζει;

Θά μπορούσε νά πει κανείς ότι οι βιολόγοι, που ανακάλυψαν ή

έφεϋραν τά βασικά στοιχεία και τις βασικές μεθόδους της γενετικής και τών έφαρμογών τους, ήθελαν αϋτό που έκαναν. Τό ήθελαν όμως; Μέχρι ποιό σημείο ήθελαν πραγματικά τά άποτελέσματα αϋτού που έκαναν; Πως θά μπορούσαν νά τά θέλουν, αφού δεν τά ήξεραν – και κανένας δεν τά ξέρει μέχρι σήμερα; Όπως κανένας δεν ξέρει ούτε τή Χιροσίμα ούτε τό Τσερνομπίλ, όταν οι Hahn, Strassman και Joliot-Curie, στό τέλος του 1938, πραγματοποιοϋσαν τήν πρώτη σχάση τών ατόμων του οϋρανίου. Και, για νά δείτε πόσο αδύναμη είναι ή όραση τών όξυδερκέστερων ανθρώπων, ακόμα και τών πιό έπαίόντων, τών πιό ειδικῶν πάνω σ' αϋτά τά θέματα, σᾶς αναφέρω ότι, αν αϋτή ή σχάση του οϋρανίου που όδήγησε στήν άτομική βόμβα έγινε τό 1938, τό 1934 ή τό 1933, ό λόρδος Rutherford χαρακτηριζε τή δυνατότητα έκμετάλλευσης της άτομικής ένέργειας ως «παραμύθι της Χαλιμάς». Ό λόρδος Rutherford: βραβείο Νόμπελ, ένας από τούς μεγαλύτερους φυσικούς του 20οϋ αιώνα και, αϋτό έχει μεγαλύτερη σημασία, ασφαλώς ό μεγαλύτερος μετά τόν Faraday πειραματιστής της φυσικής που υπήρξε ποτέ. Πέντε χρόνια περνᾶνε αφοϋτό ό μεγαλύτερος φυσικός πειραματιστής δηλώνει ότι δεν μπορεί νά γίνει ποτέ, και ή σχάση του ατόμου γίνεται, μέ τά άποτελέσματα που όλοι ξέρουμε: τήν πυρηνική ένέργεια, αλλά πρίν τήν πυρηνική ένέργεια, τις άτομικές βόμβες. Και έδῶ μπαίνουμε σ' ένα βαθύ φιλοσοφικό ζήτημα.

Ή αϋταπάτη της δύναμης συσχετίζεται μέ μίαν αϋταπάτη ως προς τή γνώση – τήν αϋταπάτη δηλαδή ότι θά μπορούσαμε νά γνωρίζουμε όλα τά άποτελέσματα τών πράξεών μας ή, τουλάχιστον, αϋτά που μᾶς ένδιαφέρουν. Προφανώς, αϋτό δεν είναι ποτέ αληθινό. Τά άποτελέσματα τών πράξεών μας διαδέχονται άκατάπαυστα τό ένα τό άλλο και, πιό συγκεκριμένα, ακόμα και τά πιό άμεσα άποτελέσματα τά γνωρίζουμε μόνο μέσα στον μικρό περίγυρο της στιγμής όπου τελείται ή πράξη – περίγυρο που είναι και αϋτός ό ίδιος κομματιασμένος, άποσπασματικός. Άπ' αϋτό που λέω, άπ' αϋτήν τή στοιχειώδη, τετριμμένη διαπίστωση, δεν προκύπτει βέβαια κανένας άγνωστικισμός και καμία ήθική ή

πρακτική αδιαφορία ή στάση αδιαφορίας. Στην καθημερινή ζωή, στον χώρο που μᾶς είναι οικεῖος, γνωρίζουμε ἄρκετά πράγματα ἢ τουλάχιστον, μπορούμε καὶ ὀφείλουμε νὰ γνωρίζουμε ἄρκετά πράγματα, εἴμαστε ὑπεύθυνοι νὰ γνωρίζουμε, ὥστε τὰ ἀνθρωπίνως προβλεπτά ἀποτελέσματα τῶν πράξεών μας νὰ ἐξαρτῶνται, σ' ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ, ἀπὸ ὅ,τι κάνουμε καί, συνεπῶς, νὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ ἔλλογη δράση καὶ μιὰ ἀπαίτηση ὑπευθυνότητας γιὰ τίς πράξεις μας καὶ τίς ἐπιπτώσεις τους. Φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς μπορούμε νὰ ὀρίσουμε γεωμετρικά τὰ ὅρια τοῦ προβλεπτοῦ. Γι' αὐτὸ, ὅταν πρόκειται π.χ. γιὰ ζητήματα εὐθύνης: «ἤξερε ὁ τάδε ἢ δὲν ἤξερε ὅταν ἔκανε αὐτὸ τὸ πράγμα;», πάντα λαμβάνουμε ὑπόψη μας τὸ ἀνθρωπίνως προβλεπτό. Αὐτὸς συνεπῶς εἶναι ὁ λόγος πού δὲν μπορούμε ποτέ νὰ ἀντικαταστήσουμε τοὺς ἐνόρκους μὲ ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές. Χαράζουμε τὰ σύνορα αὐτοῦ πού εἶναι ἀπαιτήσιμο ὡς πρόβλεψη καί, μέσα σ' αὐτὰ τὰ σύνορα, θέτουμε τὸ πρόβλημα τῆς ὑπευθυνότητας. Καί αὐτὸ εἶναι ἤδη κατάκτηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ. Ἔτσι, στὴν καθημερινή ζωή μας, στὸν οἰκεῖο μας χώρο, σ' αὐτὰ τὰ τοπία πού εἶναι ἐξερευνημένα καὶ γνωστά ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων, μπορούμε νὰ ἐνεργοῦμε ἐν ἐπιγνώσει, πρῶτα ἀπ' ὅλα καὶ κυρίως διότι πραγματικά βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει ἐπίγνωση καὶ μπορούμε νὰ διακρίνουμε αὐτὸν πού δρᾷ, πού ἐνεργεῖ ὑπεύθυνα, μὲ ἐπίγνωση, καὶ αὐτὸν πού, ἐν ἐπιγνώσει του, κάνει αὐτὸ πού δὲν ἐπιτρέπεται, κάνει ἐν ἐπιγνώσει του κακὰ ἢ ἐσφάλαμένα πράγματα. Μποροῦμε πάντα, στὴν πραγματικὴ ζωή, νὰ ποῦμε: «αὐτὸς εἶναι καλὸς τεχνίτης κι αὐτὸς εἶναι κακὸς τεχνίτης» ἢ «αὐτὸς εἶναι καλὸς καθηγητὴς ἢ κακὸς καθηγητὴς». Χωρὶς αὐτὸ, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει κοινωνικὴ ζωή. Καί πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ κάνουμε αὐτὸν τὸν διαχωρισμὸ, διότι, ἂν δὲν τὸ παραδεχτοῦμε, ὀδηγούμαστε ἐμφανῶς καὶ ἀμέσως σὲ συνέπειες πού εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ κάθε σκέψη καὶ μὲ κάθε ζωή. Ἄλλο ὅμως εἶναι αὐτὸ καὶ ἄλλο νὰ νομιμοποιοῦμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πέρασμα σ' ἕναν τομέα, ὅπου ἀκόμα καὶ ἡ ἔκφραση «ἐν ἐπιγνώσει» χάνει τὴ ση-

μασία της, ὅπως εἶναι ὁ τομέας τῶν δραστηριοτήτων τῆς σημερινῆς τεχνολογίας.

Αὐτὸ ἡ ἀνθρωπότητα τὸ ἤξερε πάντα. Στὸ φαντασιακὸ ὅλων τῶν λαῶν βρίσκουμε μύθους πού ἀναφέρονται σὲ κάτι ἀπαγορευμένο, χωρὶς καμιά λογικὴ αἰτία, καὶ ἰδιαίτερα σὲ «μυστικά», στὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος ἐν γένει ἢ ὁ τάδε ἥρωας ἢ ἡρώιδα δὲν πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ διεισδύσουν. Θυμηθεῖτε τὸ δένδρο τῆς γνώσης στὸν Παράδεισο καὶ τὸν καρπὸ, θυμηθεῖτε τὸν μύθο τοῦ μαθητευομένου μάγου κ.λπ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτοὺς τοὺς μύθους μπορούμε καὶ ὀφείλουμε νὰ τοὺς κατατάξουμε στὰ στῆριγματα μιᾶς ἐτερόνομης θέσμησης τῆς κοινωνίας. Τί λένε αὐτοὶ οἱ μῦθοι; Ὑπάρχει κάτι, μιὰ τελευταία γνώση, μιὰ ἀποφασιστικὴ γνώση πού, ἐπὶ ποινῇ καταστροφῆς ἢ θανάσιμου ἁμαρτήματος, δὲν πρέπει νὰ θέλετε νὰ τὴ φτάσετε. Ὑπάρχει κάτι πού ποτέ ἀνθρώπινο μάτι δὲν πρέπει νὰ δεῖ: τὸ Ἅγιο τῶν ἁγίων στὴν παλαιὰ Ἱερουσαλήμ. Ἐντούτοις, στὴν παράδοσή μας, ὑπάρχει καὶ ἕνας ἄλλος μῦθος, στὸν ὁποῖο δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε αὐτὴν τὴ λειτουργία – τὴ λειτουργία δηλαδὴ τῆς στήριξης μιᾶς ἐτερόνομης θέσμησης τῆς κοινωνίας: ὁ Ὀδυσσεύς – τὸν ὁποῖον προσφάτως, ἀφελῶς καὶ χονδροειδῶς, ὁ Ἀντόρνο καὶ ὁ Χορκχάιμερ προσπάθησαν νὰ ἐμφανίσουν ὡς ἕναν ἥρωα πού ἀναγγέλλει τὸν καπιταλισμὸ – ὁ Ὀδυσσεύς, λοιπόν, κατορθώνει νὰ ἐξαπατήσει τὸν Κύκλωπα, νὰ ἐκμεταλλεῖ τίς Σειρήνες, νὰ χαλάσει τὰ σχέδια τῆς Κίρκης, νὰ κατέβει στὸν Ἄδη γιὰ νὰ μάθει ἐκεῖ τὴν ἔσχατη καὶ τελειωτικὴ ἀλήθεια, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καί, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ κάθε ἔλλογο ἄνθρωπο. Ὅτι, δηλαδὴ, δὲν ὑπάρχει μετὰ θάνατον ζωή ἢ (αὐτὸ πού λέγεται στὴν Ὀδύσεια) ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ζωή εἶναι ἀπείρως χειρότερη ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ζωή. Ἀκριβῶς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση αὐτῆς τῆς γνώσης, ὁ Ὀδυσσεύς, ἐν ἐπιγνώσει συνεπῶς, ἀρνεῖται τὴν ἀθανασία πού, ὅπως ξέρετε, τοῦ προσφέρει ἡ Καλυψώ, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γυρίσει στὴν Ἰθάκη, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πεθάνει σάν ἄνθρωπος μοναδικός, ἀνεπανάληπτος καί, ταυτόχρονα, θνητός.

Ἐδῶ ἔχουμε ἓνα ἀπό τὰ βασικά διδάγματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας: τό δίδαγμα τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ καί τῆ γνώση τῆς θνητότητας. Ἀλλά τί τούς χρειαζόμαστε τούς μύθους; Δέν ἔχουμε μπροστά μας τούς μεγάλους φυσικούς τῆς ἀτομικῆς φυσικῆς πού βοήθησαν νά κατασκευαστεῖ ἡ βόμβα τῆς Χιροσίμα, ἡ βόμβα τοῦ Ναγκασάκι, καί πού πέρασαν κατόπιν δεκαετίες μέ τύψεις καί δημόσιες μετάνοιες; Καί δέν ἔχουμε πάντα μπροστά μας τήν ἔλλειψη συνείδησης τῶν διαδόχων τους ἢ αὐτῶν πού, σήμερα, σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ γενετική, ἐπιδίδονται σέ παιχνίδια πού εἶναι δυνάμει πολύ πιό ἐπικίνδυνα; Τί τούς χρειαζόμαστε τούς μύθους, ὅταν καταστρέφουμε τό περιβάλλον καί τῆ βίοςφαιρα, μέ τόν ρυθμό πού τά καταστρέφουμε; Θά μᾶς ποῦν μετά: «δέν θέλαμε αὐτό πού ἔγινε» (ὅπως ἔλεγε ὁ Ὅππενχάιμερ), «δέν γνωρίζαμε τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες». Μά, ἂν δέν γνωρίζετε τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες, γιατί συνεχίζετε νά κάνετε καί τώρα αὐτά τὰ πράγματα, τῶν ὁποίων πράγματι τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες οὔτε σεις γνωρίζετε οὔτε κανεῖς ἄλλος, καί τά ὁποῖα ἔχουν μιά βαθύτατη ἀναλογία μ' ἐκεῖνα τὰ πράγματα, τά φοβερά ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων εἶναι ἤδη γνωστά;

Ἐδῶ, γιά νά σᾶς διασκεδάσω λίγο, θά σᾶς παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν Ἀλίχη στή χώρα τῶν θαυμάτων τοῦ Λιούις Κάρρολ – ἓνα διάλογο ἀνάμεσα στήν Ἀλίχη καί τόν γάτο τοῦ Τσεσάιρ, τόν γνωστό γάτο πού ἔχει τήν ἱκανότητα νά ἐξαφανίζεται καί, μετά τήν ἐξαφάνισή του, μένει μόνο τό χαμόγελο χωρίς τόν γάτο:^{1*}

— Θά μπορούσατε παρακαλῶ νά μοῦ πεῖτε, λέει ἡ Ἀλίχη στόν γάτο, ποιό δρόμο πρέπει νά ἀκολουθήσω;

— Ἐξαρτᾶται ἀπό τό πού θέλετε νά πάτε, λέει ὁ γάτος.

— Δέν μέ νοιάζει καί πολύ πού θά πάω, λέει ἡ Ἀλίχη.

— Ἐ, τότε, λέει ὁ γάτος, δέν ἔχει καί πολλή σημασία ποιό δρόμο θά πάρετε.

— Ἀρκεῖ νά φτάσω κάπου, λέει ἡ Ἀλίχη.

— Ἄ, σίγουρα θά φτάσετε κάπου, λέει ὁ γάτος, ἀρκεῖ νά περπατήσετε ἀρκετή ὥρα.

Νομίζω ὅτι αὐτή εἶναι μιά ἀπ' τίς καλύτερες δυνατές περιγραφές τοῦ τί γίνεται σήμερα στήν τεχνοεπιστήμη καί στήν ἐν γένει ζωή τῶν ἀνθρώπων, πού δέν ξέρουν οὔτε πού θέλουν νά πᾶνε οὔτε πῶς μποροῦν νά πᾶνε σ' αὐτό πού δέν ξέρουν. Ποιός ἀπό τούς πρωταγωνιστές τῆς σύγχρονης τεχνοεπιστήμης ξέρει πραγματικά πού θέλει νά πάει, ὄχι ἀπό τήν ἄποψη τῆς καθαρῆς γνώσης, ὅπου τό ζήτημα τῶν ὁρίων δέν τίθεται, ἀλλά ὡς πρός τόν τύπο τῆς κοινωνίας πού θά ἐπιθυμοῦσε καί ὡς πρός τούς δρόμους πού ὀδηγοῦν σ' αὐτόν τόν τύπο; Καί ποιός ἀπ' αὐτούς ξέρει τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ μιά κοινωνία καί στίς πραγματικές καταστάσεις πού, μέ ραγδαία ταχύτητα, σάν πραγματικός χείμαρρος, δημιουργεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνοεπιστήμης;

Φυσικά, στήν πραγματικότητα, ὑπάρχει ἓνας δρόμος – τό διαπιστώνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅταν βλέπουμε τήν πορεία. Αὐτός ὁ δρόμος πού ἀκολουθεῖ ἡ σύγχρονη τεχνοεπιστήμη, ἰδιαίτερα στήν τεχνική τῆς πλευρά, δέν εἶναι ὁ δρόμος ἑνός οἰουδήποτε εὐκταίου, εἶναι ὀλοένα καί περισσότερο ὁ δρόμος τοῦ ἀπλῶς πραγματοποιήσιμου – πράγμα περίεργο, ἂν σκεφτοῦμε τό χρῆμα καί τίς προσπάθειες πού καταναλίσκονται γιά νά γίνουν ὅσα γίνονται. Ἐλάχιστα προσπαθοῦμε σήμερα νά κάνουμε αὐτό πού θά ἔπρεπε ἢ αὐτό πού θεωροῦμε εὐκταῖο. Ὀλοένα καί περισσότερο κάνουμε, ὀλοένα καί περισσότερο γίνεται αὐτό πού ἐκτιμᾶται ὡς λίγο-πολύ βραχυπρόθεσμα πραγματοποιήσιμο. Αὐτό πού πιστεύουμε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευχθεῖ τεχνικά, τό κυνηγᾶμε, ἀφήνοντας γιά τό μέλλον τήν ἀνακάλυψη χρήσεων καί καταναλωτῶν. Κανένας λ.χ. δέν ἀναρωτήθηκε ἂν οἱ οἰκογενειακοί ἠλεκτρονικοί ὑπολογιστές (ὄχι οἱ μικροῦπολογιστές) ἀνταποκρίνονται σέ καμιά πραγματική ἀνάγκη. Σέ μιάν ὀρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξης τῶν ὑπολογιστῶν, ἔγινε δυνατόν νά κατασκευαστοῦν τέτοιοι ὑπολογιστές σέ τιμές περίπου προσιτές γιά ἓνα μεγάλο κοινό, τούς κατασκεύασαν καί ἄρχισαν νά τούς προωθοῦν (γιά νά μήν πῶ: νά τούς ἐπιβάλλουν) στός καταναλωτές δημιουργώντας τίς ἀντίστοιχες ἀνάγκες. Γενικότερα, αὐτό πού εἶναι τεχνικά πραγματοποιήσιμο σήμερα θά πραγματοποιηθεῖ,

ασχέτως φθορῶν καί ζημιῶν, ἀσχέτως πραγματικῆς χρησιμότη-
τας ἢ ὄχι. Ἔτσι π.χ., οἱ μεταμοσχεύσεις ἐμβρύων, οἱ γονιμοποιή-
σεις σέ δοκιμαστικούς σωλῆνες, οἱ χειρουργικές ἐπεμβάσεις σέ
ἐμβρυα, πραγματοποιήθηκαν μόλις κατακτήθηκε ἡ τεχνική τους.
Καί σήμερα, πολλά χρόνια κατόπιν καί παρ' ὄλες τίς πομπώδεις
συστάσεις ἐπιτροπῶν ἠθικῆς στή Γαλλία ἐπί παραδείγματι, τό
ζήτημα στήν οὐσία του δέν συζητεῖται, παρά τό γεγονός ὅτι ἕνας
ἀπό τούς πρωταγωνιστές αὐτῆς τῆς τεχνικῆς τῆς γονιμοποίησης
στούς δοκιμαστικούς σωλῆνες καί ἐμφύτευσης τοῦ ἐμβρύου σέ
μιὰ γυναίκα, ὁ καθηγητής Testard, ἔκανε μιὰ παραδειγματική
χειρονομία: σταμάτησε κάθε τέτοια δουλειά καί δημοσίευσε ἕνα
βιβλίο ὅπου ἀναλύει τήν ὑπόθεση.

Νομίζω ὅτι, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ καλύτερη εἰκόνα πού μπο-
ροῦμε νά δώσουμε γιά τό τί γίνεται σήμερα εἶναι ὅτι, κατά κά-
ποιον τρόπο, διεξάγουμε ἕνα εἶδος πολέμου χαρακωμάτων,
ὅπως ὁ πόλεμος τοῦ '14-'18, ἐναντίον τῆς μητέρας φύσης. Βάλλε-
ται συνεχῶς ὄλο τό μέτωπο, ἀλλά ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται μιὰ
ρωγμή, ρίχνουμε τά μεγάλα τόγματα καί ἐκμεταλλευόμαστε ὄλα
τά ἀνοίγματα. Αὐτό εἶναι τό χαρακτηριστικό τοῦ πραγματικοῦ
μακελλιοῦ τοῦ '14-'18: ἡ προσπάθεια νά ἐκμεταλλευθοῦν τά
ἀνοίγματα, χωρίς νά ὑπάρχει καμιά στρατηγική ιδέα. Καί ἡ δυ-
σκολία τοῦ προβλήματος φαίνεται ὅταν τό δοῦμε καί ἀπό τίς δύο
πλευρές: ὄλα αὐτά δέν εἶναι ἀπλῶς τρέλες ἢ ἀνοησίες, ἀρκεῖ νά
ἀναλογιστοῦμε ὅτι πραγματικά εἶναι τελείως λογικό οἱ προσπά-
θειες καί οἱ ἐπενδύσεις, ἀκόμα καί στόν τομέα τῆς καθαρῆς ἐπι-
στήμης, νά συγκεντρώνονται ἐκεῖ ὅπου δείχνουν πιό ἀποδοτικές.

Ρώτησαν μιὰ φορά τόν Hilbert, τόν μεγαλύτερο μαθηματικό τοῦ
20ου αἰῶνα καί, ἴσως, ἕναν ἀπό τούς τέσσερις-πέντε μεγάλους
ὄλων τῶν αἰῶνων, γιατί δέν καταπιάνεται μέ ἕνα περίφημο αἰνιγ-
μα στήν ἱστορία τῶν μαθηματικῶν, τό τελευταῖο θεώρημα του
Fermat – ἕνα θεώρημα πού ὁ Γάλλος αὐτός μαθηματικός τοῦ
17ου αἰῶνα σημείωσε στό περιθώριο ἑνός βιβλίου μέ τή φράση: «
Δέν ἔχω ἐδῶ ἀρκετό χῶρο γιά νά γράψω τήν ἀπόδειξή του». Αὐτός
λοιπόν ὁ Fermat ἦτανε Γασκόνος. Δέν ξέρω ποιό εἶναι τό

ἀντίστοιχο τοῦ Γασκόνου στό ἑλληνικό φολκλόρ. Στή Γαλλία πά-
ντως, ὁ Γασκόνος εἶναι συνώνυμο τοῦ καυχησιάρη. Ὁ Fermat,
ὅμως, ἦταν καί μέγας μαθηματικός – κι ἐδῶ εἶναι τό δράμα.
Κανείς δηλαδή δέν ξέρεي ἂν πράγματι εἶχε βρεῖ τήν ἀπόδειξη ἢ
ὄχι. Γεγονός εἶναι ὅτι, ἔκτοτε, οὔτε βρέθηκε ἡ ἀπόδειξη οὔτε
διαφεύστηκε τό θεώρημα. Ρώτησαν λοιπόν τόν Hilbert γιατί δέν
καταπιάνεται μέ τό θεώρημα, ἀφοῦ, ὅπως τοῦ εἶπαν, ἦταν ὁ μό-
νος πού θά μπορούσε νά τό ἀποδείξει, ἢ νά ἀποδείξει ὅτι εἶναι
ἐσφαλμένο καί ὁ Hilbert ἀπάντησε: «Μόνο γιά νά προπαρασκευ-
αστῶ ἢ νά καταπιαστῶ μέ τό θεώρημα, θά μοῦ χρειάζονταν τρία
ἢ τέσσερα χρόνια, καί δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι θά ἔφτανε σέ
κάποιο ἀποτέλεσμα. Συνεπῶς, εἶναι ἀντιοικονομικό νά ἐπιδοθῶ
σ' αὐτό». Καί ξέρουμε γενικότερα, ἀπ' τήν ἱστορία τῆς φυσικῆς
λ.χ., πῶς οἱ μεγάλοι φυσικοί, ἢ τουλάχιστον οἱ περισσότεροι ἀπ'
τούς μεγάλους φυσικούς, δέν εἶναι αὐτοί πού καταπιάστηκαν μέ
τά καθ' ἑαυτά ἀπολύτως σημαντικά προβλήματα, ἀλλά αὐτοί
πού εἶχαν τή διαίσθηση, τήν ὁσφρηση νά ἐπισημάνουν τά προ-
βλήματα πού ἦταν πραγματικά ὄριμα καί νά καταπιαστοῦν μέ
τή λύση τους.

Γι' αὐτό λοιπόν μιλάμε γιά πραγματική ἀντινομία: δέν μπο-
ροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ στάση αὐτή εἶναι παράλογη, ἀλλά οὔτε
μποροῦμε καί νά κλείσουμε τά μάτια μας μπρός στά ἀναπάντε-
χα συλλογικά ἀποτελέσματα πού ἐπακολουθοῦν καί ἀφοροῦν
σχεδόν τά πάντα. Γιά νά διαλέξουμε, πρέπει νά γνωρίζουμε τά
ἀποτελέσματα. Καί θά ἔπρεπε ἴσως νά τά θέλουμε. Γιά νά τά
θέλουμε, θά ἔπρεπε νά ἔχουμε προσανατολισμούς, νά ἔχουμε
ἐπιλογές, πέρα ἀπ' τό κριτήριο τοῦ τί εἶναι πραγματοποιήσιμο
καί τί ὄχι, πού στήν πράξη δέν μᾶς ὠφελεῖ καθόλου, προκειμένου
γιά τήν τεχνική. Πραγματοποιήσιμη, λ.χ. εἶναι καί ἡ καταστροφή
τῆς γῆς. Εἶναι τεχνικά πραγματοποιήσιμη, ἀλλά σέ ἕνα λεπτό,
καί μάλιστα ὄχι σιγά σιγά. Σέ ὀρισμένες ἐλάχιστες ἄλλες περι-
πτώσεις ὅπως ἡ ἰατρική ἔρευνα, γιά τήν ὁποία θά μιλήσω παρα-
κάτω, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπάρχει πιεστική κοινωνική ἀνάγκη γιά
νά ὑπάρχει πραγματική ἐπιλογή, θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν κριτή-

ρια και προτεραιότητες. Ποιά όμως; Ποιός τά προσδιορίζει και πάνω σε ποιά βάση; Όχι μόνο, σε τελευταία ανάλυση, είναι αδύνατον σ' αυτούς τούς τομείς να θεμελιωθούν κριτήρια με τρόπο αδιαμφισβήτητο, αλλά, κι αν ακόμα τά διαθέταμε, ή σχετικά συνεπής εφαρμογή τους θά δημιουργούσε άμέσως φοβερά προβλήματα. Διότι αυτή ή εφαρμογή δέν μπορεί παρά να γίνεται συνεχώς μέσα σε μία κατάσταση ιδιαίτερα άβέβαιη και συνεχώς μεταλλασσόμενη.

Θά πάρω μόνο ένα παράδειγμα: Τό Έθνικό Ίνστιτούτο Ύγείας τών ΗΠΑ, αρκετά χρόνια άφου είχαν αρχίσει να γίνονται βιολογικά πειράματα και επεμβάσεις στα γονίδια κ.ο.κ. τά όποια έγκυμονούσαν από κανένα έως ένδεχομένως τρομερά άποτελέσματα, εξέδωσε ένα σύνολο κανόνων πού όρίζουν τί μπορούν να κάνουν και τί δέν μπορούν να κάνουν τά εργαστήρια, άποσκοπώντας να αποκλείσει τούς κινδύνους πού είναι έμφυτοι στα πειράματα πού γίνονται. Θά σημειώσω μόνο τουτο: Άν κάποιος πιστεύει ότι οί κανόνες πού εξέδωσε τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ λύνουν τό πρόβλημα, σημαίνει ότι πιστεύει πώς τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ είναι παντογνώστης. Διότι, φυσικά, τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ εξέδωσε κανόνες πάνω σε μία δεδομένη κατάσταση και μέ βάση αυτά πού ήξερε ως εκείνη τή στιγμή.

Άλλο παράδειγμα: τά βιολογικά όπλα για τά όποια ξαναέγινε λόγος τά τελευταία χρόνια και για τά όποια είναι γνωστό ότι οί Ρώσοι, τουλάχιστον, τά έτοίμαζαν. Από μία-δυό καταστροφές πού έγιναν στη Ρωσία, ξέρουμε πώς υπάρχουν εργοστάσια πού παράγουν έναν ίο και τό μικρόβιο πού προκαλεί τόν άνθρακα, μία αρκετά τρομερή ασθένεια. Άλλά αυτά τά βακτηριολογικά όπλα, αν τά συγκρίνουμε μέ τίς δυνατότητες τής σύγχρονης γενετικής, γίνονται περίπου συμπαθητικά: είναι αρκετά ρετρό και τελείως πρωτόγονα. Τί θά μπορούσε να κάνει ό άνθρακας σε σχέση μέ τή σύγχρονη γενετική; Είναι, θά μπορούσα να πω, ό,τι είναι ή πυρίτιδα σε σχέση μέ τή βόμβα ύδρογόνου. Προς τό παρόν, αν και δέν ξέρουμε τίποτα κατ' ουσίαν, ή έρευνα και τό στοκάρισμα φαίνεται να έχουν περιοριστεί. Αυτό όφείλεται στο γε-

γονός ότι οί υπερδυνάμεις έχουν αρκετά πυρηνικά όπλα και τή δυνατότητα αυτού πού λέγεται *overkill*, του «ύπερσκοτωμού» δηλαδή. Όπως ξέρουμε, έχουμε στη διάθεσή μας, κάθε κάτοικος τής γής, περίπου 4 τόνους ίσοδύναμο νιτρογλυκερίνης. Σ' αυτό αντιστοιχούν τά στοκαρισμένα πυρηνικά όπλα. Όπως και τά πυρηνικά και τά χημικά όπλα (πού ήθελε να έχει ό πρόεδρος Μιττεράν πρό δύο-τριών ετών), τά γενετικά όπλα, αν κατασκευαστούν, δέν θά κατασκευαστούν ούτε από μαραγκούς ούτε από ύδραυλικούς. Άν γίνουν, θά γίνουν από πολύ καλούς βιολόγους, από πολύ καλούς χημικούς, όπως τά άλλα έγιναν από τήν άφρόκρεμα τής άτομικής φυσικής τής έποχής. Η άμερικανική άτομική βόμβα δέν θά είχε ύπάρξει χωρίς τήν τρομερή δουλειά πού εκαναν μέσα σε 2-3 χρόνια ό Von Neumann και ένας άλλος μεγάλος μαθηματικός, λιγότερο γνωστός, αλλά εξίσου σημαντικός, ό Ulam. Όπως άλλωστε και στις ΗΠΑ, στη Ρωσία και τή Μεγάλη Βρετανία και τή Γαλλία και τήν Κίνα και τήν Ίνδια και ίσως κι άλλοι, βρέθηκαν και φυσικοί και μαθηματικοί για να φτιάξουν τά πυρηνικά όπλα πού υπάρχουν. Και όταν ή Κά-Γκέ-Μπέ χρειάζόταν ψυχιάτρους, τούς έβρισκε μέ τήν ίδια εύκολία μέ τήν όποια ή αστυνομία τής Άργεντινής έβρισκε γιατρούς πού διατηρούσαν στη ζωή τό θύμα, τό όποιο οί αστυνομικοί υπέβαλλαν σε μαρτύρια για να μπορέσει να συνεχιστεί τό μαρτύριό του και να πάρουν ίσως και καμιάν άλλη πληροφορία ή απλώς, στις περισσότερες περιπτώσεις πού ξέρουμε, από άπλό σαδισμό τών αστυνομικών. Θέλω να πω ότι ή πείρα άποδεικνύει (δέν επιτίθεμαι προσωπικώς έναντιον κανενός, όλοι είμαστε σ' αυτό τό σακί) —αν χρειάζόταν άπόδειξη— ότι οί επιστήμονες, ως επιστήμονες, δέν είναι ούτε καλύτεροι ούτε χειρότεροι απ' τούς άλλους άνθρώπους και, θά έπρεπε να προσθέσουμε, ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο σώφρονες. Δέν λέω «σοφοί» ή «είδικευμένοι», αλλά «σώφρονες».

Θά ήθελα να επιμείνω πάνω σ' αυτό τό θέμα, διότι σήμερα ύπάρχει έπίσης ή αυταπάτη, ή όποια, θεοποιώντας κατά κάποιον τρόπο τήν τεχνολογική επιστήμη, τείνει να θεοποιήσει ή, εν πάση περι-

πτώσει, νά έξωραΐσει καί τά ύποκείμενα. Σχετικά μέ τή συμπεριφορά καί τήν ψυχολογία τῶν ἐπιστημόνων, μποροῦμε ν' ἀφήσουμε κατά μέρος τήν ἀπλή φιλοκέρδεια, ἡ ὁποία ἐδῶ δέν παίξει ἴσως ἰδιαίτερο ρόλο, ἀλλά ἀπό τήν ὁποία, θά ἔπρεπε νά ποῦμε, δέν φαίνεται ἡ ἐπιστημονική παιδεία νά προφυλάσσει περισσότερο ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη. Ἡ ἐπιστημονική παιδεία δέν προφυλάσσει οὔτε ἀπό φανατισμούς πολιτικούς ἢ ἐθνικούς, ὅπως ἀπεδείχθη κατά τή διάρκεια τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων. Ὅλα αὐτά εἶναι ἡ κοινή μας μοίρα, ἡ μοίρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐδῶ ὑπάρχουν κίνητρα πιά εἰδικά, πού ἔχουν περισσότερο ἐνδιαφέρον. Π.χ. μιά καριέρα ὑπό ἴσους ὅρους στή στρατιωτική ἔρευνα, στήν ἔρευνα τῆς πολεμικῆς βιομηχανίας, εἶναι πολύ πιά εὐκολη ἀπ' ὅ,τι στήν πολιτική ἔρευνα. Τήν καριέρα δέν τήν ἀναφέρω ἐδῶ ἀπό τήν ἀποψη τῶν χρημάτων πού ἀποδίδει, ἀλλά ὡς πρός τίς δυνατότητες πού εἶναι βασικῆς γιά ἕναν ἐπιστήμονα: νά κάνει τά πράγματα πού τόν ἐνδιαφέρουν, νά τά κάνει μέ τόν δικό του τρόπο, νά διευθύνει ἕνα ἐργαστήριο ἀντί νά δουλεύει σ' ἕνα ἐργαστήριο ὑπό τή διεύθυνση κάποιου ἄλλου. Ὑπάρχει ἐπιπλέον καί τό «μικρόβιο» τῆς ἔρευνας, τό ὁποῖο καθεαυτό δέν εἶναι οὔτε καλό οὔτε κακό – μπορεῖ μάλιστα νά εἶναι καί ἀξιοθαύμαστο.

Ἐδῶ, μπορεῖ κανεῖς νά θυμηθεῖ μιά ωραία ἱστορία, πού συνοψίζει τό πρόβλημα, σ' ἕνα ἀπό τά καλύτερα μυθιστορήματα – πού εἶναι ἀπλῶς μυθιστόρημα – τοῦ Σολζενίτσιν, τόν *Πρῶτο Κύκλο*. Ἐκεῖ εἶναι φυλακισμένοι ἀπό τήν Κά-Γκέ-Μπέ διαφωνοῦντες ἢ καί μή διαφωνοῦντες ἐπιστήμονες. Ὅπως ξέρετε, ἀπό τό 1930 ἢ 1931 καί πέρα, ὁ Στάλιν μάζεψε ἀνθρώπους διαφωνοῦντες ἢ μή. ἄν τούς κατήγγελλε κάποιος πού ἤθελε τή θέση τους. Ἀπό μιά ὀρισμένη στιγμή καί πέρα, εἶχαν προσπαθήσει νά διαλέξουν τούς καλύτερους ἐπιστήμονες ἀνάμεσα στούς φυλακισμένους καί, κρατώντας τους μέσα σ' ἕνα εἶδος βελτιωμένης φυλακῆς, νά τούς κάνουν νά δουλέψουν γιά τούς σκοπούς τοῦ κράτους. Καί ὁ Σολζενίτσιν περιγράφει κάτι πού νομίζω ἔχει πραγματική βάση: Σέ μιά ὀρισμένη στιγμή, ἡ ὁ Μπέρια ἢ ὁ Στάλιν εἶχαν σκεφτεῖ ὅτι

ἕνας ἄριστος τρόπος γιά νά ἐπισημαίνουν καί νά συλλαμβάνουν τούς διαφωνοῦντες εἶναι νά μπορεῖ νά ἀναγνωρίζεται ἕνα ἄτομο ἀπό τή φωνή του, ὅπως περνάει μέσα σέ μιά τηλεφωνική συνδιάλεξη. Ὑποθέστε ὅτι εἶστε διαφωνῶν, ἀντιπολιτευόμενος, παράνομος σ' ἕνα τέτοιο καθεστῶς. Φυσικά, δέν τηλεφωνᾶτε ἀπό τό σπίτι σας, ἀλλά ἀπό ἕναν τηλεφωνικό θάλαμο, καί προσπαθεῖτε νά φύγετε ὅσο πιά γρήγορα γίνεται. Τή φωνή σας ὁμῶς τήν ἀφήνετε. Ἡ φωνή αὐτή ἔχει ἕνα ἠχητικό φάσμα πού, μέ κάποια ἀνάλυση μπορεῖ νά ἐξατομικευθεῖ. Αὐτοί λοιπόν οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν συλληφθεῖ ἀπό τόν Στάλιν, τόν θεωροῦν τέρας, θεωροῦν τόν Μπέρια τέρας, ἀλλά, τέλος πάντων, ἡ διεύθυνση τῆς Κά-Γκέ-Μπέ καί τό δεξί χέρι τοῦ Μπέρια τούς ἔχει ἐπιβάλλει νά λύσουν τό πρόβλημα: «Πῶς μπορεῖ νά καθοριστεῖ ἕνα ἄτομο ἀπό τό φάσμα τῆς φωνῆς του;». Καί, μέσα σέ μιά τρομερή ἀγωνία καί ἀντίφαση (ἀπό τή μιά ξέρουν ὅτι θά ὀδηγήσει σέ νέες συλλήψεις, ἀπό τήν ἄλλη ὁμῶς τό ἐπιστημονικό πρόβλημα εἶναι ἐλκυστικό), καταπιάνονται μ' αὐτό, τό λύνουν τελικά, καί τό τραγικό τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος πού συλλαμβάνεται μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ μηχανήματος πού κατασκευάστηκε εἶναι ἕνας μή ἐπιστήμονας, πού προσπαθοῦσε νά τούς βοηθήσει. ὄντας στό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

Νομίζω ὅτι θά μποροῦσε νά δείξει κανεῖς εὐκολα πῶς ἀκόμα καί ἡ ἴδια ἡ στρατιωτική ἔρευνα, ὅπως καί ἡ πολιτική τῶν ἐξοπλισμῶν, μέ τήν ὁποία βέβαια συμβιώνει, πού ὑποτίθεται ὅτι ἔχει κριτήρια μονοσήμαντα, στήν πραγματικότητα ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες περιπτώσεις δέν ἔχει τέτοια μονοσήμαντα κριτήρια. Θά μποροῦσε νά πει κανεῖς ὅτι, καί στή χειρότερη τῶν περιπτώσεων, οἱ στρατιωτικές χρήσεις δέν εἶναι παρά μιά μικρή πλευρά ὅλου αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, καί ὅτι ἡ μεγαλύτερη πλευρά εἶναι οἱ οἰκολογικές ἐπιπτώσεις στίς σημερινές ἐξελίξεις. Θά παραπέμψω σέ δύο μόνο μεγάλους, Ἀμερικανούς, ἐπιστήμονες.

Ἡ πρώτη παραπομπή εἶναι ἡ ἐξῆς: «Τό χειρότερο πού μπορεῖ νά συμβεῖ στή δεκαετία τοῦ '80, ἡ ὁποία τελειώνει, δέν εἶναι οὔτε ἡ ἐξάντληση τῶν πηγῶν ἐνέργειας, οὔτε ἡ οἰκονομική κατάρρευ-

ση, οὔτε ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπό μιά ὀλοκληρωτική κυβέρνηση. Ὅσο φοβερές κι ἂν εἶναι αὐτές οἱ καταστροφές γιά μᾶς, θά μπορούσαν νά ἐπανορθωθοῦν μετά ἀπό μερικές γενιές. Ἡ μοναδική στό εἶδος της διαδικασία, πού ἐξελλίσσεται στή δεκαετία τοῦ '80 καί θά ἀπαιτήσῃ ἑκατομμύρια χρόνια γιά νά ἐπανορθωθεῖ, εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς ποικιλίας τῶν ζωντανῶν γενῶν καί τῶν ζωντανῶν εἰδῶν, πού προκαλεῖται μέ τήν καταστροφή τῶν φυσικῶν οἰκοσυστημάτων. Αὐτή τήν τρέλα πολύ δύσκολα θά μᾶς τή συγχωρήσουν οἱ ἀπόγονοί μας».

Ἡ ἄλλη παραπομπή εἶναι: «Λίγα προβλήματα εἶναι τόσο παραγνωρισμένα καί, ταυτόχρονα, τόσο σημαντικά, ὅσο ἡ ἐπιταχυνόμενη ἐξάλειψη τῶν βιολογικῶν πόρων τῆς γῆς. Σπρώχνοντας τά ὑπόλοιπα ζῶντα εἶδη στήν ἐξαφάνιση, ἡ ἀνθρωπότητα πριονίζει μέ ζῆλο τό κλαδί στό ὁποῖο βρίσκεται καθισμένη».

Ἡ καταστροφή αὐτή δέν προκαλεῖται φυσικά ἀπό τό κινήγι, οὔτε ἀπό τό D.D.T., οὔτε ἀπό τό ἀπεχθέστατο ψάρεμα τῆς φάλαινας, τά ὁποῖα δυστυχῶς πολύ συχνά μονοπώλησαν τίς ἐνέργειες τῶν οἰκολόγων καί τῶν περιβαλλοντολόγων. Ἡ καταστροφή ἔχει ἓνα ὄνομα: εἶναι ἡ σχεδόν βέβαιη καί ἐπιταχυνόμενη ἄλλωστε ἐξαφάνιση, μέσα στά προσεχῆ τριάντα χρόνια, τῶν τροπικῶν δασῶν, πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἔντονης ἀποχέρωσης καί ἐκδάσωσης, στήν ὁποία ἐπιδίδονται οἱ χῶρες τῆς τροπικῆς καί τῆς ἰσημερινῆς ζώνης ὑπό τήν πίεση τῶν πραγμάτων ἢ, ἂν ὄχι τῶν πραγμάτων, τῶν κρατῶν καί τῶν ἐταιρειῶν. Ξέρετε ὅτι, αὐτήν τή στιγμή πού μιλάμε, καίνε ἑκατομμύρια ἑκτάρια στήν Ἀμαζόνιο ζούγκλα γιατί θέλουν νά τήν ἐκχερσώσουν; Αὐτό πλέον εἶναι πριόνισμα τοῦ κλαδιοῦ εἰς τό τετράγωνον! Διότι εἶναι γνωστό, τό ἔχουν πεῖ ὅλοι οἱ γεωλόγοι, ὅτι τά ἐδάφη αὐτῆς τῆς τεράστιας λεκάνης (μιλάμε γιά τή μισή Λατινική Ἀμερική) δέν εἶναι ἐδάφη πού θά μπορέσουν νά ἀντισταθοῦν μετά τήν καταστροφή τῆς ζούγκλας—θά φύγουν ὅλα μέ τίς βροχές.

Ποιά εἶναι ἡ συλλογιστική ἐδῶ πέρα; Λένε αὐτές οἱ κυβερνήσεις: Πρέπει νά κάνουμε κάτι γιά νά τραφοῦν οἱ πεινασμένοι πληθυσμοί. Αὐτοί πού ἐπενδύουν κεφάλαια γιά τήν ἀνάπτυξη,

εἶτε εἶναι διεθνεῖς ὀργανισμοί εἶτε ἰδιῶτες, σπρώχνουν πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Τώρα, τά καταστρεπτικά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δέν εἶναι μόνο ἡ βέβαιη ἐξαφάνιση χιλιάδων καί δεκάδων χιλιάδων καί ἀκόμα περισσότερων ζωντανῶν εἰδῶν, ἀλλά, ἀκόμα χειρότερο, οἱ σοβαρότατες διαταραχές καί τῆς θερμικῆς ἰσορροπίας τῆς γῆς καί τῆς ὑδρολογικῆς καί μετεωρολογικῆς κατάστασής της, ὅσο καί τῶν μεγάλων βιοχημικῶν κύκλων ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα στή θάλασσα, στή γῆ κ.λπ. Σκεφθεῖτε μιά ὑδρόγειο, περίπου ὅπως εἶναι ἀκόμα μέχρι αὐτήν τή στιγμή, τῆς ὁποίας ἓνα τεράστιο τμήμα τῆς ἠπειρωτικῆς ἐπιφάνειας καλύπτεται ἀπό δάση καί ἀπό ὅλους τοὺς ζῶντες ὀργανισμούς πού εἶναι μέσα σ' αὐτόν τόν δασικό βίότοπο, καί σκεφθεῖτε μιά γῆ, ἴδια κατά τά ἄλλα, ὅπου ὅλα τά δάση ἔχουν ἐξαλειφθεῖ καί καλλιεργοῦνται δημητριακά. Αὐτοί οἱ δύο πλανῆτες δέν ἔχουν καμιά σχέση ὁ ἓνας μέ τόν ἄλλο, καί εἶναι περίπου βέβαιο ὅτι ὁ δεύτερος δέν θά μπορούσε νά συνεχίσει γιά πολύ καιρό τή ζωή πού ξέρομε.

Οἱ ἄνθρωποι κινητοποιήθηκαν μέ τό θέμα τοῦ Τσερνομπίλ. Θά τολμήσω νά πῶ ὅτι, σέ σχέση μέ τά προβλήματα πού ἔχουμε μπροστά μας, τό Τσερνομπίλ ἦταν μιά πολύ μικρή ὑπόθεση. Ἔγινε τόσος θόρυβος, γιατί τό Τσερνομπίλ ἐπέτρεπε νά κινητοποιήσῃ κανείς τοὺς ἀνθρώπους, ἐκμεταλλεόμενος τόν ἄμεσο φόβο τους καί κατευθύνοντάς τους πρὸς φαινομενικά προσιτοῦς πολιτικούς στόχους: κλείσιμο τῶν πυρηνικῶν ἐργοστασίων κ.λπ. Πῶς μποροῦν τώρα νά κινητοποιηθοῦν οἱ λαοί, ποιός μπορεῖ νά τοὺς κινητοποιήσῃ ἐναντίον τῆς καταστροφῆς τῶν τροπικῶν δασῶν; Ἡ συλλογιστική ἐδῶ, ὅπως εἶπα, εἶναι ὅτι πρέπει νά τραφοῦν οἱ ντόπιοι πληθυσμοί. Ἔρχεται λοιπόν κάποιος, καί λέει: βεβαίως, νά τραφοῦν οἱ ντόπιοι πληθυσμοί, ἀλλά οἱ βιομηχανικές χῶρες ἔχουν τεράστια ἀγροτικά πλεονάσματα, τά ὁποῖα καί καταστρέφουν. Πάρτε παράδειγμα τίς ἑλληνικές χωματερές, ὅπου βάζουν νά σαπίζουν τά πορτοκάλια καί δέν ἐπιτρέπεται νά πουληθοῦν. Ἐπιπλέον, δυνάμει ἔχουν ἀκόμα περισσότερα πλεονάσματα, δεδομένου ὅτι οἱ γεωργοί ἀμείβονται γιά νά μὴν παράγουν, κι αὐτό συμβαίνει στίς περισσότερες χῶρες — καί στήν Ἀμερική καί στήν

Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Συνεπώς, νά διατεθοῦν τά πλεονάσματα καί νά αὐξηθοῦν αὐτές οἱ παραγωγές καί νά μείνουν τά τροπικά δάση. Τότε θά μᾶς κατηγορήσουν (αὐτό ἔχει ἤδη λεχθεῖ καί λέγεται ὀλοένα καί περισσότερο) ὅτι θέλουμε νά διατηρήσουμε τίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου σέ ἐξάρτηση ἀπό τόν ἰμπεριαλισμό. Ἄν τώρα πεῖτε, ὅπως θά ἔλεγα ἐγώ, ὅτι, βεβαίως, ξέρουμε πολύ καλά πῶς ὅλα αὐτά εἶναι πραγματοποιήσιμα μόνο ὑπό τόν ὄρο μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δομῆς τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, ἢ συζήτηση τελειώνει, διότι θά σᾶς κατατάξουν στούς ἀδιόρθωτους οὐτοπιστές, ἐνῶ ὅλοι αὐτοί οἱ κυβερνῶντες καί οἱ ἄλλοι, πού δέν μποροῦν νά δοῦν δυό χρόνια πῶς μπροστά, εἶναι προφανῶς ρεαλιστές.

Βλέπει κανεῖς ἀμέσως ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις δέν ἀνταποκρίνονται σέ ἀποσαφηνισμένες ἐπιλογές, διότι δέν ὑπάρχει κανεῖς πού θά τίς κάνει. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες πρῶτα πρῶτα δέν ἀποφασίζουν ὡς τέτοιοι καί, ἐπίσης, θά ἔπρεπε νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι δέν θά εἶχαν καμιᾶ ἀρμοδιότητα νά ἀποφασίσουν. Ἐνας εἰδικός, π.χ., τῶν ἀκτίνων Λέιζερ, ἕνας φυσικός, δέν μπορεῖ ν' ἀποφασίσει ὡς τέτοιος, ἂν ἡ ἔρευνά του ἔχει ἢ δέν ἔχει προτεραιότητα, σέ σύγκριση π.χ., μέ ἔρευνες σχετικές μέ τό ἀνοσοποιητικό σύστημα τοῦ ὄργανισμοῦ. Τώρα, στόν βαθμό πού οἱ ἐπιστήμονες συμμετέχουν στή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων, πῶς μποροῦν νά τίς ἐπηρεάσουν; Μποροῦν νά τίς ἐπηρεάσουν μονάχα ἂν ἐνταχθοῦν σέ μιάν ἀπό τίς φατρίες, ἢ ἂν κερδίσουν τήν ἐμπιστοσύνη μιᾶς ἀπό τίς διάφορες πολιτικογραφειοκρατικές κλίκες πού ἀνταγωνίζονται γιά τήν ἐξουσία καί χρησιμοποιοῦν τά ἐπιστημονικά καί τεχνικά προβλήματα ἀπλῶς σάν ἐμβλήματα ἢ σημαῖες, ἢ ἔχουν ἀνάγκη ἀπό εἰδικούς γιά νά ντύσουν μέ ἐπιστημονικό μανδύα ἐπιλογῆς πού ἔχουν ἤδη κάνει μέ διαφορετικά κριτήρια. Ἐάν, π.χ., ἔχουν ἀποφασίσει γιά ἄλλους λόγους νά στηθεῖ ἕνα ἐργοστάσιο κάπου, θά βροῦν ἕναν ἐμπειρογνώμονα πού θά γνωματεύσει ὅτι πράγματι, ἐκεῖ πρέπει νά στηθεῖ αὐτό τό ἐργοστάσιο. Καί, ὅπως τό ἔλεγα πρὶν σχετικά μέ τά κίνητρα τῶν ἐπιστημόνων, σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἢ ἐξασφάλιση χρη-

ματοδότησης γιά τό πρόγραμμα τοῦ καθενός, σέ ἀνταγωνισμό μέ τά προγράμματα τῶν ἄλλων, δέν εἶναι ζήτημα φιλοκέρδειας, οὔτε κἂν καριέρας καί προσωπικοῦ γοήτρου, διότι, κατά τόν πῶς ἀνθρώπινο τρόπο, ἡ ἰδέα τοῦ καθενός εἶναι τό παιδί του, καί ἀντικειμενικότητα σχετικά μέ τήν ἰδέα του εἶναι ὑποκειμενικά περίπου ἀδύνατη.

Τώρα, ὅσον ἀφορᾷ τούς πολιτευόμενους, οἱ ὁποῖοι, σέ τελευταία ἀνάλυση, λένε τήν τελευταία λέξη γιά τούς προϋπολογισμούς τῆς ἔρευνας, φιλανθρωπικοί λόγοι θά ἐπέβαλλαν νά μή μιλήσουμε γι' αὐτούς. Ὅταν οἱ πολιτευόμενοι δέν εἶναι ἀμαθεῖς, ἔχουν τίς προσωπικές τους, ὑποκειμενικές μανίες, τό ὁποῖο ἴσως εἶναι χειρότερο ἀκόμα κι ἀπ' τό νά εἶναι ἀμαθεῖς. Δέν ξέρω ἂν θυμᾶστε τό σκάνδαλο τῶν «ὀσφραϊνομένων» ἢ «ὀσφραντικῶν» ἀεροπλάνων. Ὑπῆρξε ἕνας Βέλγος ἀπατεῶν, ὁ ὁποῖος πούλησε στόν Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν καί στό γαλλικό κράτος καί ἔβγαλε ἀρκετά μεγάλα ποσά, τῆς τάξεως δεκάδων ἑκατομμυρίων δολλαρίων, τήν ἰδέα μιᾶς ἔρευνας πού θά ὀδηγοῦσε σέ ἀεροπλάνο ἐφοδιασμένα μέ μηχανήματα, τά ὁποῖα ἀπό 20 χιλιόμετρα καί πάνω θά ὀσφραίνονταν τό πετρέλαιο, θά ἦταν δηλαδή ἱκανά νά ἐπισημάνουν ὅτι σ' αὐτό ἢ σ' ἐκεῖνο τό σημεῖο τοῦ ὠκεανοῦ ὑπάρχουν πετρελαιοφόρα στρώματα. Καίτοι ἐπρόκειτο γιά τέλεια μπαρούφα, ἐντούτοις ὁ ἀπατεῶν αὐτός μπόρεσε νά τυλίξει ἀκόμα καί εἰδήμονες καί, ὅταν ξέσπασε τό σκάνδαλο, βγήκε ὁ Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν στήν τηλεόραση, θυμωμένος, πᾶνε χρόνια τώρα, καί εἶπε: «Ξεχνᾶτε ὅτι ἔτσι γίνεται πάντα μέ τίς ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις, καί τόν Γαλιλαῖο τόν καταδίκασε ἡ Ἱερά Ἐξέταση». Ἐκανε δηλαδή τή σύγκριση ἐκείνου τοῦ ἀπατεῶνα μέ τόν Γαλιλαῖο. Ὁ Ζισκάρ, σημειῶστε, ἔχει ὁ ἴδιος τελειώσει μιάν ἀπό τίς ἀνώτατες γαλλικές Σχολές- νομίζω τό Πολυτεχνεῖο. Ἡ περίπτωση ὅπου οἱ πολιτευόμενοι ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι κάτι ξέρουν, εἶναι ἴσως ἡ χειρότερη. Ἐάν εἶναι ἀμαθεῖς καί τό ξέρουν, πράγμα πού δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο, τότε καθοδηγοῦνται ἀπό συμβούλους, οἱ ὁποῖοι, στίς καλύτερες περιπτώσεις, στράφηκαν πρὸς τή Διοίκηση καί τά Πολιτικά Γραφεῖα, διότι ἡ προσωπική

τους έπιστημονική απόδοση ήταν άμελητέα. Αυτοί δηλαδή πού συνήθως λειτουργούν ως έπιστημονικοί σύμβουλοι τών κυβερνήσεων είναι, σε σχέση με την έπιστημονική έρευνα, ό,τι και οί κριτικοί ως προς την προσωπική καλλιτεχνική δημιουργία. Άνθρωποι, πού δέν είχαν τά κότσια νά γράψουν μουσική, γίνονται κριτικοί τής μουσικής.

Θά μπορούσε νά πει κάποιος ότι στό κάτω κάτω ζοῦμε στή λεγόμενη Δημοκρατία και ότι τό κοινό ή ή κοινή γνώμη μπορεί ή όφείλει νά έλέγχει αυτά πού γίνονται. Αυτό, φυσικά, είναι μιά άπλοϊκή και παιδαριώδης άφαίρεση. Πρώτα πρώτα, θά έπρεπε νά έπαναλάβουμε αυτό πού ήταν πολύ γνωστό μέχρι προσφάτως (φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο τό ξεχνούν οί άνθρωποι, ίσως γιατί επικράτησε ή εκ νέου ανακάλυψη τών άξιων τής «φιλελεύθερης» πολιτικής φιλοσοφίας), ότι δηλαδή ή λεγόμενη «κοινή γνώμη» έχει πρόσβαση μόνο στις πληροφορίες πού οί κρατούντες έχουν την καλοσύνη κάθε φορά νά παράσχουν. Ότι αυτή ή κοινή γνώμη χειραγωγείται με χίλιους τρόπους και ότι τής χρειάζονται τεράστιες προσπάθειες για νά ανακόπτει από καιρού εις καιρόν, αλλά μόνο εκ τών υστερών, ένα μικρό μέρος αυτών πού έπιτελούνται καθ' όλο τό είκοσιτετράωρο από τούς κρατικούς, πολιτικούς και οικονομικούς γραφειοκράτες. Πέρα όμως απ' αυτό, τό πρόβλημα είναι βαθύτερο. Άφορā δηλαδή τή διαμόρφωση τών παραστάσεων, τών εικόνων, τών ιδεών και τής θέλησης του σύγχρονου ανθρώπου. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, μπορούμε νά πούμε ότι αυτές οί παραστάσεις, ή αυτή ή θέληση, διαμορφώνονται συνεχώς από τό σύνολο του σύγχρονου θεσμισμένου κόσμου συμπεριλαμβανομένης και αυτής τής τεχνοεπιστήμης. Η έπιστήμη αυτή, με τή σειρά της προίκισε τόν κόσμο απ' τόν όποιο προέρχεται, με τό καταπληκτικό αυτό εργαλείο πού είναι από τή φύση του προσαρμοσμένο, όχι μόνο προς τήν έξάπλωση, αλλά και προς τό περιεχόμενο τής χειραγώγησης: τά σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Όλα αυτά είναι αλήθεια αλλά δέν έξαντλούν τό ζήτημα.

Ποιός θέλησε ή σύγχρονη τεχνοεπιστήμη νά είναι αυτή πού

είναι; Ποιός θέλει τή συνέχισή της και τόν ανεξέλεγκτο πολλαπλασιασμό της; Κανένας – και όλοι. Πρέπει νά σταματήσουμε νά έπαναλαμβάνουμε και νά εφαρμόζουμε σε όλόκληρη τήν ανθρωπότητα τή μαρξιστική θέση τή σχετική με τό προλεταριάτο. Νά λέμε δηλαδή ότι έδω υπάρχει κάτι τό παντοδύναμο και ιστορικά προορισμένο νά λύσει όλα τά ζητήματα και τό όποιο, ταυτοχρόνως, είναι τελείως άθώο για όλα όσα του συμβαίνουν, τό γεγονός, π.χ., ότι τό προδίδουν οί άρχηγοί του, ή τό χειραγωγούν κ.λπ. Άν ποτέ έπέλθει ένας πυρηνικός χειμώνας, ή αν λιώσουν οί πολικοί παγετώνες, αν κάποιος θανατηφόρος και ταχείας μεταδόσεως ιός δραπετεύσει από κάποιο εργαστήριο γενετικής και αν γίνουν οί συνεπαγόμενες καταστροφές και αν οί άπαγριωμένοι και λιμασμένοι έπιζώντες στήσουν ένα δικαστήριο και πιάσουν κανένα διασωθέντα φυσικό ή βιολόγο, ή κατάσταση φυσικά θά έμπεριέχει τά ίδια παράδοξα και τίς ίδιες άπορίες πού έμπεριείχε ή κατάσταση όταν έγινε ή Δίκη τής Νυρεμβέργης, παρουσία σοβιετικών εισαγγελέων, ή πρόσφατα, ή εκλογή του κ. Βαλντχάιμ στήν προεδρία τής Αυστρίας. Διότι, φυσικά, κανένα ολοκληρωτικό καθεστώς δέν θά μπορούσε νά κάνει ό,τι έκανε χωρίς τά έκατομμύρια τών έκατομμυρίων τών Άιχμαν και τών Βαλντχάιμ, διότι ούτε ό Άιχμαν ούτε ό Βαλντχάιμ ούτε και ό Χίτλερ θά ήταν τίποτα, ούτε και ό Στάλιν, χωρίς τήν άνοχή τών αντίστοιχων λαών. Κατά τόν ίδιο τρόπο, ή χιονοστιβάδα τής σύγχρονης τεχνοεπιστήμης τροφοδοτείται, όχι μόνο από τήν άπλή άνοχή, αλλά και από τήν ενεργό υποστήριξη τών λαών. Και μπορούμε νά οδηγήσουμε λαούς όλόκληρους μπροστά σε δικαστήριο; Ποιός θά άπάρτιζε αυτό τό δικαστήριο; Με ποιά βάση θά τούς εκρινε; Ίσως οί λαοί οδηγούνται μόνοι τους αυτήν τή στιγμή στό δικαστήριο, παρασύροντας ένδεχομένως μαζί τους και τούς 39 Δίκαιους τής έβραϊκής παραβολής. (Υπάρχει μιά έβραϊκή παραβολή, πού λέει όπ' ό Θεός θά είχε καταστρέψει τόν κόσμο έδω και χιλιάδες χρόνια, αλλά δέν τόν καταστρέφει, διότι σε κάθε στιγμή, ζούν πάνω στή γη 39 δίκαιοι άνθρωποι και δέν θέλει νά τούς καταστρέψει μαζί με τούς άλλους).

Στήν πράξη, οί πάντες, και οί φιλελεύθεροι και οί μαρξιστές και οί πλούσιοι και οί φτωχοί και οί σοφοί και οί αναλφάβητοι, πίστεψαν, θέλησαν να πιστεύουν και θέλουν πάντα να πιστεύουν ότι ή τεχνοεπιστήμη είναι σχεδόν πάνσοφη, σχεδόν παντοδύναμη, και ότι θά ήταν επίσης και πανάγαθη, αν οί διάφοροι κακοί, ανάλογα με τίς ιδέες του καθενός, δεν την είχαν εκτρέψει προς τούς δικούς τους στόχους. Συνεπώς, τό ζήτημα ξεπερνάει κατά πολύ κάθε διάσταση ιδιαίτερων συμφερόντων ή χειραγώγησης. Αφορά ακόμα μιά φορά τόν φαντασιακό πυρήνα του σύγχρονου ανθρώπου, τής κοινωνίας και τών θεσμών, που ό ίδιος δημιουργεί και οί όποιοι τόν διαμορφώνουν. Θα επανέλθω σ' αυτό, στό τέλος τής όμιλίας. Άς συγκρατήσουμε μόνο τώρα ότι, αν πράγματι είναι έτσι, οί απαιτούμενοι μετασχηματισμοί για να αντιμετωπίσουμε τά τεράστια αυτά προβλήματα είναι απείρως βαθύτεροι απ' ό,τι μπόρεσε κανείς να φανταστεί μέχρι σήμερα. Και τό πέραςμα από τή σημερινή κατάσταση σε μιά κατάσταση όπου ή τεχνοεπιστήμη δεν θά δημιουργούσε, ή τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό, τούς ίδιους τρομερούς κινδύνους που δημιουργεί τώρα, δεν βρίσκει ως αναλογία στην ιστορία τής ανθρωπότητας, παρά ένδεχομένως τό πέραςμα από τήν παλαιολιθική εποχή στη νεολιθική.

Φυσικά, κανείς δεν θέλει και κανείς δεν πρέπει να θέλει τήν επιστροφή στη λίθινη εποχή, παρ' όλο που φαίνεται ήδη ότι περίπου τή διαλέξαμε, χωρίς να τό ξέρουμε και χωρίς να τό θέλουμε. Άλλά και κανείς δεν μπορεί να συνεχίσει να τρέφεται με τήν αυταπάτη ότι ή τεχνοεπιστήμη είναι ένα άριστο εργαλείο στα χέρια κακών μαστόρων ή σε χέρια ανθρώπων που τήν εκμεταλλεύονται.

Επανέρχομαι στό ζήτημα τών επιλογών και σας παρακαλώ να σκεφθείτε. Ποιός έκανε και ποιός θά μπορούσε ποτέ να κάνει, από τή σκοπιά τής ανθρωπότητας, τόν λογαριασμό κόστος-κέρδος, συγκρίνοντας τά ποσά που αφιερώνουμε στην έρευνα για τόν καρκίνο και τά ποσά που θά ήταν αναγκαία για να μην πεθαίνουν απ' τήν πείνα τά παιδιά στον Τρίτο κόσμο; Ή, ποιά

όρθολογική επιλογή θά μπορούσε να υπάρξει ανάμεσα στα θαυμαστά αποτελέσματα τών πειραμάτων του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πυρηνικών Έρευνών στη Γενεύη (και τά εκατομμύρια δολάρια, που διατίθενται γι' αυτά), και στους ζωντανούς νεκρούς τών πεζοδρομίων τής Βομβάης ή τής Καλκούτας; Και δεν θά συζητήσω καν τό θέμα που ανακύπτει από τίς τεχνητές γονιμοποιήσεις, τίς μεταμοσχεύσεις κ.λπ., για τίς όποιες φέρνουν σαν δικαιολογία τό δικαίωμα στέρων ατόμων να έχουν τά δικά τους παιδιά, τίς έρευνες και τά χρήματα που αφιερώθηκαν σ' αυτήν τή ζοφερή φάρσα, όταν ή ίδια τηλεόραση που δείχνει αυτά τά παιδιά που βγαίνουν από τούς σωλήνες, τρία λεπτά μετά και χωρίς να κάνει τή σύγκριση, δείχνει τούς σκελετούς τών πεινασμένων παιδιών τής Αιθιοπίας και τής Έρυθραίας. Ή επιλογή έχει ήδη γίνει και δείχνει τό ποιόν του σύγχρονου ανθρώπου. Ό παραλογισμός που τήν καλύπτει είναι ή εις άτοπον απαγωγή τής ιδέας τών δικαιωμάτων: Ό κύριος και ή κυρία τάδε έχουν τό δικαίωμα να έχουν ένα δικό τους παιδί - δικό τους, από τήν άποψη τών γονιδίων. Και, για να τό έχουν αυτό τό δικό τους παιδί σε μιά ανεπτυγμένη χώρα, ξοδεύονται χρηματικά ποσά και χρόνια έργασίας, που θά μπορούσαν να είχαν κρατήσει στη ζωή τουλάχιστον πενήντα παιδιά σε μιά υπανάπτυκτη χώρα, από τά όποια ό κύριος και ή κυρία τάδε θά μπορούσαν να είχαν υιοθετήσει, όχι ένα, αλλά δύο παιδιά.

Δεν λέω ότι όλες αυτές οί επιλογές είναι λαθεμένες, λέω ότι είναι, σε πρώτη προσέγγιση, τελείως αυθαίρετες και, σε δεύτερη προσέγγιση, αν δει κανείς τά πράγματα από κοντά, παύουν να είναι αυθαίρετες και εκφράζουν κάτι άλλο. Πάντως, καθορίζονται απ' ό,τι άλλο θέλετε εκτός από όρθολογικές ή ανθρωπίνες προτεραιότητες. Διότι, τήν ίδια στιγμή που ισχυρίζεται κανείς ότι υπηρετεί τά μόνιμα και παγκόσμια συμφέροντα τής ανθρωπότητας, κάνοντας, λ.χ., έρευνα για τή θεραπεία του καρκίνου, αφού κάθε άνθρωπος θά μπορούσε κάποτε να προσβληθεί από καρκίνο, τήν ίδια στιγμή βλέπουμε ότι αυτή ή παγκοσμιότητα είναι τελείως κενή, για τόν άπλούστατο λόγο ότι ή πλειοψηφία του πλη-

θυσμού τῆς γῆς αὐτήν τῆ στιγμή δέν ἔχει κόν τῆ μαθηματική πιθανότητα νά φτάσει στήν ἡλικία ὅπου ἡ ἐπίπτωση τῆς προσβολῆς ἀπό τόν καρκίνο εἶναι σημαντική. Φυσικά, ὑπάρχουν καί καρκίνοι παιδιῶν, ἀναμφίβολα, ὅπως καί καρκίνοι νέων ἀνθρώπων, οἱ μεγάλες ὁμως ἐπιπτώσεις ἀρχίζουν ἀπό τά 30-40 καί πέρα. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν στούς 2 μῆνες, στούς 6 μῆνες, στά 7 χρόνια, τί καλό τούς κάνει, θεωρητικά καί στατιστικά, ἂν ἐμεῖς ξεοδεύουμε χρήματα γιά νά γιατρέψουμε τόν καρκίνο; Οἱ ἐπιλογές αὐτές στήν πραγματικότητα καθορίζονται ἀπό τῆ διαδικασία, ἡ ὁποία, στίς λεπτομέρειές της, εἶναι τυχαία, ἀλλά στό σύνολό της στερεά προσανατολισμένη. Εἶναι ἡ συνεχῆς ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐπιστήμης, πραγματικό σφυρί χωρίς μάστορα, πού κινεῖται καί χτυπάει μέ συνεχῶς ἀξανόμενο ὄγκο καί ἐπιταχυνόμενη κίνηση.

* * *

Θά ἤθελα τώρα νά πῶ μερικά γιά τίς κοινωνικές παραστάσεις τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή γιά τήν ἰδέα πού ἔχουν γιά τῆ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες καί ὁ μέσος ἄνθρωπος, ἀκόμα καί ὁ σχετικά μορφωμένος.

Θά ἀρχίσω ἀπό μιᾶ διαπίστωση πού δέν εἶναι καθόλου πρωτότυπη, ἔχει γίνει χιλιάδες φορές. Ἡ κατάστασή μας ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι τελείως παράδοξη: ὅσο περισσότερα γνωρίζουμε, μέ μιᾶ ἐννοία, τόσο λιγότερα γνωρίζουμε καί, ὅσο περισσότερο εἴμαστε δυνατοί, ὅπως τό ἔλεγα στήν ἀρχή, τόσο περισσότερο ἀδύναμοι γινόμαστε. Καί ὅσο περισσότερα γνωρίζουμε ἢ τουλάχιστον ὅσο περισσότερα γνωρίζουν οἱ ἐπιμέρους ἐπιστήμονες, τόσο λιγότερο γνωρίζουν τί εἶναι καί τί θά μπορούσε νά εἶναι ἡ γνώση. Ὅσο περισσότερα γνωρίζει ὁ ἐπιστήμονας μέ μιᾶ ἐννοια, τόσο λιγότερα γνωρίζει, καί αὐτό δέν εἶναι δύσκολο νά τό ἀποσαφηνίσουμε ὡς πρός τό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας τῆς γνώσης – ἐδῶ, δέν πρόκειται μόνο γιά τήν εἰδίκευση, ἀλλά καί γιά τά προβλήματα πού συνεχῶς ἀνακινεῖ ἡ ἐπιστήμη. Ποιά εἶναι ἡ σχέση

αὐτῆς τῆς γνώσης μέ τό ὑποκείμενό της; Ἄν θεωρήσουμε τό ἀτομικό της ὑποκείμενο, δηλαδή τόν συγκεκριμένο ἐπιστήμονα, εἶναι σίγουρο, ὅπως ἔχει λεχθεῖ ἄπειρες φορές, ὅτι αὐτός ὁ συγκεκριμένος ἐπιστήμονας γνώριζε, ὅπως τό λένε στά ἐγγλέζικα, *more and more about less and less*. Ὅλοένα καί περισσότερα πράγματα πάνω σέ ὅλοένα καί λιγότερα θέματα, ἢ σέ περισσότερο περιορισμένα θέματα. Περιορισμένα ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἔκταση, ἀλλά καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό νόημα καί τίς συνθήκες αὐτῆς τῆς γνώσης. Ἄν θεωρήσουμε τό συλλογικό ὑποκείμενο, τῶν ἐπιστημονικῶν κοινοτήτων, μέσα στούς κόλπους τῶν ὁποίων ἐπί τρεῖς δεκαετίες τώρα γίνονται συζητήσεις γιά τήν πολυεπιστημονικότητα, ἢ δι-επιστημονικότητα, γιά νά ὑπερβληθεῖ ἡ εἰδίκευση, βλέπουμε ὅτι οἱ συζητήσεις δέν ἀπέβησαν σέ τίποτα καί δέν ἀντιστάθμισαν τήν πραγματικότητα τῆς ἐπιταχυνόμενης ἐξειδίκευσης καί τῶν ἀποτελεσμάτων της. Ἄν ἐξετάσουμε τό κυρίως κοινωνικό ὑποκείμενο, τήν ἀνθρώπινη κοινότητα, μπορούμε νά δοῦμε ἕνα βαθύτατο διαζύγιο. Πρίν ἀπό 30 χρόνια, ἔγινε στήν Ἀγγλία μιᾶ συζήτηση γιά τίς δύο κουλτούρες: τήν κουλτούρα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί τήν ἀνθρωπιστική κουλτούρα, καί τό γεγονός ὅτι ἔχουν διασπαστεῖ στή σύγχρονη κοινωνία, ἀλλά τό φαινόμενο εἶναι βαθύτερο καί τό εἶχε ἤδη παρατηρήσει στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἕνας μέγας Γερμανός κοινωνιολόγος, ὁ Max Weber, ὅταν ἔλεγε ὅτι ἕνας πρωτόγονος ἢ ἄγριος γνωρίζει ἀπείρως περισσότερα πράγματα σχετικά μέ τόν κόσμο πού τόν περιβάλλει, ἀπό πρακτική ἀποψη, ἀπ' ὅ,τι ἕνας σημερινός ἄνθρωπος. Καί ἕνας Ἀμερικανός, ἐπίσης μέγας, οἰκονομολόγος, ὁ Veblen, παρατηροῦσε ὅτι, ἀκόμη καί σέ περίπτωση καταστροφῆς μιᾶς ἰνδιάνικης φυλῆς, ἀρκεῖ νά σωθεῖ μιᾶ Ἰνδιάννα καί νά ἀφεθεῖ μέσα στούς λειμῶνες τοῦ Middle West: μόνη της αὐτή ἡ γυναίκα εἶναι ἱκανή νά ξαναδημιουργήσει ὅλα τά τεχνουργήματα τῆς φυλῆς καί νά κατασκευάσει καί τά παπούτσια καί τῆ δερμάτινη σκηνή της καί τά ἄλλα ὅλα, διότι ξέρει τόν πρακτικό κόσμο, μέσα στόν ὁποῖο ζεῖ. Γιά κανέναν σημερινό ἄνθρωπο ἢ ὁμάδα σημερινῶν ἀνθρώπων δέν θά μπορούσε φυσικά κανεῖς νά πεῖ τό ἴδιο.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή θεωρητική πλευρά τοῦ ζητήματος, ἄν στό παρελθόν ὑπῆρχε ἕνα εἶδος θρησκευτικῆς πίστεως ἀπέναντι στήν ἐπιστήμη, σήμερα ὑπάρχει μιά διάχυτη καί ἀσαφῆς πίστη, ἀφηρημένη, ἕνα περίβλημα πού περιέχει μόνο κάποια ξεραμένα ψίχουλα πού ἔχουν πέσει ἀπ' τό τραπέζι τῶν ἐκλαϊκευτῶν. Δεδομένου ὅτι ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς πίστεως τοῦ κοινοῦ στήν ἐπιστήμη εἶναι κάτι σάν νερουλιασμένο διήθημα παραστάσεων πού προέρχονται ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐπιστήμονες, θά προσπαθῆσω νά πῶ μερικές λέξεις γιά τό πῶς ἐγώ τουλάχιστον βλέπω τίς παραστάσεις τῶν ἐπιστημόνων σέ σχέση μέ τήν ἐπιστήμη – ἢ μάλλον, διότι αὐτό θά ἦταν τεράστιο θέμα, θά ἤθελα ἀπλῶς νά μιλήσω γιά δύο παραλογοισμούς πού μοῦ φαίνονται πάρα πολύ διαδεδομένοι καί ἐξαιρετικά ἀντιπροσωπευτικοί, καί οἱ ἴδιοι καί στούς ποικίλους συνδυασμούς τους, καί πού, νομίζω, χαρακτηρίζουν τούς σημερινούς ἐπιστήμονες, ἀπ' ὅ,τι ἔχω διαπιστώσει καί σέ συζητήσεις καί στά γραπτά τους.

Ὁ πρῶτος παραλογοισμός, πού εἶναι λιγότερο πειστικός καί πού κανείς ποτέ δέν τόν ὑποστηρίζει ἀνοιχτά, ἀρνεῖται στήν ἐπιστήμη κάθε ἀξία ἀλήθειας ἢ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, δίνει στόν ὄρο «ἀλήθεια» τήν πιό στενά πραγματιστική ἔννοια. Δηλαδή, ὅτι οἱ ἐπιστημονικές προτάσεις εἶναι ἀπλῶς καί μόνο κάτι πού λειτουργεῖ. Καί γιατί λειτουργεῖ; Καί γιατί εἶναι ἀληθινή αὐτή ἡ ἔκφραση: «ἀληθινές εἶναι οἱ ἐπιστημονικές προτάσεις, ὅταν αὐτές οἱ προτάσεις καί τά συμπεράσματά τους λειτουργοῦν»: Καί πῶς τό ξέρουμε ὅτι λειτουργοῦν; Τέτοιου εἴδους ἐρωτήσεις, φυσικά, ὁ πραγματικισμός τίς ἀποφεύγει καί, ὅπως εἶναι φυσικό, γεννάει τόν σκεπτικισμό πού, τά τελευταῖα χρόνια, ξαναεκφράστηκε ρητά ἀπ' τόν Φαγιεράμπεντ: τά πάντα λειτουργοῦν, ὅτιδήποτε λειτουργεῖ. Δέν πρόκειται ἐδῶ νά ἐπαναλάβω τή φιλοσοφική ἀνασκευή τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἀλλά θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μόνο ὅτι αὐτή ἡ ὀριακή ἀντίληψη, δηλ. ὁ ἐπιστημονικός ἀναρχισμός, ὅπως ὀνόμασε ὁ Φαγιεράμπεντ τήν ἀποψή του, ξεκινάει ἀπό μιά διαπίστωση, τήν ὁποία δέν ἀντιλαμβάνεται, ἀλλά οὔτε καί ἐκφωνεῖ σωστά. Αὐτή ἡ διαπίστωση (τήν ἔχω διατυπώσει

ἀπό τό 1971 σ' ἕνα κείμενο στά Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου), ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ στό βάθος τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού γεννάει ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης δέν ἀποτελεῖ ἕνα σύστημα πού ἀνελίσσεται μέσα στόν χρόνο. Δέν μπορούμε, δηλαδή, νά δοῦμε τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης σάν κάτι πού παρουσιάζει μιά πλήρη λογική, ἔτσι ὅπως ἐξελίσσεται μέσα στόν χρόνο (θά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτό). Ἐπίσης, αὐτός ὁ ἐπιστημολογικός ἀναρχισμός ξεχνάει κάτι ἄλλο ἐξίσου σημαντικό. Εἶναι ἐσφαλμένο νά λέμε ὅτι τά πάντα λειτουργοῦν, ὅλα δουλεύουν, ὅλα πιάνουν, διότι αὐτό πού διαπιστώνουμε μέσα στήν ἐπιστημονική δουλειά εἶναι ὅτι, σέ μιά δεδομένη στιγμή, ἐλάχιστες εἶναι οἱ θεωρεῖες πού μποροῦν πραγματικά νά μποῦν σέ συναγωνισμό ἀνάμεσά τους, δεδομένου τοῦ τεράστιου ἀριθμοῦ τῶν γεγονότων, πού ἔχουν ἤδη γίνει ἀποδεκτά, καί τῶν πραγμάτων, γιά τά ὁποία ξέρουμε ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως, εἶναι ἀσφαλῶς ἐσφαλμένα. Αὐτό ἐπίσης μᾶς δείχνει ὅτι, ὅσες κι ἄν εἶναι οἱ δυσκολίες πού ἐμπερικλείει αὐτή ἡ ἔκφραση, ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀσφαλῶς κάποια σχέση μέ κάτι πού μᾶς ξεπερνάει, δηλαδή μέ αὐτό πού εἶναι, ἄσχετα ἀπό μᾶς.

Ὁ δεύτερος παραλογοισμός, πού εἶναι πολύ πιό διαδεδομένος καί νομίζω ὅτι τόν ἀποδέχεται στήν οὐσία ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐπιστημόνων, εἶναι μιά ἐκδοχή τοῦ προοδευτισμοῦ τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτός ὁ παραλογοισμός ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς γνώσης μας μέσα στόν χρόνο διαγράφει μιά ἀσυμπτωτική πορεία πρὸς τήν ἀλήθεια, πού τήν προσεγγίζουμε ὀλοένα καί περισσότερο. Ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες, πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη, εἶναι ὀλοένα καί λιγότερο ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες τῆς πραγματικότητας καί, κυρίως, ὅτι οἱ προηγούμενες θεωρίες ἀποτελοῦν, κάθε φορά, ἰδιαίτερες περιπτώσεις τῶν μετέπειτα θεωριῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν γενίκευση τῶν προηγούμενων. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ ἀποψη εἶναι τελείως ἀβάσιμη. Λέω «παραλογοισμός», διότι, φυσικά, ὁποῖος σκέπτεται στοιχειωδῶς τί σημαίνουν οἱ λέξεις, καταλαβαίνει ὅτι δέν μπορῶ νά πῶ ὅτι μιά καμπύλη εἶναι ἀσύμπτωτη ὅταν δέν μπορῶ νά προσδιορίσω τίνος

πράγματος είναι ασύμπτωτη. Τό νά λέμε λοιπόν ότι ή επιστήμη βαδίζει ασυμπτωτικά πρός τήν αλήθεια, σημαίνει ότι ξέρουμε ποιά είναι ή γραμμή πού προσδιορίζει αύτή τήν αλήθεια, σημαίνει ότι ξέρουμε τή μαθηματική τιμή αύτῆς τῆς αλήθειας. Ἀλλά, πίσω ἀπ' αὐτόν τόν παραλογισμό κρύβεται μιά βαριά μεταφυσική. Ἡ ἰδέα δηλαδή ὅτι, ὅσο προχωροῦν οἱ γνώσεις, τόσο περισσότερο προσεγγίζουμε πρός μιά αλήθεια, δέν στέκεται, παρά μόνο ἂν ὑπάρχει ἓνα εἶδος προκαθορισμένης ἁρμονίας ἀνάμεσα στή διάταξη τῶν διαστρωματώσεων τῆς πραγματικότητας καί στήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης μας. Ἡ, ἐπίσης, ἡ ἰδέα, πού μπορεῖ νά εἶναι καί σωστή, ἀλλά εἶναι προφανῶς προβληματική, πῶς ὅ,τι εἶναι βαθύτερο, ὅ,τι εἶναι λιγότερο ἄμεσα φαινομενικό, εἶναι κατ' ἀνάγκη καθολικό ἢ καθολικότερο. Αὐτή ἡ δεύτερη ἐκδοχή στηρίζεται πολύ συχνά, σχεδόν καθημερινά, ἓνα εἶδος δογματικῆς θριαμβολογίας. Ἐννοῶ τό δόγμα πού ὑπόσχεται «αὔριο θά σᾶς ποῦμε τήν τελευταία λέξη», τοῦ ὁποίου τά παραδείγματα εἶναι ἀφθονότατα καί ἀρχίζουν ἤδη ἀπό τή νευτώνεια ἐποχή. Θά σᾶς ἀναφέρω μόνο δύο:

Τό 1898, γινόταν ἓνα παγκόσμιο συνέδριο φυσικῆς καί προήδρευε ὁ πολύ σημαντικός Ἄγγλος φυσικός λόρδος Kelvin, μέ τή θεωρία τοῦ ὁποίου μετράμε ἀκόμα τούς βαθμούς τῆς ἀπόλυτης θερμοκρασίας. Κηρύσσοντας τήν ἑναρξη τοῦ συνεδρίου ὁ Kelvin συνέχαιρε τόν ἑαυτό του καί τούς συναδέλφους του πού ἦταν ἐκεῖ, λέγοντας ὅτι μέ τή δουλειά τους τελειώσανε κατ' οὐσίαν τό οικοδόμημα τῆς φυσικῆς. Ἡ φυσική εἶναι σήμερα, τό 1898, ὀλοκληρωμένη, τελειωμένη. «Ξέρω, βέβαια», προσέθετε, «ὑπάρχουν ἀκόμα δύο μικρά προβλήματα, ἀλλά, χωρίς καμιά ἀμφιβολία, μέσα στά χρόνια πού μᾶς ἔρχονται θά τά λύσουμε κι αὐτά». Ἡ ἱστορία αὐτή εἶναι ὠραιότατη, διότι δέν ξέρεи κανεῖς τί νά πρωτοθαυμάσει: τή μέχρι παραφροσύνης μεγαλομανία καί ἀλαζονεία τοῦ Kelvin ἢ τό σίγουρο ἔνστικτο τοῦ μεγαλοφυοῦς φυσικοῦ, πού τόν ὤθησε νά θίξει ἀκριβῶς τά δύο σημεία πού θά προκαλοῦσαν τήν κατάρρευση τοῦ οικοδομήματος, τοῦ ὁποίου γιόρταζε τήν ὀλοκλήρωση. Ἀνέφερε, δηλαδή, τό πείραμα τοῦ Michelson, πού

εἶναι ἡ βάση τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας, καί τήν ἀκτινοβολία τοῦ μέλανος σώματος, τά μυστήρια τῆς ὁποίας προσπαθώντας νά λύσει ὁ Πλάνκ ὀδηγήθηκε στήν ὑπόθεση τῶν «κβάντα» καί δημιούργησε τήν κβαντική φυσική, πού εἶναι ἀκόμα πιό σημαντική ἀνατροπή τῆς κλασικῆς φυσικῆς ἀπ' ὅ,τι ἡ σχετικότητα.

Τό δεύτερο ἀνέκδοτο εἶναι τοῦ 1927, ὅταν ἓνας ἄλλος μέγανος φυσικός, ἀπό τούς πέντε ἢ ἕξι πού παίξανε πραγματικό ρόλο στήν ἴδρυση τῆς κβαντικῆς φυσικῆς ὁ Πάουλι, βραβεῖο Νόμπελ, ἀπέτρεπε συλλήβδην τούς νέους φοιτητές πού πήγαιναν νά τόν δοῦν γιά νά κάνουν φυσική, λέγοντάς τους: «Διαλέξτε κάποια ἄλλη ἐπιστήμη, ἡ φυσική δέν ἔχει πολύ μέλλον, τά λύσαμε ὅλα τά ζητήματα», ἢ «τί μπαίνετε σ' αὐτή τήν ἐπιστήμη πού εἶναι τελειωμένη, νεκρή, ὅπως ἡ εὐκλείδεια γεωμετρία» κ.λπ.

Καί οἱ δύο αὐτοί παραλογισμοί ἔχουν, παρά τή φαινομενική τους ἀθωότητα, κοινωνικές καί πολιτικές ἐπιπτώσεις. Διότι, εἴτε λέμε ὅτι τά ξέρουμε ὅλα καί αὔριο θά τά ξέρουμε καλύτερα, εἴτε λέμε ὅτι δέν ξέρουμε τίποτα ἢ κανεῖς δέν ξέρει τίποτα, τά ἀποτελέσματα εἶναι τά ἴδια – πολιτικά καί κοινωνικά. Τά ξέρουμε, συνεπῶς ἐμεῖς πρέπει νά ἀποφασίζουμε διότι ἐμεῖς ξέρουμε, συνεπῶς παραίτηση τῆς κοινωνίας, ἢ, δέν ξέρουμε τίποτα καί κανεῖς δέν ξέρει τίποτα, συνεπῶς ἡ ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων εἶναι ἐξίσου καλή ἢ ἐξίσου κακή μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη.

Καί στίς δύο περιπτώσεις, συγκαλύπτεται ὁ φιλοσοφικός προβληματισμός, ὁ ὁποῖος, ὄχι μόνο βρίσκεται στίς ρίζες τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης, ἀλλά σήμερα, περισσότερο ἀπό ποτέ, τῆς εἶναι ἀναγκαῖος. Γιά νά τελειώσω αὐτές τίς παρατηρήσεις, πού ἀφοροῦν τούς ἐπιστήμονες, θά ἔπρεπε νά ἀναφέρω ὅτι ἀσφαλῶς ὑπάρχει μιά κατηγορία ἐπιστημόνων πού ζοῦν διαρκῶς σ' ἓνα διανοητικό διχασμό ἢ σχάση ἢ, ὅπως λένε οἱ Ἀμερικανοί, σχιζοφρένεια, ἀνάμεσα σέ δύο ἐπίπεδα συνείδησης αὐτοῦ πού κάνουν, χωρίς νά μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ποιό ἀπ' αὐτά τά δύο ἐπίπεδα εἶναι πιό βαθύ ἀπό τό ἄλλο. Στό ἓνα ἐπίπεδο, ὁ ἐπιστήμονας πού ἀντιπροσωπεύει αὐτή τήν κατηγορία θά σκεφτεῖ καί θά πεῖ, κυρίως σέ δημόσια συζήτηση: «Κατέχουμε τήν αλήθεια ἢ θά τήν ἀποκτή-

σουμε ή θά αποκτήσουμε τήν καλύτερη ανθρωπίνως δυνατή προσέγγισή της» και, σ' ένα άλλο επίπεδο, ο ίδιος επιστήμονας, αν τον σπρώξετε στη συζήτηση, θά πει: «Τό νά συζητάτε τό πρόβλημα τής αλήθειας σημαίνει απλώς ότι έχετε μείνει στην παλιά μεταφυσική. Διότι τό πρόβλημα τής αλήθειας δέν έχει κανένα νόημα, ή επιστήμη δέν εξετάζει τό τί, αλλά τό πώς, ή επιστήμη δέν θέτει έρωτήματα στό αντικείμενό της, αλλά απλώς τό χειρίζεται και προβλέπει τή συμπεριφορά του (φράση του Francois Jacob: Στά εργαστήρια δέν ρωτάμε πιά τή ζωή, αλλά τή χειρίζομαστε). Ο επιστήμονας θά συνεχίσει, λέγοντας ότι υπάρχουν ορισμένοι υπολογισμοί και ορισμένα πειράματα πού λειτουργούν και άλλα πού δέν λειτουργούν, και τά γυροφέρνουμε ώσπου τό επιτύχουν, ή ώσπου αλλάξουμε τίς υποθέσεις πού είχαμε στην αρχή. Αν είναι λίγο πιό εκλεπτυσμένος, θά προχωρήσει σε μιάν αντίληψη όπως του Πόππερ, ή οποία επιτυγχάνει μιá ιδιόμορφη σύνθεση των δύο προηγουμένων, και θά πει πώς μιá θεωρία δέν είναι ποτέ αληθινή, αλλά απλώς είναι αναιρέσιμη ή ανασκευάσιμη, και πώς γίνεται προσωρινά αποδεκτή για όσο διάστημα δέν έχει γίνει ακόμα ή ανασκευή της. Βεβαίως, θά αρνηθεί νά διερωτηθεί τί είναι αυτό πού κάνει αληθινή τήν ανασκευή μιáς θεωρίας και, ακόμα λιγότερο, νά αναρωτηθεί ποιές είναι όλες οι προϋποθέσεις, τόσο από τήν πλευρά του υποκειμένου, όσο κι από τήν πλευρά του αντικειμένου τής επιστήμης, πού καθιστούν δυνατές διαδικασίες, όπως ή υιοθέτηση υποθέσεων, ή αναίρεσή τους και ή ανασκευή τους.

Πίσω απ' αυτούς τούς συλλογισμούς βρίσκεται μιá στάση (και εκεί είναι τό βάρος του ζητήματος) πού ισοδυναμεί με τόν ισχυρισμό ότι τό ζήτημα τής αλήθειας δέν τίθεται, ότι τό μόνο πού τίθεται είναι ένα ζήτημα ορθότητας ή ακρίβειας, ορθών αποτελεσμάτων, ακρίβειας των παρατηρήσεων, συνέπειας ή αντιστοιχίας ανάμεσα σ' αυτό πού έρευνά, βρίσκει και υποστηρίζει ο επιστήμονας, και στό σώμα των εκάστοτε αποδεκτών και προσωρινά αποδεδειγμένων ή μή επιστημονικών αντιλήψεων.

Έτσι, ή επιστημονική δραστηριότητα μετατρέπεται σε μιá τε-

χνο-πραγματιστική δραστηριότητα, ή οποία χειρίζεται αντικείμενα, όργανα, αλγορίθμους, και ικανοποιείται όταν όλα αυτά λίγο πολύ δουλεύουν, αρνείται όμως νά θέσει έρωτήματα πού αφορούν τήν ίδια τή φύση της και τούς όρους τής επιτυχίας της, ακόμα και τής στενά πραγματιστικής της επιτυχίας. Τό αποτέλεσμα είναι ότι έτσι καταργείται κάθε επικοινωνία ανάμεσα στην επιστήμη και στη φιλοσοφία ή, απλούστερα, ανάμεσα στην επιστήμη και στην πραγματική σκέψη, στον στοχασμό, στον προβληματισμό. Τά ζητήματα πού γεννούν οι διαδοχικές κρίσεις μες στην ιστορία τής επιστήμης, τό ζήτημα πού γεννάει τό απλό γεγονός ότι υπάρχει πραγματική ιστορία τής επιστήμης (όχι διαρκής συσσώρευση αποτελεσμάτων, τά όποια ποτέ δέν θά έθεταν υπό αμφισβήτηση αυτό πού είχε λεχθεί προηγουμένως), τά ζητήματα πού γεννούν οι όροι και τά θεμέλια τής επιστημονικής δραστηριότητας, με μιá λέξη αυτό πού ή επιστήμη λέει ή δέν λέει για τό όν, για αυτό πού είναι και για τόν τρόπο τής ύπαρξής του, όπως επίσης αυτό πού ή επιστήμη λέει ή δέν λέει γι' αυτόν ο οποίος γνωρίζει, δηλαδή για τόν άνθρωπο – όλα αυτά τά ζητήματα εμφανίζονται, έτσι, σαν ζητήματα πού πρέπει νά ξεχαστούν διότι είναι δήθεν μεταφυσικά. Κι αυτό, σε τέτοιο βαθμό, πού αναρωτιέμαι αν αυτά πού σας λέω έδω σήμερα πού λέω, έδω και πολύ καιρό, αυτή ή γλώσσα, αυτός ο προβληματισμός, πού, σημειωτέον, στον καιρό τους υπήρξαν ή γλώσσα και ο προβληματισμός αυτών των διαφόρων πτωχών τῶ πνεύματι, πού ονομάζονταν Δημόκριτος, Πλάτων, Αριστοτέλης, Καρτέσιος, Λάμπιντς, Νεύτων, Κάντ, Μάξγουελ, Αϊνστάϊν, Πουανκαρέ, Βόηγ, Weyl, Eddington, Hibert, Ντέ Μπρόλι, Χάιζενμπεργκ και άλλων, κι αυτή ή έκπληξη πού πρέπει νά χαρακτηρίζει κάθε άνθρωπο, τό «θαυμάζειν» πού έλεγε ο Αριστοτέλης, πού δημιουργούν τά αποτελέσματα τής σύγχρονης επιστήμης – αναρωτιέμαι, λοιπόν, αν αυτή ή γλώσσα, αυτές οι απορίες, αυτές οι έρωτήσεις, αυτή ή έκπληξη, αυτός ο προβληματισμός, θά έχουν ακόμα, για τόν επιστήμονα πού θά ζει μετά από 30 χρόνια, κάποιο νόημα, έστω και κωμικό, ή αν θά του φαίνονται απλώς άκατανόητα, αν δηλαδή δέν φτά-

σουμε σ' έναν τεχνεπιστημονάνθρωπο, ο οποίος απλώς θά λύνει τά προβλήματα πάνω στον ύπολογιστή του, χωρίς νά συλλογίζεται καί νά στοχάζεται γιατί μπαίνουν αυτά τά προβλήματα καί τί σημαίνουν λύσεις καί τί σημαίνει ή ίδια ή δραστηριότητά του καί τί σημαίνει ή σχέση αὐτῆς τῆς γνώσης μ' αὐτό πού πραγματικά εἶναι, ὅπως καί ή σχέση αὐτῆς τῆς γνώσης μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Τό καταπληκτικό εἶναι ὅτι αὐτό γίνεται σέ μιά στιγμή ὅπου τά πραγματικά φιλοσοφικά προβλήματα πού γεννάει ή ίδια ή εξέλιξη τῆς ἐπιστήμης εἶναι τεράστια καί κάθε ἄλλο παρά θά μπορούσαν νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ μιά καθησυχαστική ὑπνηλία σχετικά μέ τήν ἐπιστημονική δραστηριότητα. Δέν μπορῶ δυστυχῶς νά μῶ στή συζήτηση αὐτῶν τῶν θεμάτων. Θά ἤθελα μόνο νά θίξω ἕνα-δύο σημεία, πολύ σύντομα.

* * *

Υπῆρξε μιά ὀρισμένη εὐτυχισμένη περίοδος τῆς φυσικῆς, ὡς καί τό 1900 περίπου, ὅπου ή φυσική ἦταν, ἂν μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ, «πλήρης», μέ τήν τοπολογική ἔννοια, ἔστω καί ἂν ὑπῆρχαν προβλήματα. Ὁ κόσμος τοῦ Νεύτωνος μέ τά μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδη βεβαίως περιεῖχε προβλήματα, ἀλλά αὐτά τά προβλήματα μπορούσε νά τά ἀπωθήσει κανεῖς στά ὄρια. Ἄν θυμᾶστε, λ.χ., ὑπάρχει στόν Εὐκλείδη ἕνα ἀγκάθι, πού εἶναι τό περίφημο αἶτημα τῶν παραλλήλων. Προφανῶς ὁ Εὐκλείδης θά ἤθελε νά μπορέσει νά τό ἀποδείξει, νά ἀποδείξει ὅτι ἀπό ἕνα σημεῖο ἔξω ἀπό μιά εὐθεῖα μόνο μιά παράλληλο μπορούμε νά σύρουμε πρός αὐτή τήν εὐθεῖα. Δέν μπόρεσε νά τό ἀποδείξει, ἀντελήφθη ὅτι κάτι περίεργο γίνεται ἐκεῖ πέρα, καί γι' αὐτό δέν τό ὀνόμασε ἀξίωμα, τό ἔθεσε ὡς «αἶτημα». Υπάρχει λοιπόν αὐτό τό ἀγκάθι, ἀλλά, ἂν τό παραβλέψουμε αὐτό τό ἀξίωμα, ὑπάρχει μιά εὐκλείδεια γεωμετρία πού χρειάστηκε μερικές μεταρρυθμίσεις – ἄς μὴν μπαίνουμε τώρα σέ λεπτομέρειες – ἀλλά εἶναι πλήρης. Ἐπίσης, ὁ νευτώνειος φυσικός κόσμος, ἐννοῶ αὐτό τό κοσμοεῖδωλο, εἶναι «πλήρης», μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἀποσιωποῦμε ἕνα ἢ δύο ἔρω-

τήματα. (Τί σημαίνει π.χ., ὁ συγχρονισμός παρατηρήσεων πού γίνονται ἀπό παρατηρητές πού δέν βρίσκονται στό ἴδιο σημεῖο τοῦ κόσμου;)

Στή σημερινή ἐπιστήμη, ή κατάσταση δέν εἶναι καθόλου ἀνάλογη. Δέν μπορῶ δυστυχῶς νά τό διαπραγματευθῶ τό ζήτημα, θά πῶ μόνο, ἀρχίζοντας ἀπό τά μαθηματικά, ὅτι καί στά ἴδια τά μαθηματικά ὑπάρχουν, μετά ἀπό τή δουλειά πού ἐμφανίστηκε στή δεκαετία τοῦ '30, σημαντικότερα προβλήματα, πού ἀφοροῦν τά θεμέλια τῶν μαθηματικῶν, τά ὅποια εἶναι γνωστά, τά ὅποια δέν ἐμποδίζουν μέν τούς μαθηματικούς νά δουλεύουν τούς συγκεκριμένους κλάδους τους, ἀλλά τά ὅποια, δυστυχῶς, ἐντοπίστηκαν στή μαθηματική λογική – ἔγιναν δηλαδή ἀποκλειστική δουλειά αὐτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τή μαθηματική λογική – καί, ἐπίσης δυστυχῶς, χωρίς νά ἀγνοοῦνται ὡς ὀνόματα προβλημάτων, δέν ἔγιναν ἀντικείμενο καμιάς πραγματικῆς δουλειᾶς ἐκ μέρους τῶν φιλοσόφων.

Υπάρχει καί ἕνα ἄλλο τεράστιο πρόβλημα, πού ἀφορᾶ τό σύνολο τῶν μαθηματικῶν καί τῆς φυσικῆς: τό ἀπλούστατο καί ἐκπληκτικό γεγονός ὅτι τά μαθηματικά ἔχουν σχέση μέ τή φύση. Τό πρόβλημα, πού ἤδη βασάνιζε τόν Πυθαγόρα καί τόν Πλάτωνα, ἂν τό σκεφτοῦμε μέ τή μορφή πού ἔχουν ή σημερινή φυσική καί τά σημερινά μαθηματικά, γίνεται ξαφνικά ἐφιαλτικό, διότι παρατηροῦμε τό ἐξῆς φαινόμενο: πότε τά μαθηματικά προτρέχουν τῆς φυσικῆς καί δημιουργοῦνται θεωρίες, ὅπως π.χ., τοῦ Riemann κ.λπ. στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ ὅποιες δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τή φυσική πραγματικότητα, ὅπως τή γνωρίζουν τότε οἱ φυσικοί. Αὐτά ἀκριβῶς τά μαθηματικά, μετά ἀπό 55 ἢ 60 χρόνια, τά χρησιμοποιεῖ ὁ Αἰνστάιν στή θεωρία τῆς σχετικότητας.

Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ή φυσική ἔχει ἀπεγνωσμένη ἀνάγκη γιά μαθηματικές θεωρίες πού θά τῆς ἔλυναν ὀρισμένα προβλήματα καί τά μαθηματικά δέν μποροῦν νά τῆς τίς δώσουν. Αὐτή εἶναι ή κατάσταση τῆς ὕδροδυναμικῆς πού ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἀκόμη καί σήμερα. Γι' αὐτό ἄλλωστε τήν ὑπολογίζουν ἐμπειρικά μέ

τούς υπολογιστές, διότι δέν υπάρχουν μαθηματικές θεωρίες πού νά μπορούν πράγματι νά λύσουν τά δύσκολα προβλήματα τής υδροδυναμικής, τής ανώμαλης ροής.

Υπάρχουν άλλες περιπτώσεις, όπου ή μαθηματική καί ή φυσική ανακάλυψη ή επινόηση γίνονται συγχρόνως. Βασικό παράδειγμα είναι ή ταυτόχρονη δημιουργία από τόν Νεύτωνα τής ανάλυσης, τοῦ διαφορικοῦ καί ολοκληρωτικοῦ λογισμοῦ, καί τής φυσικῆς. Υπάρχουν καί ἄλλοι τομείς, στούς οποίους οἱ μαθηματικοί ἐξακολουθοῦν νά δημιουργοῦν θεωρίες ἐπί θεωριῶν, ωραιότατες ή στριφνότατες ή καί τά δύο, οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν καμία σχέση μέ τή φυσική πραγματικότητα καί οἱ ὁποῖες δέν παύουν, ἐντούτοις, νά ἀποτελοῦν ἓνα «ἀναγκαῖο» τμήμα τῶν μαθηματικῶν.

Ἄν στραφοῦμε στή σημερινή φυσική, διαπιστώνουμε μιά κατάσταση καθαρά ἐξωφρενική. Ἀφήνω τά προβλήματα τής κοσμολογίας, ὄχι ἀπλῶς διότι μένουν ἄλυτα, ἀλλά διότι εἶναι ἤδη ἐμφανές, κατά τή γνώμη μου, ὅτι ή λύση τους μέ τόν ἓνα ή μέ τόν ἄλλο ἀπό τούς προβλεπόμενους τρόπους ή θά ἀνατρέψει ἄλλα πράγματα, τά ὁποῖα θεωροῦμε βασικά, ή θά ὀδηγήσει σέ νέες ἀπορίες. Θά ἀρκεστῶ σέ δύο σημεία.

Τό ἓνα εἶναι ὅτι ἔχουμε δύο καταπληκτικές θεωρίες, τήν κβαντική καί τή θεωρία τής σχετικότητας. Καί οἱ δύο δουλεύουν πράγματι καί, ὄχι ἀπλῶς δουλεύουν, ἀλλά προβλέπουν φαινόμενα καί προβλέπουν κλάσεις φαινομένων, ἄγνωστες πρίν, καί ἐπαληθεύονται. Ἐντούτοις εἶναι ἀντιφατικές μεταξύ τους. Τό ἄλλο, ὅτι ή φυσική πάντα παλεύει γιά τή «μεγάλη ἐνοποίηση», ή μάλλον, πέρα ἀπό τή «μεγάλη ἐνοποίηση», γιά μιά «γενική ἐνοποίηση», τήν ὁποῖα ὅμως δέν βλέπουμε ή, ἂν τή βλέπουμε, τή βλέπουμε ὡς δημιουργοῦσα ἄλλα παράδοξα (θεωρία τῶν χορδῶν κ.λπ.). Ταυτοχρόνως, δέν ἔχει ξεπεραστεῖ αὐτό γιά τό ὁποῖο παραπονιόταν ὁ Χάινζεμπεργκ ἐδῶ καί 35 χρόνια, δηλαδή ὅτι ή φυσική ἔχει γίνει πλέον «ζωολογία», ἀφοῦ κάθε μέρα ξεφυτρώνει ἓνα καινούργιο εἶδος σωματιδίου. Ἄν καί ἔγινε ἀναγωγή αὐτῶν τῶν σωματιδίων σέ ὀρισμένες κατηγορίες, ἐντούτοις, ἐξα-

κολουθοῦν νά υπάρχουν περί τά 30 βασικά. Τό πιό σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι τό καθένα ἀπ' αὐτά τά σωματίδια δέν μπορούμε νά τό καθορίσουμε, παρά προσδίδοντάς του τουλάχιστον 5 ή 6 ή 7 χαρακτηριστικές ιδιότητες. Γιατί 5 ή 6 ή 7 χαρακτηριστικές ιδιότητες; Καί ποιές εἶναι οἱ σχέσεις τής ιδιότητας μέ τό σωματίδιο; Ὡς τώρα ἐξηγούσαμε τίς ιδιότητες μέσω τῶν σωματιδίων, ἀποδίδοντας π.χ., τό γεγονός ὅτι ἓνα σῶμα εἶναι ἠλεκτρισμένο σέ ὀρισμένα σωματίδια, σέ ἐλεύθερα ἠλεκτρόνια κ.λπ. Τώρα τί θά πεῖ ὅτι τά στοιχειώδη σωματίδια εἶναι τό καθένα πολύπλοκο, ὄχι μέ τήν ἔννοια τήν «ύλική», δηλαδή ὅτι μπορούμε νά τό κόψουμε παρακάτω, ἀλλά ὅτι τό καθένα ὀρίζεται ἀπό πολλές ιδιότητες, καί ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων παράγει τίς διαφορές τῶν σωματιδίων; Τό ζήτημα ἔχει προφανῶς μεγάλη φιλοσοφική σημασία: ξαναβρίσκουμε τό θέμα τής οὐσίας καί τῶν κατηγορημάτων της.

Ἐνα τελευταῖο σημείο, σχετικά μέ τή βιολογία. Ὁλος ὁ κόσμος μιλάει γιά τή θεωρία τής ἐξέλιξης κι ὅλος ὁ κόσμος νομίζει, ἀκόμα καί οἱ βιολόγοι δυστυχῶς, ή τουλάχιστον οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς, ὅτι ἔχουμε μιά θεωρία τής ἐξέλιξης ή ὁποῖα ἐξηγεῖ περίπου ἱκανοποιητικά γιατί υπάρχουν τά εἶδη ζῶντων ὄντων στή γῆ. Αὐτό εἶναι τέλεια παρεξήγηση. Ὁ ὅρος «ἐξέλιξη», ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καθαρά ἅμα διαβάζει κανείς καί τόν Δαρβίνο καί τούς ἄλλους, καί ὅπως φαίνεται καί στούς ὄρους ἀκόμα «ἐπιλογή» καί «ἐπιβίωση τοῦ πιό ἱκανοῦ», ἔχει βεβαίως τήν ἔννοια μιᾶς ἀνέλιξης δυνατοτήτων, μιᾶς προόδου ή, τουλάχιστον, μιᾶς πολυπλοκοποίησης. Καί ἀναμφισβήτητα, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, αὐτό εἶναι θετική γνώση, ὑπῆρξε ἐξέλιξη πάνω στή γῆ, δέν βλέπω πῶς θά μπορούσε ποτέ αὐτό νά ἀνατραπεῖ. Ὑπῆρξε ἐξέλιξη (πρόοδος εἶναι δύσκολη λέξη, γιατί δέν ξέρω κατά πόσο εἴμαστε πιό προοδευμένοι ἀπό τίς βακτηρίες – ἀσφαλῶς, δέν εἴμαστε ἀπό τήν ἄποψη τής ἐπιβίωσης τοῦ πιό ἱκανοῦ, ἀλλά ἀσφαλῶς εἴμαστε ὅπωςδήποτε πιό πολύπλοκοι ἀπό τίς βακτηρίες). Υπάρχει λοιπόν ἐξέλιξη, ἀλλά ὁ δαρβινισμός δέν τήν ἐξηγεῖ, δέν ἐξηγεῖ τήν πολυπλοκοποίηση. Ὁ δαρβινισμός εἶναι μιά θεωρία πού ἐξηγεῖ

μέ μιά περίεργη έννοια τή διαφοροποίηση τῶν εἰδῶν. Ὁ δαρβινισμός καί ὁ νεοδαρβινισμός καί αὐτό πού λέγεται ἡ μοντέρνα σύνθεση τῶν θεωριῶν, ἔξις καλὰ θά ἐρμηνεύε μιάν ἱστορία τῆς γῆς, ἡ ὁποία θά εἶχε ὀδηγήσει σέ τελείως διαφορετικά ἀποτελέσματα: σέ ἀνθρώπους μέ ἔξι πόδια καί χέρια, ἢ σέ μή ἀνθρώπους ἢ σέ πτηνά μέ πολύ περισσότερο ἀνεπτυγμένο τό νευρικό σύστημα καί τόν ἐγκέφαλο. Τίποτα μέσα στή νεοδαρβινική θεωρία δέν κάνει κατανοητό τό γιατί εἶναι αὐτά τά εἶδη σήμερα καί ὄχι ἄλλα, ἐκτός ἀπ' τήν ἀναδρομή σέ συγκεκριμένες μεταλλαγές (κι αὐτή ἄλλωστε ἐγείρει ζητήματα). Ἀλλά ἰδίως τίποτα δέν καθιστᾶ κατανοητό, οὔτε καί εἶναι καμωμένη ἡ νεοδαρβινική θεωρία, γιά νά μᾶς πεῖ αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει: γιατί πάνω στή γῆ, αὐτό πού συνέβη εἶναι πράγματι ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, δηλαδή πολυπλοκοποίηση, καί ὄχι ἀπλῶς ὀριζόντια διαφοροποίηση; Γιατί ἔχουμε μερικά ἑκατομμύρια πολύπλοκων φυτικῶν καί ζωικῶν εἰδῶν, καί ὄχι, γιά νά τό πῶ χοντρικά, μερικά ἑκατομμύρια εἰδῶν μονοκύτταρων ὀργανισμῶν; Μέσα στή νεοδαρβινική θεωρία, δέν ὑπάρχει οὔτε ἡ ἀρχή μιᾶς δυνατῆς ἀπάντησης.

Ὅλα αὐτά σημαίνουν ὅτι ἡ ἐπιστήμη σήμερα εἶναι, εὐτυχῶς, περισσότερο ἀνοιχτή ἀπό ποτέ, ὅτι θέτει περισσότερα ἐρωτήματα ἀπό ποτέ στήν ἱστορία τῆς, ὅτι εἶναι λιγότερο ἐφησυχαστική καί καθησυχαστική γιά τή σκέψη ἀπό ποτέ. Ὅλα αὐτά σημαίνουν (ἢ θά ἔπρεπε νά σημαίνουν) καί γιά τούς πραγματικούς ἐπιστήμονες καί γιά τούς φιλοσόφους, πού δέν ἀγνοοῦν τόν κόσμο μέσα στόν ὁποῖο ζοῦν, μιᾶ τεράστια ἔκκληση γιά τήν ἀνανέωση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης.

* * *

Στό ἐπίκεντρο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς ἀπό τό τέλος τῶν σκοτεινῶν χρόνων, βρίσκονται δύο κεντρικές κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, ἀντινομικές μεταξύ τους, ἄν καί συνδεδεμένες. Ἀπ' τή μιᾶ μεριά, ἡ σημασία, ἡ ἰδέα ἄν θέλετε, τῆς αὐτονομίας πού ἐνέπνευσε τόσο τά ἐλευθερωτικά καί δημοκρατικά κινήματα.

πού χαρακτηρίζουν τήν ἱστορία τῆς Δύσης ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπως καί τήν ἀναγέννηση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ καί τῆς ὀρθολογικῆς ἐρευνας. Ἀπ' τήν ἄλλη, μιᾶ ἄλλη ἰδέα, μιᾶ ἄλλη φαντασιακή σημασία: ἡ ἀπεριόριστη ἐξάπλωση τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση καί ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους, πού ἦταν τό θεμέλιο τῆς γέννησης καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν μεταμορφώσεών του, καί πού χωρίς ἀμφιβολία κορυφώθηκε μέ τό ξέσπασμα τῆς τεχνολογίας. Ἐχω ἐκτενῶς μιλήσει ἄλλοῦ γιά ὄλους τούς λόγους, γιά τούς ὁποίους πιστεύω ὅτι αὐτή ἡ ὀρθολογική κυριαρχία, μέ τήν ἀπεριόριστη ἐπέκτασή της, εἶναι, στήν πραγματικότητα, ψευδοὀρθολογική καί, ὅπως τό εἶπα σήμερα, ψευδοκυριαρχία. Ἀπό τή στιγμή πού θεωρήθηκε ὅτι ὁ ὀρθολογισμός μπορεῖ νά ἀντικειμενικοποιηθεῖ τελείως, δηλαδή νά μηχανοποιηθεῖ ἢ νά ἀλγοριθμοποιηθεῖ, ἡ ὀρθολογική κυριαρχία συνεπάγεται καί ἀπαιτεῖ, στήν πραγματικότητα, μιάν ἀπρόσωπη κυριαρχία. Μιᾶ ἀπρόσωπη κυριαρχία ἐκτεταμένη παντοῦ εἶναι, προφανῶς, ἡ κυριαρχία κανενός, οὔτινος, καί, συνεπῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ πλήρης μή κυριαρχία, μή ἐξουσία. Καί αὐτό τό βλέπουμε σήμερα μέ τήν ὀλοένα καί περισσότερο ἀξανάνομη τάση πρός τήν αὐτοματοποίηση τῶν ἀποφάσεων, τά ἐμπειρογνώμονα συστήματα κ.λπ.

Στίς κοινωνίες πού προηγήθηκαν ἀπό τή δική μας, ἡ θρησκεία ἔπαιζε, μεταξύ ἄλλων, καί ἕναν πολύ σημαντικό ρόλο: ἐπωμιζόταν τήν ἄρνηση τῆς θνητότητας τῶν ἀνθρώπων. Αὐτή ἡ ἄρνηση τῆς θνητότητας ἦταν βέβαια πάντοτε, ὅπως λένε οἱ ψυχοναυτές, μιᾶ ἐξάρνηση, δηλαδή μιᾶ ἄρνηση πού, μέσα στήν ἴδια τή διατύπωσή της, παραδέχεται αὐτό πού ἀρνεῖται. Θέλω νά πῶ ὅτι, ἄν ὁ ἀνθρώπος ἦταν πράγματι ἀθάνατος, δέν θά εἶχε καθόλου ἀνάγκη ἀπ' ὄλες αὐτές τίς ἀποδείξεις καί τά ἄρθρα τῆς πίστεως κ.λπ. Θά ἤξερε ὅτι εἶναι ἀθάνατος, ὅπως ξέρεῖ ὅτι ἀναπνέει καί ὅτι πρέπει νά φάει γιά νά ζήσει. Ζοῦμε στήν πρώτη κοινωνία, στήν ὁποία ἡ θρησκεία ἔχει χάσει τή δυνατότητα νά παίξει αὐτόν τό ρόλο. Τόν ρόλο αὐτό σήμερα ἐπωμιζέται στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ ἡ τεχνολογία.

Ἐπαναλαμβάνεται συχνά ἡ φράση, πού μπορεῖ κανεῖς νά τήν πάρει ἐπιφανειακά, ὅτι ἀπό χρόνια τώρα ἡ ἐπιστήμη πῆρε τή θέση τῆς θρησκείας. Ἡ φράση εἶναι ἐπιφανειακή, δηλαδή ρηχή· ὑπάρχουν ὄρια σ' αὐτή τήν ὑποκατάσταση (δέν μπορούμε νά τά συζητήσουμε ἐδῶ), ὅπως ὑπάρχουν καί ἴχνη ἀλήθειας. Ἡ ἐπιστήμη γίνεται ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας, στόν βαθμό πού ἐνσαρκώνει στό ἔξῃς τήν αὐταπάτη τῆς παντογνωσίας καί τῆς παντοδυναμίας καί τήν αὐταπάτη τῆς κυριαρχίας. Αὐταπάτη πού ἐκδηλώνεται μέ ἄπειρους τρόπους, ἀπό τήν ἀναμονή τοῦ θαυματοουργοῦ φαρμάκου ὡς τήν πίστη ὅτι οἱ εἰδικοί καί οἱ κυβερνῶντες ξέρουν τί εἶναι καλό, καί ὡς τήν ὕστατη παρηγοριά: ἐγώ εἶμαι ἀδύναμος καί θνητός, ἀλλά ἡ δύναμη ὑπάρχει κάπου, δέν ξέρω πού, στήν κυβέρνηση, στά ἐργαστήρια, στούς σοφούς κ.λπ. Εἶναι τόσο δύσκολο γιά τόν σύγχρονο ἄνθρωπο νά ἀποδεχτεῖ ἕναν ἐνδεχόμενο ἐπιβλαβή χαρακτήρα τῆς τεχνοεπιστήμης, ὅσο θά ἦταν δύσκολο, ἤ μάλλον τρελό, γιά ἕναν πιστό νά παραδεχτεῖ τή φράση: «Ὁ Θεός εἶναι κακός».

Τό φάντασμα τῆς παντοδυναμίας ὑπάρχει ἀπό τότε πού ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος. Πάντα ἔβρισκε μιά μερική πραγματοποίηση σέ μιά κάποια δύναμη – συνήθως κατέφευγε στή μαγεία ἢ στή στρατιωτική κατάκτηση. Γιά πρώτη φορά, τό φάντασμα τῆς παντοδυναμίας γίνεται μιά πραγματική ἱστορική δύναμη, μιά κοινωνική φαντασιακή σημασία πού κυριαρχεῖ σ' ἕναν ὁλόκληρο κόσμο. Αὐτό δέν ὀφείλεται μόνο στό γεγονός ὅτι τό ἀνθρώπινο ἴφ' φαντασιακό ὀπλίστηκε μέ μέσα διαφορετικά ἀπό τά μαγικά γιά νά «κυριαρχήσει»· ὀφείλεται ἀκόμη καί στό γεγονός, κι ἐδῶ ἐπίσης εἶναι καί τό φιλοσοφικό μυστήριο, ὅτι ὁ κόσμος, τό ὄν, τό ἀνθρώπινο ὄν, προσφέρονται σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη. Προσφέρονται στή γνώση καί στήν τεχνική μεταχείριση. Ὁ κόσμος προσφέρεται στή γνώση κατά τρόπο φαινομενικά ἀπεριόριστο. Καθώς τόν ψάχνουμε, μᾶς ἀποκαλύπτει, τή μιά μετά τήν ἄλλη, διαστρωματώσεις συνδεδεμένες μεταξύ τους καί ταυτόχρονα ἑτερογενεῖς. Καί ποτέ δέν φτάνουμε σ' ἕνα σημεῖο, στό ὁποῖο νά ποῦμε, ἐδῶ ὑπάρχει τό ἀπολύτως ἀκατανόητο. Ἀλλά, προφανῶς,

ἀν ὁ κόσμος προσφέρεται σέ μιά ἀπεριόριστη θεωρητική μεταχείριση, δέν προσφέρεται σέ μιά ἀπεριόριστη τεχνική μεταχείριση. Αὐτό μᾶς δείχνει ἡ σημερινή κατάσταση. Καί τήν ἴδια στιγμή πού θριαμβεύει ἡ λύσσα τῆς δύναμης καί ὁ φετιχισμός τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας, τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή φαίνεται νά ὑφίσταται ἔκλειψη, ἡ ἄλλη μεγάλη φαντασιακή σημασία πού δημιούργησε ἡ ἑλληνοδυτική ἱστορία: ἡ αὐτονομία καί, ἰδιαίτερα, ἡ πολιτική αὐτονομία. Ἡ σημερινή κρίση τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι κρίση τῆς πολιτικῆς καί κρίση πολιτική, μέ τή πιό βαθιά ἔννοια τοῦ ὄρου, κρίση καί τῆς πολιτικῆς δημιουργικότητας καί τῆς πολιτικῆς φαντασίας, καθὼς καί τῆς πολιτικῆς εὐθύνης καί συμμετοχῆς τῶν ἀτόμων. Ἡ ἰδιώτευση καί ὁ «ἀτομικισμός» πού ἐπικρατοῦν, ἀφήνουν ἐλεύθερο τό πεδίο στήν αὐθαιρεσία τῶν γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν, σέ μιά πρώτη φάση, καί, σ' ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο, στήν αὐτόνομη πορεία τῆς τεχνοεπιστήμης.

Καί ἐδῶ βρίσκεται τό ἔσχατο σημεῖο τοῦ προβλήματος. Οἱ τεράστιοι κίνδυνοι, καί ὁ ἴδιος ὁ παραλογισμός πού περιέχεται μέσα στήν ἀνάπτυξη πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, καί χωρίς κανέναν πραγματικό προσανατολισμό τῆς τεχνοεπιστήμης, δέν εἶναι δυνατόν νά περιοριστοῦν καί νά παραμεριστοῦν μέ κανόνες καθορισμένους μιά γιά πάντα, οὔτε ἀπό κάποιο συμβούλιο σοφῶν. Αὐτό πού χρειάζεται εἶναι κάτι περισσότερο ἀκόμα κι ἀπό μιά μεταρρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, εἶναι μιά ἀλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος ὡς ὄντος κοινωνικο-ἱστορικοῦ. Χρειάζεται ἕνα ἦθος τῆς θνητότητας καί μιά αὐθυπέμβαση τοῦ Λόγου. Δέν ἔχουμε ἀνάγκη ἀπό μερικούς σοφούς. Ἔχουμε ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν καί νά ἀσκήσουν τή φρόνηση ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καί αὐτό μέ τή σειρά του ἀπαιτεῖ ἕναν ριζικό ἀνασχηματισμό τῆς κοινωνίας ὡς κοινωνίας πολιτικῆς, πού θά ἐγκαθίδρυνε, ὄχι μόνο τήν τυπική συμμετοχή, ἀλλά τό πάθος ὅλων γιά τά κοινά, γιά τή μοίρα τῆς κοινωνίας καί γιά τή μοίρα τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ πλανήτη, πάνω στόν ὁποῖο γεννηθήκαμε. Πλήν ὁμως, τό τελευταῖο πράγμα πού παράγει ὁ σημερινός πολιτισμός εἶναι φρόνιμα ἀνθρώπινα ὄντα. Κι ἂν μοῦ ἔλεγε κανεῖς:

— Τί θέλετε λοιπόν; Ν' αλλάξετε τήν ανθρωπότητα;

Θά απαντοῦσα:

— Ὅχι, κάτι ἀπέριως πιά μετριοπαθές: νά αλλάξει ἡ ἴδια ἡ ανθρωπότητα τόν ἑαυτό της, ὅπως τό ἔχει ἤδη κάνει δύο-τρεις φορές στήν Ἱστορία.

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

- Η Ούγγρική επανάσταση 1956, 1979*
Τό επαναστατικό πρόβλημα σήμερα, 1984
Η Γραφειοκρατική κοινωνία, I, 1985
Η Γραφειοκρατική κοινωνία, II, 1985
Η πείρα του εργατικού κινήματος, I, 1984
Η πείρα του εργατικού κινήματος, II, 1984
Υπάρχει σοσιαλιστικό μοντέλο ανάπτυξης; 1984
Μπροστά στον πόλεμο, 1986
Η γαλλική κοινωνία, 1986
Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, 1986
Η αρχαία ελληνική δημοκρατία, 1986
Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση, 1987
Καιρός, 1987
Πρώτες δοκιμές, 1988
Οι διμλίες στην Ελλάδα, 1990
Τά σταυροδρόμια του λαβύρινθου, 1991
Ο θρυμματισμένος κόσμος, 1992
Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία, 1993
Χάρσι του ανθρώπου, 1995
Η "όρθολογικότητα" του καπιταλισμού, 1998
Η άνοδος της άσημαντότητας, 1999

ύψιλον / βιβλία

ρόνομες κοινωνίες κατορθώνουν αυτό τό αποτέλεσμα, πού είναι βασικό για τήν κοινωνικοποίηση τής ψυχής, όχι απλώς απαγορεύοντας τίς πράξεις, αλλά απαγορεύοντας τίς σκέψεις, δηλαδή δεσμεύοντας τόν παραστασιακό ροῦ καί καταδικάζοντας σέ σιωπή τή ριζική φαντασία. Ἡ οὐσία τής ἑτερόνομης κοινωνίας δέν εἶναι ὅτι απαγορεύονται οἱ πράξεις διότι ὑπάρχουν χωροφύλακες ἢ δικαστήρια ἢ φυλακές. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι απαγορεύονται οἱ σκέψεις πού θά μπορούσαν νά ὀδηγήσουν στίς πράξεις τίς ὁποῖες ἡ κοινωνία δέν παραδέχεται.

Καί ἐδῶ συμβαίνει τό ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτο: φαίνεται τά πράγματα νά συμβαίνουν σάν ἡ κοινωνία νά ἐφάρμοζε τίς ἴδιες μεθόδους μέ ἀντίστροφο τρόπο ἀπ' αὐτόν πού ἐφαρμόζει τό ἀσυνείδητο καί ἡ ἀπώθηση. Δηλαδή, στήν παντοδυναμία τής σκέψης, στήν παντοδυναμία τής ἀσυνείδητης σκέψης, ἡ ἑτερόνομη κοινωνία ἀπαντάει προσπαθώντας νά ἐπιτύχει τήν πλήρη ἀδυναμία, τήν ἀνικανότητα αὐτῆς τής σκέψης, καί τελικά τής σκέψης απλῶς, ὡς ἐάν αὐτή ἡ πλήρης ἀδυναμία τής σκέψης νά ἦταν ὁ ἄριστος τρόπος γιά νά περιοριστοῦν οἱ πράξεις.

Αὐτό πηγαινέει πολύ πιό μακριά ἀπό αὐτό πού ὁ Φρόυντ ὀνομάζει «αὐστηρό καί ἄγριο ὑπερεγώ». Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι ἡ διαδικασία ἀπώθησης καί ἀποκλεισμοῦ, πού καθιστᾷ ἀδύνατη γιά τό ὑποκείμενο καί τή σκέψη κἂν τῶν ἀπαγορευμένων πραγμάτων, συνεπιφέρει ἕναν ἀκρωτηριασμό ἢ ἕναν εὐνουχισμό τής ριζικῆς φαντασίας τής ψυχῆς. Αὐτό πού θέλουμε εἶναι αὐτόνομα ὑποκείμενά, δηλαδή ὑποκείμενα, ἄτομα ἰκανά γιά αὐτή τήν αὐτοστοχαστική δραστηριότητα, ἀλλά ἐκτός ἂν πρόκειται νά μποῦμε σέ μιά συνεχῆ ἐπανάληψη, τά περιεχόμενα καί τά ἀντικείμενα αὐτῆς τής δραστηριότητος, καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων τῆς καί τῶν μεθόδων τῆς, δέν μπορούν νά δοθοῦν παρά ἀπό τήν ριζική φαντασία τής ψυχῆς.

Αὐτή εἶναι ἡ πηγὴ τής συμβολῆς τοῦ ἀτόμου στήν κοινωνικο-ιστορική δημιουργία. Καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο μιά παιδαγωγική πού δέν καθιστᾷ τούς ἀνθρώπους ἀνάπηρους, μιά ἀληθινή παιδεία, ἔχει τήν τεράστια σημασία τήν ὁποία ἔχει.

* * *

Ἐπανέρχομαι στό αἴνιγμα τής πολιτικῆς. Ἡ αὐτόνομη κοινωνία προϋποθέτει καί συνεπάγεται αὐτόνομα ἄτομα. Τά ἄτομα γίνονται αὐτό πού εἶναι ἀπορροφώντας καί ἐσωτερικεύοντας τούς θεσμούς. Μέ μιά ἔννοια, τά ἄτομα εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐνσάρκωση τῶν θεσμῶν. Ξέρουμε ὅτι αὐτή ἡ ἐσωτερικεύση εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἐπιφανειακή. Οἱ τρόποι σκέψης, οἱ τρόποι δράσης, οἱ κανόνες, οἱ ἀξίες, ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα τῶν ἀτόμων σάν κοινωνικῶν ὄντων, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπό αὐτή τήν ἐσωτερικεύση.

Σέ μιά ἑτερόνομη κοινωνία, ἡ ἐσωτερικεύση ὅλων τῶν νόμων, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου νόμος, ὅλων τῶν θεσμῶν, θά ἦταν ἄσκοπη ἐάν δέν συνοδευόταν ἀπό τήν ἐσωτερικεύση αὐτοῦ τοῦ μετα-νόμου, τοῦ ὑπέρτατου νόμου: δέν θά ἀμφισβητήσεις ποτέ τούς νόμους. Αὐτό δέν εἶναι γραμμένο πουθενά ἀλλά στηρίζεται ὅλο τό οἰκοδόμημα. Τώρα, σέ μιά αὐτόνομη κοινωνία, ὁ μετα-νόμος δέν θά μπορούσε νά εἶναι τίποτα ἄλλο παρά: θά ὑπακούεις στούς νόμους ἀλλά ἔχεις τό δικαίωμα νά ἐπερωτήσεις τόν νόμο καί νά τόν ἀμφισβητήσεις. Μπορεῖς νά ἐγείρεις τό ἐρώτημα τής δικαιοσύνης τοῦ νόμου ἢ, ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται μιά ἀρχαία λέξη, τής ἐπιτηδειότητάς του· δηλαδή, ἂν εἶναι ὁ πρέπων νόμος. Δέν θά μπῶ στό θέμα τῶν τυπικῶν ρητρῶν πού μπορούν καί πρέπει νά συνοδεύουν αὐτόν τόν μετα-νόμο.

Ἔτσι μπορούμε ἴσως νά διατυπώσουμε τήν ἀπάντηση στό αἴνιγμα πού θέσαμε. καί νά διατυπώσουμε καί τό πρῶτο ἀντικείμενο μιᾶς πολιτικῆς τής αὐτονομίας, δηλαδή μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτικῆς: νά βοηθηθεῖ ἡ κοινότητα γιά νά δημιουργήσει τούς θεσμούς τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικεύση ἀπό τά ἄτομα δέν περιορίζει ἀλλά διευρύνει τήν ἰκανότητά τους νά γίνουν αὐτόνομα.

Εἶναι φανερό, ἤδη ἀπό αὐτήν τήν διατύπωση, ἂν τή θεωρήσουμε μαζί μέ τήν ἀρχή τής ἰσότητος πού ἐμπεριέχεται στόν πληθυντικό ὅταν μιλάμε γιά ἄτομα, ὅτι μπορούμε νά συναγάγουμε τούς κύριους κανόνες γιά μιά πλήρως δημοκρατική θέσμιση τής κοινω-

νίας. Άλλά δέν συζητάω περισσότερο τό θέμα αυτό, διότι δέν μάς ἀφορᾶ σήμερα. Μόνο μιά παρατήρηση. Εἶπα ὅτι αυτό εἶναι τό πρῶτο θέμα καί τό πρῶτο ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς, δηλαδή νά βοηθηθεῖ ἡ κοινότητα νά δημιουργήσει θεσμούς τέτοιους πού, ὅταν τά ἄτομα τούς ἐσωτερικεύουν, οἱ ἱκανότητες αὐτονομίας τους, ἀντί νά στενεύουν, εὐρύνονται. Αὐτός εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς σκοπούς. Πρῶτος γιατί εἶναι ἡ προϋπόθεση ὄλων τῶν ἄλλων, καί διότι δυνάμει τά ἐμπεριέχει. Φυσικά ὑπάρχουν καί ἄλλοι σκοποί καί ἄλλα ἀντικείμενα τά ὁποῖα δέν εἶναι δευτερεύοντα· ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ δημιουργία εἰδικῶν θεσμῶν πού ἀνταποκρίνονται σέ αυτό τό ἀξίωμα καί τό συγκεκριμένοιοῦν μέσα στίς δεδομένες συνθήκες, ὅπως εἶναι φυσικά καί ἡ αὐτοκυβέρνηση, ὅπως καί οἱ προτάσεις καί οἱ ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τά συλλογικά ἔργα καί τά συλλογικά ἐγχειρήματα.

Γιατί ἡ αὐτονομία δέν εἶναι αὐτοσκοπός· οὔτε στό ἀτομικό οὔτε στό κοινωνικό πεδίο· ἢ μάλλον καί εἶναι αὐτοσκοπός καί εἶναι κάτι λιγότερο ἀπό αὐτοσκοπός. Δηλαδή θέλουμε τήν αὐτονομία γιά τήν ἴδια τήν αὐτονομία, θέλουμε τήν ἐλευθερία διότι θέλουμε τήν ἐλευθερία, ἀλλά τή θέλουμε ἐπίσης γιά νά εἴμαστε ἐλεύθεροι νά ποιοῦμε καί νά πράττουμε, καί νά ποιοῦμε καί νά πράττουμε συγκεκριμένα πράγματα.

Καί σέ ὅλες αὐτές τίς ἐργασίες, τά καθήκοντα, πρέπει νά συμμετάσχει μιά πραγματική, ἀληθινή πολιτική. Ἡ πολιτική δέν εἶναι οὔτε ἡ ψυχαναλυτής τῆς κοινωνίας, οὔτε ὁ παιδαγωγός τῆς κοινωνίας, οὔτε ἡ συνείδηση τῆς κοινωνίας. Εἶναι μιά βασική καί οὐσιώδης διάσταση τῆς αὐτοστοχαστικότητάς της καί τῆς αὐτοανακλαστικότητάς της.

Καί ὡς τέτοια εἶναι ὑποχρεωμένη νά δρᾶ πάνω στό ἀνθρώπινα ὄντα, θεωρώντας τα ὡς αὐτόνομα καί βοηθώντας τα νά φτάσουν τά ἴδια στήν αὐτονομία τους, χωρίς ποτέ νά ξεχνάει ὅτι ἡ τελευταία πηγή τῆς ιστορικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ριζική φαντασία τῆς ἀνώνυμης κοινότητας. Μέ αὐτή τήν ἔννοια νομίζω μποροῦμε νά καταλάβουμε γιατί ἡ πολιτική εἶναι ἕνα ἀδύνατο, ἢ μή δυνατό

ἐπάγγελμα, ὅπως ἡ ψυχανάλυση, ὅπως ἡ παιδαγωγική καί ἴσως ἀκόμα πιό ἀδύνατα ἀδύνατο, δεδομένης τῆς φύσεως καί τῶν διαστάσεων τοῦ θέματός της.

* * *

Τελειώνω μέ μερικές παρατηρήσεις ἀπάνω στό πιό σημαντικό ἀπό ὅλα τά ἐρωτήματα τό ὁποῖο εἶναι κοινό καί στήν ψυχανάλυση καί στήν πολιτική.

Οἱ κοινωνικοί θεσμοί κυριαρχοῦν πάνω στό ἄτομα ἀπλῶς διότι κατασκευάζουν τά ἄτομα καί τά διαμορφώνουν. Τά κατασκευάζουν καί τά διαμορφώνουν, πλήρως στίς παραδοσιακές κοινωνίες καί τά κατασκευάζουν καί τά διαμορφώνουν, σέ ἕναν πολύ σημαντικό βαθμό, στίς φιλελεύθερες κοινωνίες στίς ὁποῖες ζοῦμε. Ἀκόμη μιά φορά αὐτή εἶναι ἡ ἐσωτερίκευση τῶν θεσμῶν ἀπό τό ἄτομο πού διαρκεῖ ὅλη του τή ζωή. Αὐτό πού ἔχει σημασία σέ αὐτή τήν ἐσωτερίκευση εἶναι ἡ ἐσωτερίκευση τῶν σημασιῶν, τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν οἱ ὁποῖες ἐνσαρκώνονται μέσα σέ αὐτούς τούς θεσμούς. Ἡ κοινωνία ἀποσπᾶ τό συγκεκριμένο ἀνθρώπινο ὄν ἀπό τό κλειστό σύμπαν τῆς ἀρχικῆς ψυχικῆς μονάδας, τό ὑποχρεώνει μέ μιά ἔννοια πάντα βιαίως νά μπεῖ μέσα στόν σκληρό κόσμο τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, δηλαδή ἀπλῶς τῆς πραγματικότητας, γιατί ἡ πραγματικότητα εἶναι πάντα κοινωνική πραγματικότητα· ἀλλά τοῦ προσφέρει κάτι σάν ἀντάλλαγμα.

Αὐτό πού τοῦ προσφέρει σάν ἀντάλλαγμα εἶναι, ἂν μπορῶ νά πῶ, ἕνα ἡμερινό νόημα, δηλαδή ἕνα νόημα πού δέν εἶναι γιά τά ὄνειρα, ἕνα νόημα πού στέκεται μέ τό φῶς. Στόν πραγματικό κόσμο, τέτοιο πού κάθε φορά τόν δημιουργεῖ ἡ κοινωνία, τά πράγματα ἔχουν νόημα, οἱ σχέσεις ἔχουν νόημα, οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἡ θέση μας στήν κοινωνία, ἡ σχέση μέ τούς ἄλλους ἄνθρωπους ἔχει νόημα. Ἡ ζωή ἔχει ἕνα νόημα, ὑποτίθεται ὅτι ἀκόμα καί ὁ θάνατος ἔχει ἕνα νόημα. Σκεφθεῖτε ὅλες τίς κοινωνίες σχεδόν πλήν τῆς σημερινῆς.

Τό νόημα εἶναι ὡς πρός τό ἄτομο, τό ἀντίστοιχο τῶν κοινω-

νικῶν σημασιῶν ὡς πρὸς τὸ κοινωνικο-ιστορικό. Ἔτσι γίνεται ἀπὸ τὴν κοινωνία μιὰ *Sinnggebung*, μιὰ νοηματοδότηση, ἢ ἀκόμα καλύτερα μιὰ *Sinnschöpfung*, μιὰ δημιουργία νοημάτων καὶ σημασιῶν, πού εἶναι τὸ καίριο καὶ δύσκολο σημεῖο. Διότι προφανῶς ἡ ψυχανάλυση δέν δίνει, δέν προσφέρει καὶ δέν διδάσκει κανένα νόημα γιὰ τὴ ζωὴ· μπορεῖ μόνο νὰ βοηθήσει τὸν ἀναλυόμενο νὰ βρεῖ, νὰ ἐφεύρει, νὰ δημιουργήσει ὁ ἴδιος ἓνα νόημα γιὰ τὴ ζωὴ του. Καὶ αὐτὸ τὸ νόημα πού θὰ μπορεῖ ὁ ἀναλυόμενος νὰ δημιουργήσει γιὰ τὴ ζωὴ του, ἀποκλείεται νὰ μπορέσει κανένας νὰ τὸ ὀρίσει ἐκ τῶν προτέρων καὶ μέ καθολικό τρόπο. Σέ μιάν ἀπὸ τίς πιό ἀπαισιόδοξες ἡμέρες του, ὁ πατριάρχης, ἐννοῶ ὁ Φρόντ, ἔγραψε ὅτι ἡ ἀνάλυση δέν ἐπιφέρει τὴν εὐτυχία, ἀλλὰ μπορεῖ τὸ πολὺ νὰ μεταμορφώσει τὴ νευρωτικὴ μιζέρια σέ κοινότυπη δυστυχία, σέ συνηθισμένη δυστυχία, σέ τριτοκλήνη δυστυχία. Νομίζω ὅτι σέ αὐτὸ ἦταν ὑπεραπαισιόδοξος. Φυσικά ἡ ψυχανάλυση δέν προσφέρει τὴν εὐτυχία ἀλλὰ βοηθάει τὸν ἀναλυόμενο ὄχι μόνο νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ νευρωτικὴ μιζέρια, ἀλλὰ νὰ διαμορφώσει τὸ δικό του πρόταγμα γιὰ τὴ ζωὴ του.

Ἀλλὰ αὐτὸ δέν ἐξαντλεῖ τὸ ζήτημα. Γιατί συχνά, γιὰ νὰ μὴν πῶ πολὺ συχνά, ἡ ἀνάλυση ἀποτυγχάνει ἢ γιατί καθίσταται ἀτελείωτη—ἢ ἀπέραντη; Ἔνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα γραπτὰ τοῦ Φρόντ εἶναι ἡ *Περατὴ καὶ ἀπέραντη ἀνάλυση*, ὅπου ὁ Φρόντ ἐπικαλεῖται πολλοὺς λόγους γιὰ αὐτὴν τὴ σχετικὴ ἀποτυχία, καὶ τελειώνει ἐπισημαίνοντας αὐτὸ πού ὀνομάζει βράχο, ὁ ὁποῖος παραδόξως καὶ στίς δύο ἐκφράσεις πού τοῦ δίνει, ἀνάγεται σὸ ἴδιο. Ὁ βράχος εἶναι ἡ ἀποκρήρυξη τῆς θηλυκότητος, στή γυναῖκα μέ τὴ μορφή τοῦ φθόνου (σημείωση: μέ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σημασία: ζήλεια, ἐπιθυμία ἀπόκτησης) τοῦ πέους, στόν ἄνδρα μέ τὴ μορφή τῆς ἀπόρριψης τῆς παθητικῆς στάσης, ἢ «θηλυκῆς» στάσης, ὅταν τὴν ἐκδηλώνει ἓνας ἄλλος ἀρσενικός. Ἐπίσης, σὸ ἴδιο κείμενο, ἀναφέρει τίς καταστρεπτικὲς καὶ ἐπιθετικὲς ἐνορμήσεις καὶ τὴν ἐπιθυμία θανάτου. Νομίζω ὅτι πράγματι ὁ θάνατος παίζει ἓνα τεράστιο ρόλο σέ αὐτὴ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ, τολμῶ νὰ πῶ, ὄχι μέ τὸν τρόπο πού τὸ σκέφτεται ὁ Φρόντ.

Αὐτὸ πού χαρακτηρίζει μιάν ἀπέραντη ἀνάλυση εἶναι φυσικά ἡ ἐπανάληψη. Εἶναι σάν μιὰ νεύρωση σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἢ μᾶλλον σάν μιὰ νεύρωση σὸ τετράγωνο. Γιατί αὐτὴ ἡ ἐπανάληψη; Γιὰ νὰ πῶ συνοπτικά, ἡ ἐπανάληψη μέ τὴν ἔννοια πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δηλαδή, *the small change of death*, τὰ ψιλὰ τοῦ θανάτου, εἶναι ἡ μέθοδος τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ ἀναλυόμενος γιὰ νὰ ἀμυνθεῖ ἐναντίον τῆς πραγματικότητας τοῦ πλήρους θανάτου. Ἐδῶ ἔχουμε ἓναν κλασικὸ ψυχικὸ μηχανισμό, ἀλλὰ σέ μιὰ πολὺ μεγάλη διάσταση.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνάλυση ἀποτυγχάνει, ἢ γίνεται ἀπέραντη, εἶναι βέβαια πρῶτα πρῶτα ἡ ἀνικανότητα τοῦ ἀναλυομένου καὶ τοῦ ἀναλυτῆ, πού δουλεύει μαζί του, νὰ δεχτεῖ τὸν θάνατο μέ μιὰ πρώτη μορφή, δηλαδή τὸν θάνατο αὐτοῦ πού ἦταν προκειμένου νὰ γίνει κάποιος ἄλλος. Αὐτὸ βέβαια ὁ Φρόντ τὸ ἤξερε πολὺ καλά καὶ τὸ λέει, τὸ περιγράφει μέ ἄλλους ὅρους. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὸ δεύτερο καὶ τὸ πιό σημαντικό εἶναι ἡ ἀνικανότητα τοῦ ἀναλυομένου, καὶ σέ αὐτὸ κατ' ἀνάγκη εἶναι ἀρχικά καὶ τελικά μόνος του, νὰ δεχτεῖ τὴν πραγματικότητα τοῦ πραγματικοῦ, πλήρους θανάτου.

Νομίζω ὅτι ὁ θάνατος εἶναι στήν οὐσία του ὁ ἔσχατος βράχος πάνω στόν ὁποῖο ἡ ἀνάλυση μπορεῖ νὰ ἐξοικεῖλει ἢ νὰ συντριβεῖ. Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι ἡ ζωὴ ἐμπεριέχει τὴ συνεχῶς ἐπικρεμᾶμενη προσκαιρότητα τοῦ νοήματος. Τὴν προσκαιρότητα τῶν ἐπενδυμένων ἀντικειμένων, τὴν προσκαιρότητα τῶν ἐπενδυμένων δραστηριοτήτων πού ἔχουν νόημα. Ἀλλὰ ὁ θάνατος εἶναι, ὅπως τὸ ξέρουμε ὅλοι μας ἐπίσης, ἡ ἀνοησία καὶ ἡ ἀνοητότητα τοῦ ἴδιου τοῦ νοήματος. Ὁ χρόνος μας δέν εἶναι χρόνος, ὁ χρόνος μας δέν εἶναι ὁ χρόνος, ὁ χρόνος μας δέν ἔχει κανένα χρόνο. Ἐπάμεροι (ἐφήμεροι).

Ἡ ἀνάλυση, ὅπως καὶ ἡ ὠριμότητα, δέν φτάνει ἐκεῖ πού πρέπει νὰ φτάσει παρά μόνο ὅταν, καὶ ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ, γίνει τὸ ἀναλυόμενο ἄτομο ἱκανὸ νὰ ζεῖ συνεχῶς στήν ὄχθη τῆς ἀβύσσου, μέσα σέ αὐτὸ τὸν ἔσχατο καὶ ἀνυπέρβλητο διπλό δεσμό, ἂν μπορούμε νὰ μεταφράσουμε ἔτσι τὸ *double bind*: ζῆσε σάν θνητός, ζῆσε σάν

νά ἤσουν ἀθάνατος. Ἐδῶ, πάλι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε καταπληκτικά συνοψίσει τὴν κατάσταση, μέ τό «ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν» στά Ἡθικά Νικομάχεια.

Αὐτές οἱ θρυλικές κοινοτοπίες, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ζύλ Λαφόργκ, βρίσκουν ἓνα οὐσιαστικότερο ἰσοδύναμο στό κοινωνικό πεδίο καί συνεπῶς στό πολιτικό πεδίο. Οἱ ἐτερόνομες κοινωνίες ἐπιτελοῦν μία σημασιολόγηση καί μία σημασιοδημιουργία, ἂν μπορῶ νά πῶ, γιά ὄλους καί ὑποχρεώνουν ὄλους νά τήν ἐσωτερικεύσουν. Καί αὐτές οἱ ἴδιες οἱ ἐτερόνομες κοινωνίες θεσμίζουν πραγματικούς ἢ συμβολικούς ἐκπροσώπους ἐνός αἰώνιου νοήματος καί μιᾶς φανταστικῆς ἀθανασίας, λέω φανταστικῆς ὄχι φαντασιακῆς ἀθανασίας, στό ὁποῖο αἰώνιο νόημα καί στήν ὁποία φαντασιακῆ ἀθανασία, ὅλος ὁ κόσμος μέ διάφορους τρόπους ὑποτίθεται ὅτι συμμετέχει. Αὐτοί οἱ τρόποι μπορεῖ νά εἶναι ὁ μύθος τῆς προσωπικῆς ἀθανασίας, ἢ τῆς μετεμψυχώσεως ἢ τῆς ἀναστάσεως νεκρῶν, ἀλλά μπορεῖ ἐπίσης νά εἶναι ὁ μύθος τῆς αἰωνιότητος τοῦ θεσμισμένου τεχνουργήματος, π.χ. τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ κράτους, τοῦ ἔθνους, τῆς φυλῆς, τοῦ κόμματος. Τό θεσμισμένο τεχνουργήμα μέ τό ὁποῖο ὁ καθένας μπορεῖ, ὅσο γίνεται, νά ταυτιστεῖ.

Πιστεύω ὅτι μία αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μπορούσε νά ἀνεχτεῖ τίποτα ἀπό ὅλα αὐτά, ἐννοῶ στό δημόσιο πεδίο, τό τί καθένας μπορεῖ νά πιστεύει εἶναι ἄλλη ὑπόθεση, καί ὅτι μία ἀπό τίς κύριες δυσκολίες, ἂν ὄχι ἡ δυσκολία, πού ἀντιμετωπίζει τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας, εἶναι ἡ δυσκολία γιά τά ἀνθρώπινα ὄντα νά δεχθοῦν χωρίς φιλολογίες, χωρίς στολίσματα καί παρηγοριές, τή θνητότητα τοῦ ἀτόμου, τή θνητότητα τῆς κοινότητος καί ἀκόμα καί τή θνητότητα τῶν ἔργων τους.

Ὁ Χόμπς εἶχε δίκιο, ἂν καί νομίζω ὄχι γιά τούς σωστούς λόγους. Πράγματι τό κύριο στήριγμα τῶν θεσμῶν εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ὄχι ὁ φόβος ὅτι θά μέ σκοτώσει ὁ διπλανός, ὁ δικαιολογημένος φόβος ὅτι τά πάντα, ἀκόμα καί τό νόημα, τελικά θά διαλυθοῦν. Κανένας φυσικά δέν μπορεῖ νά λύσει αὐτό τό πρόβλημα· αὐτό δέν θά μπορέσει νά λυθεῖ, ἂν καί ὅποτε λυθεῖ, παρά

μέσα ἀπό μία καινούργια κοινωνικο-ιστορική δημιουργία καί μία ἀντίστοιχη ἀλλοίωση τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος καί τῆς στάσης του ἀπέναντι στή ζωή καί στόν θάνατο.

Γιά ὅποιον θέλει νά σκεφτεῖ παραπέρα τό ζήτημα θά ἦταν καλό νά στοχαστεῖ τίς μερικές ἀπαντήσεις στό πρόβλημα αὐτό πού δώσανε οἱ δύο κοινωνίες ὅπου τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας δημιουργήθηκε καί συνεχίστηκε, δηλαδή ἡ ἀρχαία ἐλληνική καί ἡ δυτικοευρωπαϊκή. Καί εἰδικότερα κανεῖς δέν μπορεῖ νά μὴν ἐντυπωσιαστεῖ ἀπό τήν τεράστια διαφορά τῶν δύο ἀπαντήσεων. Τεράστιο θέμα μελέτης καί σκέψης. Πῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνεβίβασαν τήν ἀπέραντη ζωτικότητα καί δημιουργικότητά τους μέ τή βαθιά γνώση τῆς θνητότητάς τους (ὄλες οἱ ἱστορίες περί ἀθανασίας κ.λπ., ἀθανασίας «μέ εὐτυχία», ἀρχίζουν μετά τόν 5ο αἰώνα· πρῖν, ὑπάρχουν οἱ φρικτές ἐκείνες σκιές πού συναντάει ὁ Ὀδυσσεύς στή Νέκυια)· καί πῶς οἱ Δυτικοευρωπαῖοι, ὅταν σιγά σιγά μισοβγήκαν ἀπ' τόν χριστιανισμό, προσπάθησαν νά βροῦν ἄλλα ἀντίβαρα καί ἄλλες οἰκονομίες τοῦ θανάτου; Μία ἔρευνα πού θά προσπαθοῦσε νά δεῖ πῶς οἱ πολιτικές προσπάθειες καί οἱ πολιτικοί θεσμοί καί οἱ πολιτικές τύχες αὐτῶν τῶν δύο κοινωνιῶν εἶναι βαθιά συνδεδεμένες μέ τή στάση τους ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς θνητότητας, θά εἶχε πάρα πολύ σημαντικά ἀποτελέσματα.

Ἀλλά αὐτό, ὅπως ἔλεγε ἓνας μυθιστοριογράφος, εἶναι μία ἄλλη ἱστορία.

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Τά ζητήματα τοῦ κειμένου τά ἔχω συζητήσει στή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας* (σσ. 150-160 καί 387-450) καί σέ δύο κείμενα, «Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς...» καί «Ἡ ψυχανάλυση: πρόταγμα καί διαύγαση», πού συμπεριλαμβάνονται στά *Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*, στίς ἐκδόσεις Ὑψίλον.

Ἡ φράση τοῦ Φρόυντ γιά τήν ψυχανάλυση ὡς «ἀδύνατο ἐπάγγελμα» ὑπάρχει ἤδη, πρὶν ἀπ' τήν *Περατή καί ἀπέραντη ἀνάλυση* (1973), στόν πρόλογο πού ἔγραψε ὁ Φρόυντ γιά τό βιβλίο *Verwahrloste Jugend* τοῦ Aichhom (1925), ὅπου ὁ Φρόυντ τήν παρουσιάζει ὡς γνωστό εὐφυολόγημα.

Ὅταν συζητοῦμε γιά τήν ἐπανάσταση πρέπει νά ἔχουμε ἀπαλλαγεί τελείως ἀπό τίς εἰκόνες πού εἶχαμε στό μυαλό μας γιά ὀδοφράγματα, γιά τήν κατάληψη τῶν «χειμερινῶν ἀνακτόρων», γιά ἐμφύλιους πολέμους, γιά σφαγές, τρομοκρατίες κτλ. Ἄν καί κατὰ πόσο ἡ βία εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο ἢ ἀναγκαῖο κακό ἢ ἀπλῶς ἀτύχημα (accident) στίς ἐπαναστάσεις, μποροῦμε νά τό συζητήσουμε παρακάτω.

Θά ἤθελα νά ἐπωφεληθῶ ἀπό αὐτή τήν εὐκαιρία, γιά νά δώσω, ἴσως γιά πρώτη φορά σέ ὅσα ἔχω γράψει ὡς τώρα, ἕναν κανονικό κλασικό ὀρισμό τοῦ τί ἐννοῶ ἐπανάσταση. Ἐπανάσταση εἶναι ἡ ρητή καί διαυγασμένη ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν μιᾶς κοινωνίας, ὅσων θεσμῶν φυσικά ἐξαρτῶνται ἀπό ρητὴ θέσμιση, μέ τὴ συλλογικὴ δράση αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς. Ρητὴ καί διαυγασμένη ἀλλαγὴ, γιατί ἀλλαγές τῶν θεσμῶν ὑπάρχουν φυσικά πάντοτε. Νομίζω προχθές μιλήσαμε γιά τόν Μωυσῆ, καί γιά τόν Μωάμεθ, οἱ ὁποῖοι ἄλλαξαν σέ τεράστιο βαθμὸ τούς θεσμούς τῶν κοινοτήτων: τότε αὐτό τό ὀνομάζω ἀπλῶς ἀλλοίωση, ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν. Ἐδῶ μιλάμε γιά τήν κοινότητα πού ξέρει ρητὰ ὅτι θέλει νά ἀλλάξει τούς ὑπάρχοντες θεσμούς. Καί ὅταν λέω διαυγασμένη-lucide, δέν ἐννοῶ οὔτε διαφανῆ καί οὔτε κἀν ἐξαντλητικὰ συνειδητὴ, γιατί μοῦ φαίνεται καί ὑπερβολικό καί ἀνεπαρκές. Ἐννοῶ ὅτι στοχάζεται κατὰ κάποιον τρόπο αὐτό πού κάνει καί γιατί τό κάνει. Φυσικά ὁ περιορισμὸς στοὺς θεσμούς πού ἐξαρτῶνται ἀπό ρητὴ θέσμιση εἶναι προφανῆς, διότι, ὅπως εἶπαμε, ὑπάρχουν τεράστιες πλευρές τῆς κοινωνικῆς θέσμισης πού δέν ἐξαρτῶνται ἀπό ρητὲς πράξεις τῶν θεσμιζόντων, τῶν νομοθετῶν κτλ. Καί φυσικά πρόκειται γιά συλλογικὴ ἐνέργεια.

Γίνεται νομίζω φανερό ὅτι μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐπανάσταση εἶναι στενά συνδεδεμένη μέ τό σχέδιο –ὅπως λέει ὁ κ. Μπουγάς,

ἢ τό πρόταγμα, τό γαλλικό *projet* ἢ τό γερμανικό *Entwurf*, τῆς αὐτονομίας. Δηλαδή: μόνο ἂν νοήσουμε ἔτσι τήν ἐπανάσταση, μποροῦμε νά διερωτηθοῦμε κατά πόσον ὑπῆρξε μιά ἢ περισσότερες ἐπαναστάσεις στήν Ἱστορία. Ἔχουμε ἀκριβῶς τήν προσπάθεια τῆς κοινότητας, νά ἀλλάξει τούς θεσμούς, δηλαδή νά πάρει τά χέρια τῆς τῆ μοίρα τῆς, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται βασιικά ἀπό τούς θεσμούς τῆς, καί νά τούς ἀλλάξει διαυγασμένα καί ὄχι ὑπό τό κράτος θείας μανίας ἢ θείας ἀποκάλυψης. Διότι στοχάζεται καί σκέπτεται ὅτι οἱ θεσμοί πού ὑπάρχουν δέν εἶναι σωστοί, δέν εἶναι δίκαιοι, δέν εἶναι οἱ πρέποντες καί πρέπει νά ὑπάρξουν ἄλλοι θεσμοί. Αὐτό εἶναι μία πρώτη ἀπαραίτητη τοποθέτηση, γιά νά ξέρουμε γιατί μιλάμε.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια, νομίζω ὅτι πράγματι ὑπῆρξαν ἐπαναστάσεις. Ὑπῆρξαν μόνο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, καί δὴ στήν Ἀθήνα, καί στή νεότερη Εὐρώπη. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀρχαία Ἑλλάδα τό θέμα μπορεῖ νά φανεῖ δύσκολο ἀπό τήν ἄποψη τῆς ὁρολογίας –οἱ ἀρχαῖοι μιλοῦν γιά νεωτερισμούς κτλ.–, γιά μένα ὅμως ἡ ἱστορία τῶν δημοκρατικῶν Ἀθηνῶν εἶναι περίπου ἡ ἱστορία συνεχῶν ἐπαναστάσεων, πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη. Αὐτό ἀρχίζει τή σκοτεινή ἐκείνη ἐποχή πού οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφασίζουν νά ἐκλέξουν θεσμοθέτες, δηλαδή νά βγοῦν ἀπό τό παραδοσιακό δίκαιο καί ἀπό τήν παραδοσιακή θέσμιση (θέσμιση καί ὄχι θέσπιση, γιατί οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν βγάλει «θεσμοθέτες»· ἐξ οὗ καί ὁ ὅρος «θεσμός», πού δείχνει ἄλλωστε ὅτι τίθεται αὐτό τό πράγμα, δηλαδή ὅτι εἶναι δημιουργήμα τῆς κοινωνίας καί δέν ἔχει ἱερό χαρακτήρα). Ὑπάρχει μιά σειρά ἀλλαγῶν· τό πῶς αὐτές οἱ ἀλλαγές πραγματοποιοῦνται ἐξαρτᾶται φυσικά ἀπό τίς περιστάσεις: Ὁ Σόλων εἶναι ἓνα ἐξαιρετικό πρόσωπο πού οἱ ἀντιμαχόμενες τάξεις συμφωνοῦν νά τοῦ ἀναθέσουν νά ἀλλάξει πολλούς θεσμούς–καί ἀλλάζει, ὅπως ξέρετε, πολλούς θεσμούς. Ἀλλάζει τήν κοινωνική κατανομή, εἰσάγει τή σεισάχθεια, δίνει δικαιώματα στόν δῆμο κτλ. Καί ἔχουμε τή μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένη, 508-506 π. Χ., πού εἶναι ἡ ἀρχή τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας μετά τήν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν.

Παρενθετικά, σχετικά μέ τό θέμα τῆς βίας, ἡ ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένη εἶναι τελείως ἀναίμακτη, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε. Καί ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν ἀλλαγές τῶν θεσμῶν ἀπό τό 480 καί μετά, καί κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου –ὅπου ὑπάρχουν καί ἀντεπαναστάσεις, οἱ τετρακόσιοι, οἱ πέντε χιλιάδες καί στό τέλος φυσικά οἱ τριάκοντα τύραννοι– ἀλλά καί στόν 4ο αἰῶνα, πού ἐγώ τόν θεωρῶ πλέον τήν παρακμή τῆς δημοκρατίας. Αὐτό πού γίνεται καί πού ἀποτελεῖ τό μεγαλεῖο καί τή σημασία αὐτῆς τῆς πολιτικῆς δημιουργίας εἶναι ὅτι τό πολίτευμα ὑπάρχει σέ κάθε στιγμή ἀλλά καί κανένας δέν τό θεωρεῖ δεδομένο μιά γιά πάντα. Σύμφωνα μέ τή δική μου ὁρολογία: ὑπάρχει κατά κάποιον τρόπο μιά συνεχῆς δυνατότητα ἐπαναθέσμησης τῆς κοινωνίας μέ ἀπόψεις τοῦ κοινῶν, δηλαδή τοῦ δήμου.

Στή νεότερη ἐποχή ἔχουμε τίς διάφορες ἐπαναστάσεις πού ξέρετε, καί κυρίως τίς τέσσερις κλασικές. (Ὁ κ. Μπουγᾶς μίλησε δικαίως γιά δύο, γιατί εἶναι ἴσως οἱ πῶς ἐμφανεῖς καί πειστικές. Κατά κάποιον τρόπο ἔχουν σφραγίσει τή σύγχρονη ἐποχή). Παρ' ὅλες τίς διαφορές πού παρουσιάζει καί τό πολύ σημαντικό θρησκευτικό της στοιχεῖο, ἡ Ἀγγλική Ἐπανάσταση τοῦ 1640-49 εἶναι βέβαια μιά ἐπανάσταση μέ τήν ἔννοια πού ὀρίσαμε: ὑπάρχει συλλογική συμμετοχή, ἐπιζητεῖται ἀλλαγή τῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας, τά θέματα συζητοῦνται. Ἄλλωστε δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή ὑπάρχει τεράστια φιλολογία, καί ἀπό τούς μοναρχικούς καί ἀπό τούς ἀντιμοναρχικούς καί ὅτι τότε ἐμφανίζεται ὁ Hobbes κτλ. Μετά, βέβαια, ἔρχεται ἡ Ἀμερικανική Ἐπανάσταση, τῆς ὁποίας δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τή σημασία. Καί ἐδῶ πάλι θά ἐπανέλθω στό θέμα τῆς βίας. Ἐάν ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας καί οἱ διευθύνοντες κύκλοι τῆς γύρω στό 1775 ἦταν λογικότεροι· ἂν εἶχαν βρεῖ ἀπήχηση ἄνθρωποι ὅπως ὁ μετέπειτα ἀντιδραστικότερος Μπέρκ, ὁ ὁποῖος ἔλεγε ὅτι «ἐφόσον οἱ ἀποικιοτῶν πολιτειῶν τῆς Νέας Ἀγγλίας θέλουν νά αὐτονομηθοῦν, δέν μποροῦμε παρά νά τούς ἀφήσουμε νά αὐτονομηθοῦν»· ἂν δέν εἶχε ἐπέμβει ἡ Ἀγγλία ὡς μητρόπολη, προσπαθώντας νά καταπνίξει τήν ἐπανάσταση τῶν ἀποικιῶν, πιθανότατα δέν θά εἶχαν

υπάρξει πολεμικές επιχειρήσεις. Οί εξεγέρσεις αυτές φαίνονται καθαρά σέ όλους, μέ εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις ατόμων πού πέρασαν στήν άλλη όχθη, σάν εξεγέρσεις μιᾶς ολόκληρης κοινωνίας ἐναντίον μιᾶς μητρόπολης πού θέλει νά τῆς ἐπιβληθεῖ. Μετά ἔρχεται φυσικά ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση καί μετά ἡ Ρωσική. Νομίζω ὅτι, ἂν θεωρήσουμε καί τίς τέσσερις αυτές ἐπαναστάσεις, ὡς σημαντικές (τή Ρωσική στήν πρώτη φάση της, τουλάχιστον ἀπ' τόν Φεβρουάριο ὡς τόν Ὀκτώβριο τοῦ '17 καί ἀκόμη μετά τόν Ὀκτώβρη τοῦ '18, ὅσο δέν εἶχε τελείως τεθεῖ ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ μπολσεβίκικου κόμματος) παρατηροῦμε πάλι αὐτήν τή συλλογική δραστηριότητα τῆς κοινωνίας ἢ μεγάλων τμημάτων τῆς κοινωνίας, πού προσπαθοῦν νά ἀλλάξουν τούς θεσμούς· καί αὐτή ἡ προσπάθεια ἀλλαγῆς τῶν θεσμῶν συνοδεύεται ἀπό τό στοιχεῖο πού ὀνομάζεται δημοκρατικότητα, πού ἐκφράζεται μέ τίς διαφορές γνωμῶν, τίς συζητήσεις, τόν ἀντίλογο κτλ. Δέν ὑπάρχει δηλαδή κάποιος ὁ ὁποῖος λέει: «Ἴδού ὁ νέος λόγος τοῦ Θεοῦ...»

Πάνω σ' αὐτό, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω ἀπλῶς, χωρίς νά τό ἀναπτύξω, ἓνα σημεῖο γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε χθές τό βράδυ. Πρόκειται γιά τήν τεράστια διαφορά τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων, στήν ὁποία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ. Σημειώστε ἐπιπλέον καί αὐτό, πού εἶναι ἓνα ἀπό τά δράματα τῆς ἱστορικῆς καί φιλοσοφικῆς γνώσης: μιᾶμε συνεχῶς γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί ἔχουμε μόλις το 1/50 τῶν πληροφοριῶν τίς ὁποῖες θά ἔπρεπε νά εἶχαμε γιά νά μπορέσουμε νά μιλήσουμε μέ ἀκρίβεια. Μιᾶμε γιά δημοκρατικές πολιτείες καί γνωρίζουμε μόνο, καί αὐτό ὄχι πάρα πολύ καλά, τό πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων καί τήν ἐξέλιξή του. Ὅπως ξέρετε ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συλλέξει ἢ εἶχε βάλει τούς μαθητές του στό Λύκειο νά συλλέξουν ὕλικό γιά νά γραφεῖ ἓνα σύγγραμμα περί πολιτειῶν, ἀπό τό ὁποῖο μόνο ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» σώζεται, καί τό ὁποῖο περιέχει περίπου ἑκατόν ἐξήντα περιγραφές πολιτειῶν μέσα στίς ὁποῖες μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι χοντρικά ὑπῆρχαν ὀγδόντα περιγραφές δημοκρατικῶν καί ὄχι ὀλιγαρχικῶν πολιτειῶν. Ἡ μεγάλη διαφορά

στήν πολιτεία τῶν Ἀθηναίων λοιπόν εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐπαναστάσεις μέ τήν ἔννοια τήν ἐκρηκτική καί τήν παροξυσμική τῶν νεότερων χρόνων. Βεβαίως ὑπάρχουν στιγμές ἀκμῆς τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας, ἀλλά ἡ μεταρρύθμιση τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν γίνεται, ὅπως εἶπα, κατά τρόπο περίπου συνεχῆ. Καί αὐτό συμβαίνει ὡς τό τέλος, ὡς τή μάχη τῆς Χαιρώνειας, μέ τήν ἔννοια τῆς διερεύνησης τῶν κρατικῶν θεσμῶν, τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τους. Ταυτόχρονα ἔχουμε τή συνεχῆ συμμετοχή τῶν πολιτῶν στήν πολιτική δραστηριότητα. Ἐνῶ στούς νεότερους χρόνους ἔχουμε τό ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο φαινόμενο, ἀκόμη καί στούς λαούς πού ἐμφανίζονται σ' αὐτήν τή συζήτηση ὡς οἱ πιό σημαντικοί (μιᾶμε κυρίως γιά τούς Γάλλους καί τούς Ἀμερικανούς, οἱ Ρῶσοι εἶναι ἄλλη ὑπόθεση λόγω τῆς ἐξέλιξης πού πῆρε ἡ Ρωσική Ἐπανάσταση). Καί σ' αὐτούς ἀκόμη τούς λαούς, ἐνῶ ὑπάρχει ἀπό τόν 13ο-14ο αἰ. ἓνας ἀναβρασμός ἰδεῶν, ἐνῶ πολλά πράγματα τίθενται ὑπό ἀμφισβήτηση—ὑπάρχουν οἱ θρησκευτικοί πόλεμοι πού παίζουν τεράστιο ρόλο, ὑπάρχει ὁ προτεσταντισμός πού ἐπίσης παίζει τεράστιο ρόλο ἀπό τήν ἄποψη τῆς μοντέρνας ἰδέας τοῦ ατόμου καί ἔτσι δέν μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι ὑπάρχει μιᾶ κοινωνία ἢ ὁποία εἶναι στεγανή, τελματωμένη—, ἢ πολιτική δραστηριότητα παίρνει κυρίως τή μορφή ἐκρήξεων, σπασμωδικῶν ἢ ὄχι, ἀλλά πάντως ἐντόνων κρίσεων πού προκαλοῦν ἐκρήξεις.

Ἔτσι μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ ὅτι ἀναπτύσσεται αὐτό πού ἔχουμε ὄλοι στό μυαλό μας γιά τή μοντέρνα ἐποχή καί τό ὁποῖο δέν εἶναι ἐσφαλμένο περιγραφικά: δηλαδή, μιᾶ κοινωνία ἢ ὁποία εἶναι ἀποτραβηγμένη ἀπό τά πολιτικά καί στήν ὁποία μιᾶ κρίση ἐξωτερική (ὄχι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ πολέμου ἀλλά, π.χ., μιᾶ ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ, ἢ ἡ ὑποψία ὅτι ὁ βασιλιάς θέλει νά ἐπαναφέρει τόν καθολικισμό, ὅπως ἔγινε στήν Ἀγγλία, ἢ τό γεγονός ὅτι τό καθεστῶς φθάνει σ' ἓνα οἰκονομικό καί κοινωνικό ἀδιέξοδο καί συγκαλεῖ τό ἴδιο τά *états généraux*, ὅπως γίνεται στή Γαλλία, ἢ τό ἐπεισόδιο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Βοστώνης, πού γίνεται τό ἔναυσμα γιά τήν ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης στήν Ἀμερική) λει-

τουργεί πραγματικά σάν σπινθήρας πού πέφτει σέ μιά μπαρουταποθήκη· καί στό σημείο αυτό ξεσηκώνεται ὁ κόσμος, ξεσηκώνεται ἡ κοινωνία καί, καθῶς ξεσηκώνεται, ἀναπτύσσει πράγματι μιά συλλογική δημιουργική δραστηριότητα. Δημιουργεῖ ὄργανα δικῆς τῆς ἐξουσίας στήν Ἀμερική τά *town hall meetings*, τά δημοτικά συμβούλια, τά ὁποῖα ὁμῶς εἶναι κατ' οὐσίαν «ἐκκλησία» τοῦ λαοῦ, μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική ἔννοια, ἢ στή Γαλλία τίς *sections* τοῦ Παρισιῦ. Νομίζω ὅτι αὐτό ἔχει μεγάλη σημασία, διότι αὐτό ἀκριβῶς μᾶς θέτει τό ζήτημα τῆς σχέσης τοῦ Δυτικοευρωπαϊοῦ μέ τό ἐκάστοτε ἐγκαθιδρυμένο καθεστῶς. Δηλαδή, ὅπως ἤδη εἶπαμε, ὑπάρχει ἡ ἰδέα ὅτι τό κράτος ὡς κράτος μᾶς εἶναι ξένο, εἶναι ξένο στόν πολίτη. Ταυτόχρονα ὁμῶς εἶναι ἀναπόφευκτο, ἐνδεχομένως τερατώδες, καί ὅτι τό καλύτερο πού μπορεῖ νά γίνει, εἶναι νά τό περιορίσουμε σ' ἓνα μαντρί μέ γερά ξύλα γύρω γύρω καί ὅταν βγαίνει ὑπερβολικά ἀπό τό μαντρί, ἢ ὅταν θέλει νά μᾶς βάλει ἐμᾶς τελείως μέσα στό μαντρί, τότε ξεσπάμε καί ξεσηκωνόμαστε. Αὐτό εἶναι ἰδίως χαρακτηριστικό τῆς ἱστορίας τῆς Γαλλίας, τήν ὁποία δικαίως ἄλλωστε ὁ Μάρξ ἀποκαλοῦσε «ἡ κλασική γῆ τῆς πολιτικῆς» (σέ ἀντίθεση μέ τή Γερμανία), ὅπου πράγματι ἀπό τό 1789 μέχρι τό 1936, ἄν ὄχι μέχρι καί τόν Μάη τοῦ 1968, ἔχουμε αὐτή τήν περιοδική δραστηριοποίηση τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ὡς τότε ἀφηνόταν ἀπλῶς νά ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό κράτος, τούς βουλευτές κτλ.

Ἔχουμε ἐπομένως μιά τελείως διαφορετική ἀνθρωπολογική καί φανταστική σχέση τῶν πολιτῶν, θεωρητικά τῶν ὑποτιθέμενων μελῶν τοῦ πολιτικοῦ σώματος, μέ τήν ἐξουσία. Γιά τούς Ἀθηναίους ἡ ἐξουσία εἶναι οἱ ἴδιοι, γιά τούς νεότερους ἡ ἐξουσία εἶναι ὅ,τι γιά μᾶς τό ντοβλέτι – ἀλλά τό ντοβλέτι τώρα δέν εἶναι στήν Πόλη, εἶναι στήν Ἀθήνα (οὔτε κἀν στήν Ἀθήνα, ἀλλά στό Καστρί ἢ στήν Ἐκάλη, στή φωλιά τοῦ ἀρχηγοῦ) ἐνῶ στίς ἄλλες χῶρες εἶναι *l'État*, τό Κράτος, *the Government* κτλ.

Ἔρχομαι τώρα στό δεύτερο ἐρώτημα τοῦ κ. Μπουγά: ποιά ἦταν τά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντησή σ' αὐτό τό ἐρώτημα (ἀφήνοντας πρὸς στιγμήν τή Ρω-

σική Ἐπανάσταση πού βάζει ἄλλα ζητήματα, ἐνδεχομένως θά ἐπανέλθουμε) συνδέεται μέ τό ἐρώτημα πού ἔθεσα τώρα ἀμέσως. Δηλαδή, ἐνῶ π.χ. ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση τοῦ 1789 (ἡ Κομμούνια εἶναι πάλι μιά ἄλλη ὑπόθεση, διότι καταπνίγεται στό αἷμα) ξεκινάει πολύ εἰδυλλιακά, μέ τίς ἰδέες τοῦ λαοῦ σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ βασιλιάς εἶναι καλοπροαίρετος καί θά δεχθεῖ νά ἀλλάξει τά πράγματα κτλ., σιγά σιγά ὁ λαός καί οἱ μικροί καί μεσαῖοι ἀστοί, πού ἔπαιξαν μεγάλο ρόλο στήν ἐπανάσταση τοῦ 1789, συνειδητοποιοῦν ὅτι δέν εἶναι ἔτσι τά πράγματα καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπλῶς μιά εἰρηνική ἐξέλιξη (καί τό συνειδητοποιοῦν ἰδίως –καί αὐτό ἔχει σχέση μέ τό θέμα τῆς βίας– βλέποντας τή στάση τῆς Αὐλῆς ἡ ὁποία ραδιουργεῖ, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νά κινήσει καί κινεῖ πράγματι τούς Εὐρωπαίους μονάρχες ἐναντίον τῆς Γαλλίας κτλ.). Ὑπάρχει ἔτσι μιά γενική κινητοποίηση, ὑπάρχει μιά τεράστια δημιουργική δραστηριότητα καί, μετά ἀπό μιά ὀρισμένη στιγμή, καί αὐτό εἶναι τό περίεργο–φυσικά ἡ ἱστορία εἶναι φοβερὰ πολύπλοκη–, ὁ λαός κατά κάποιον τρόπο ἀρχίζει νά ἀποσύρεται ἀπό τήν πολιτική δράση. Δηλαδή, ἀπ' τή στιγμή κατά τήν ὁποία ἡ βασιλεία καταργήθηκε, κατατομήθηκε ὁ βασιλιάς, καταργήθηκαν τά προνόμια, ψηφίστηκε τό πρῶτο σύνταγμα καί ὅλα τά ἄλλα, σάν νά ἀρχίζει νά ὑπάρχει μιά ἀπομάκρυνση τοῦ κόσμου ἀπό τήν πολιτική δράση, ἀπομάκρυνση πού ἀποτελέσσει κατά τή γνώμη μου τήν ἀναγκαῖα συνθήκη γιά νά συγκεντρωθεῖ ὅλη ἡ ἐξουσία στά χέρια τῶν Γιακωβίνων καί γιά νά ἀρχίσει πλέον μιά τρομοκρατία ἄλλου εἴδους: συστηματική τρομοκρατία, ἡ *Terror*, ὡς σύστημα πιά καί ὄχι ὡς ἐπεισόδιο, ἔκρηξη, ἐκτροπή τοῦ πλήθους κτλ.

Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας ποιό εἶναι; Καί δέν μιλάω βέβαια γιά τό ἄμεσο χρονικά ἀποτέλεσμα πού ἦταν ὁ Ναπολέοντας καί μετά ὁ Λουδοβίκος ὁ 18ος. Θά ἦταν πολύ κοντόφθαλμος αὐτός πού θά ἔλεγε ὅτι ἔγιναν ὅλες αὐτές οἱ ἐπαναστάσεις γιά νά ἀνδειχθεῖ ἓνας αὐτοκράτορας ἢ ἓνας βασιλιάς. Τό ἀποτέλεσμα ἀκριβῶς τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι, παρά τόν Ναπολέοντα καί τόν Λουδοβίκο τόν 18ο καί τό 1830, ὑπάρχει ἓνα τεράστιο κατάλοι-

πο: τά Δικαιώματα του Ἀνθρώπου, ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀρχῆς τῆς Κυριαρχίας τοῦ Λαοῦ – αὐτό νά μὴν τό ξεχνᾶμε, γιατί ὡς τότε οἱ βασιλεῖς ἦταν βασιλεῖς θεῶ δικαίω. Ἡ διακήρυξη ὅτι κάθε ἐξουσία πηγάζει ἀπ' τόν λαό καί δέν μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ παρά ἐν ὀνόματί του εἶναι μιά ἀπ' τίς πρῶτες προτάσεις τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη. Ἀπ' ὅλη αὐτή τήν ἀναταραχή μένει ἐπομένως ἡ φιλελεύθερη κοινωνία, ὅπως περίπου τή γνωρίζουμε.

Τό τί μένει ἀπ' τή Ρωσική Ἐπανάσταση, εἶναι μιά ἄλλη συζήτηση – δέν θά ἤθελα νά ὑπεισέλθω τώρα. Αὐτό πού μένει εἶναι ἀπλῶς καί μόνο μιά τεράστια ἀρνητική πείρα, δηλαδή τί δέν πρέπει νά εἶναι μιά ἐπανάσταση, τί δέν πρέπει νά κάνει, πῶς δέν πρέπει νά ἐξελιχθεῖ κτλ. Ἀρνητική πείρα ὄχι ἀπλῶς μέ τή μορφή συμπερασμάτων ἀλλά μέ τή μορφή γεγονότων: μποροῦμε νά βάλουμε τό δάχτυλο σ' ἓνα σωρό σημεῖα, μηχανισμούς, πράξεις, θεσμούς, οἱ ὁποῖοι ὀδήγησαν σ' αὐτό πού ὀνόμαζαν παραδοσιακά ἐκφυλισμό τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης. Πάντως καί στήν περίπτωση τῆς Γαλλίας καί στήν περίπτωση τῆς Ρωσίας, μένει τό γεγονός, ὅτι ὅλα συμβαίνουν, ὡς ἐάν ὁ νεότερος ἄνθρωπος νά ἦταν ἰκανός νά μπεῖ σέ μιά φάση ἐντονης πολιτικῆς δραστηριότητας γιά ἓνα χρονικό διάστημα, μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύσσει καταπληκτικές δημιουργικές ἰκανότητες. Γιατί αὐτό πού ἔγινε στή Γαλλία μεταξύ τοῦ 1789-92 εἶναι πραγματικά φανταστικό, ὡς συλλήβδην ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, ἢ αὐτό πού ἔγινε στή Ρωσία, ἢ αὐτό πού ἔγινε στήν Οὐγγαρία τίς ἐλάχιστες ἡμέρες πού λειτούργησαν τά Συμβούλια τό 1956. Βλέπουμε δηλαδή πῶς οἱ ἄνθρωποι διαθέτουν ἓνα τεράστιο καταπιεσμένο δυναμικό δημιουργικό: ὀργανωτικό, συλλογικῆς ἀλληλεγγύης κτλ, πού τό ἀναπτύσσουν μέ καταπληκτικό τρόπο σ' αὐτές τίς περιόδους καί πού στή συνέχεια ὑποχωρεῖ. Ἐπ' αὐτοῦ θά ἤθελα μόνο νά πῶ ὅτι ἡ ὑποχώρηση αὐτή δέν εἶναι ἀναγκαία. Ὀφείλεται νομίζω στό γεγονός, τό ὁποῖο βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ποτέ ὡς τώρα δέν ἔγινε καθαρὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ὅτι μιά ἐπανάσταση καθῶς προχωράει, δηλαδή καθῶς προχωράει μιά φάση δραστηριό-

τητας, πρέπει κάθε στιγμή νά παγιώνει αὐτά πού ἔχει δημιουργήσει ὡς θεσμούς αὐτονομίας, ὡς θεσμούς συλλογικῆς συμμετοχῆς. Νά τά παγιώνει ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς G.P.U., τῶν φυλακῶν καί τῶν κυρώσεων, νά τά παγιώνει ὡς διαδικασίες πού ἐπιτρέπουν στούς ἀνθρώπους νά συμμετέχουν στήν πολιτική καί στή διακυβέρνηση τῶν κοινῶν, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ξενοχτᾶνε σαράντα ὀκτώ ὥρες συνέχεια, πράγμα τό ὁποῖο γίνεται ἐπανειλημμένως στήν Ἱστορία. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται νά κάνουν τό παραμικρό μέσα σ' ἓνα σύστημα πού δέν τό παραδέχονται, εἶναι ἰκανοί νά μὴ φᾶνε καί νά μὴν κοιμηθοῦν γιά μιά ἐβδομάδα, π.χ. ὅταν κάτι τοῦς παθιάζει. Ἀλλά αὐτό βέβαια δέν μποροῦν νά τό κάνουν ἐπ' ἄπειρον. Γι' αὐτόν τόν λόγο πρέπει σέ κάθε βῆμα νά δημιουργοῦνται θεσμοί πού νά εὐκολύνουν καί νά ἐμπεδώνουν μιά κανονική, ὁμαλή, συνεχῆ καί ἐφικτὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνθρώπων στήν ἐξουσία.

Σχετικά τώρα μέ τό τρίτο σας ἐρώτημα «ποιό εἶναι τό μέλλον τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου», δέν θά ἤθελα νά συζητήσω τή θέση τῆς Χάννα Ἄρεντ, γιατί δέν συμφωνῶ. Νομίζω ὅτι εἶναι πολύ βιαστική ἢ διαπίστωση ὅτι ὁ εἰκοστός αἰώνας ἀντικατέστησε τοῦς πολέμους μέ τίς ἐπαναστάσεις. Δέν στέκεται. Μπουχτίσαμε καί ἀπό ἐπαναστάσεις καί ἀπό πολέμους τόν εἰκοστό αἰώνα, καί ἀπό στρατόπεδα συγκεντρώσεως καί ἀπό ὑδρογανοβόμβες καί ἀπό τά πάντα· θά τόν θυμόμαστε τόν εἰκοστό αἰώνα.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη δέν παίζει πλέον καί δέν μπορεῖ νά παίξει τόν ρόλο πού τῆς ἀπέδιδε ὁ Μάρξ, κατὰ τή γνώμη μου, δέν ἔχει σημασία. Σημασία ἔχει τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε: μπορεῖ νά ζοῦμε τό τέλος αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Ἐγὼ αὐτὴ τήν ἰδέα πού δέν παραδέχομαι βέβαια, θά τήν ἐξέταζα ἀπὸ δύο πλευρές. Μέ ποιὰ ἔννοια θά μπορούσαμε νά βρισκόμαστε σέ μιά περίοδο πού ἔχει ἀφήσει πίσω της τό ἐπαναστατικό πρόταγμα; Σύμφωνα μ' αὐτά πού εἶπα στήν ἀρχή, θά σήμαινε ὅτι ἔχουμε ἀφήσει πίσω μας τήν περίοδο τῆς ἱστορίας, ὅπου ἔμπαινε τό ζήτημα μιᾶς ρητῆς καί διαυγασμένης ἀλλαγῆς τῶν θεσμῶν ἀπὸ τή συλλογικὴ κοινωνικὴ δράση. Ὑπὸ ποιές προϋποθέσεις θά

μπορούσαμε νά είχαμε φτάσει σ' ένα τέτοιο στάδιο; Ή μιά υπόθεση θά ήταν ότι δέν υπάρχει πλέον λόγος αλλαγῆς τῶν θεσμῶν. Ή ἄλλη θά ήταν ότι ἔχουμε φτάσει στό τέλος τῆς Ἱστορίας μέ τήν ἐγελιανή ἔννοια: ὄχι στό τέλος τοῦ κόσμου, ἀλλά στό σημείο ὅπου αὐτό πού θά γίνεται ἐφεξῆς εἶναι (ὅπως λέει ὁ Χέγκελ, ὅταν φτάνει στό τέλος τῶν παραδόσεων γιά τή Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας) ἐμπειρική δουλειά. Καί πολλές φορές τό βλέπει κανεῖς αὐτό στούς ἐκπροσώπους μιᾶς τουλάχιστον ἀποχρώσεως τοῦ σημερινοῦ φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὁποῖοι λένε ότι «τά πάντα δέν εἶναι τέλεια» (ὅπως εἶπα κάποτε, οἱ μισθοί τῶν δασοφυλάκων τοῦ νομοῦ Κοζάνης θά ἔπρεπε νά αὐξηθοῦν κάπως –εἶναι μιά ἀπ' τίς ἀτέλειες τῆς σημερινῆς κοινωνίας–, ἢ υπάρχουν ἀκόμη μερικές λακκοῦβες στόν δρόμο ἀπ' τό Ρέθυμνο πρός τήν Ἁγία Γαλήνη) «ἀλλά οἱ βασικοί θεσμοί εἶναι αὐτοί». Καί ἀκολουθεῖ ὁ ἰδεολογικός ἐκβιασμός, πού γίνεται ἐδῶ καί δεκαπέντε χρόνια τώρα, ότι, «ἂν προσπαθήσετε νά τούς ἀλλάξετε, θά ὀδηγηθεῖτε στό Γκουλάγκ».

Δέν νομιζῶ ότι ἔχουμε φτάσει στό τέλος τῆς Ἱστορίας μ' αὐτή τήν ἔννοια, δηλαδή δέν νομιζῶ ότι μπορούμε νά ποῦμε ότι ἔχουμε φτάσει στήν καλύτερη ἀνθρώπινα ἐφικτή δομή τῆς κοινωνίας. Καί ἐφόσον πολύ συχνά μέ θεωροῦν οὐτοπιστή, μέ τήν κακή ἔννοια φυσικά, ἀντιστρέφω τό ἐρώτημα καί ρωτάω: πού ἴσταται, «πᾶ στῶ». ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀρχιμήδης, αὐτός ὁ ὁποῖος λέει ότι αὐτό εἶναι καί περισσότερο δέν γίνεται; Ἀπό πού βγαίνει αὐτό; Ἀπό κάποια πλατωνική θεώρηση τῶν ἰδεῶν; Ἀπό κάποιο ἐγελιανό σύστημα; Καί πῶς τολμοῦν νά τά λένε αὐτά πολιτικοί φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς ἔχουν ἀρνηθεῖ κάθε σχέση μέ μιάν ὄντολογία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ἢ ὁποῖα ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά πει αὐτά, π.χ. μιά χριστιανική ὄντολογία, ἢ ἀκόμη μιά καντιανή θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου – γιὰτί σύμφωνα μ' αὐτήν τή θεώρηση ὁ ἀνθρώπος εἶναι βασικά ἕνα διαστρεβλωμένο ὄν, δέν μπορεί ποτέ νά εἶναι ἠθικό ὄν. Πάνω σέ τέτοιες βάσεις θά μπορούσε κανεῖς νά προσπαθήσει νά κατοχυρώσει φιλοσοφικά τή ἰδέα ότι δέν τίθεται πιά ζήτημα ριζικῆς αλλαγῆς τῶν θεσμῶν. Τέ-

τοιες κατοχυρώσεις δέν ἔχουμε δεῖ πουθενά ἢ ἔχουμε δεῖ πράγματα ἀνεκδιήγητα, ὅπως οἱ κατασκευές τοῦ νομ. Hayek.

Θά μπορούσε κανεῖς νά πει ότι βεβαίως ἡ Ἱστορία δέν ἔχει τελειώσει–δέν ξέρουμε ἂν αὐτό τό σύστημα εἶναι τό καλύτερο ἀπ' ὅσα εἶναι ἀνθρωπίνως ἐφικτά–, ἀλλά ξέρουμε ότι ἡ ἱστορία πού ἔχει σίγουρα τελειώσει εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ προτάγματος τῆς Ἀὐτονομίας. Δηλαδή ξέρουμε ότι τό μέλλον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν εἶναι ἡ παθητικότητα, εἶναι ἡ ἐπικράτηση τῆς φιλελεύθερης ὀλιγαρχίας μέ ὅλα ὅσα συνεπάγεται. Πάνω σ' αὐτό θά ἔλεγα δύο πράγματα. Τό πρῶτο εἶναι αὐτό πού εἶπα καί χθές τό βράδυ, ότι δηλαδή ὅσοι ἰσχυρίζονται κάτι τέτοιο στηρίζονται σέ ἐμπειρικές ἀναλύσεις, ἂν ὄχι ἐμπειρικές μέ τή χυδαία ἔννοια, τουλάχιστον πραγματολογικές: δηλαδή «ἀπ' ὅσο μπορούμε νά γνωρίζουμε», ὅπως λένε οἱ Γάλλοι, οἱ ἀνθρώποι σήμερα δέν ἐνδιαφέρονται πλέον γιά τά κοινά, προσθέτοντας ἐπιπλέον ὑποχθόνια καί ὑπόρρητα ότι δέν πρόκειται νά ξαναενδιαφερθοῦν. Καί πού τό ξέρετε κύριοι, ἐσεῖς ὅλοι πού εἴστε καθηγητές καί πολιτειολόγοι σέ πανεπιστήμια, ὑπερεξοπλισμένοι μέ βιβλιογραφίες, ἐσεῖς πού διυλίζετε τόν κώνωπα σχετικά μέ τήν ἀκρίβεια καί τήν ἐκστηρότητα τῶν διατυπωνόμενων προτάσεων; Πῶς διατείνεστε ἔτι ξέρετε ἀπό τώρα ότι τό 2000 δέν θά ξαναενδιαφερθοῦν οἱ ἀνθρώποι μαζικά γιά τήν πολιτική; Ἀπό πού βγαίνει αὐτό; Ποιός εἶναι ὁ τόπος πού θά μπορούσε ποτέ νά σταθεῖ αὐτός ὁ ὁποῖος θά ἔλεγε κάτι τέτοιο;

Ἄλλά ἐπιπλέον, ἂν σταθοῦμε στό πραγματολογικό ἐπίπεδο, αὐτή ἡ θέση ξεχνάει ότι μπορεί κανεῖς νά ὑποστηρίξει πολύ σοβαρά μέ συγκεκριμένες ἀναλύσεις πῶς τό σημερινό σύστημα δέν εἶναι βιώσιμο, διότι λειτουργεῖ βασισμένο σέ κατάλοιπα προηγουμένων καταστάσεων καί δὴ τύπων ἀνθρωπίνων ὄντων, πού δέν εἶναι ἱκανό νά ἐξακολουθήσει νά παράγει καί συνεπῶς, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐάν πράγματι οἱ ἀνθρώποι ἐξακολουθοῦν νά ἀπέχουν τελῶς ἀπ' τά κοινά, αὐτό τό ὁποῖο μᾶς περιμένει σίγουρα δέν εἶναι ἡ διαίωσις τοῦ σημερινοῦ συστήματος. Εἶναι κάτι ἄλλο. Νέ μιά ἔννοια, ἂν καί οἱ ἱστορικές ἀναλογίες, εἶναι

πολύ άπατηλές, μπορείτε νά δείτε τί θά ήταν κάτι άλλο, άν κοιτάξετε τήν εξέλιξη τής *res publica Romana*, ή όποία δέν ήταν βέβαια δημοκρατία αλλά κατά κάποιον τρόπο είχε μιάν όρισμένη έλευθερία και μιá ελάχιστη συμμετοχή του λαού στά κοινά από τόν 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι τήν εγκαθίδρυση του Αύγουστου. Θά δείτε δηλαδή ότι, από τή στιγμή κατά τήν όποία σέ ένα τέτοιο σύστημα οί βασικοί ανθρωπολογικοί κοινωνικο-ιστορικοί μηχανισμοί, πού παράγουν και αναπαράγουν συνεχώς τόν ανθρωπολογικό τύπο όντος ό όποιος μπορεί νά κάνει νά λειτουργήσει ή *res publica Romana* όπως ήταν τόν 4ο και τόν 3ο αί., καταρρέουν. Καταρρέει ή *res publica Romana* και αρχίζουν νά εμφανίζονται οί στρατηγοί Μάριος, Σύλλας, Πομπήιος κ.λπ., οί εμφύλιοι πόλεμοι, ή πλήρης διαφθορά του λαού, ώσπου νά εγκαθιδρυθεί ό *princeps*, ό Αύγουστος, μέ τίς απόλυτες έξουσίες τίς όποιες κατέχει και τίς όποιες τυχαίνει αυτός ό ίδιος νά τίς άσκει κάπως ανθρωπίνα. Και μετά θά 'ρθούν άλλοι, μερικοί είναι τέρατα, όπως ό Καλιγούλας κ.λπ., μερικοί είναι αυτοκράτορες εύπρεπείς, ό Τραϊανός, ό Άδριανός κ. ά. Αυτή είναι ή μοίρα τής *res publica Romana*, από τή στιγμή κατά τήν όποία πραγματικά και οί τάξεις τών *nobiles* και οί τάξεις τών *ιππέων*, πού είναι οί κύριοι λειτουργοί αυτής τής υπόθεσης, αλλά και ή *plebs*, έχουνε πάψει νά είναι οί παλιοί Ρωμαίοι *nobiles*, *ιππείς* και ή παλιά *plebs* τάξεις πού τίς διέκρινε μιá άλλη στάση άπέναντι στά κοινά. Από εκείνη τή στιγμή τό σύστημα μέσα σέ εξήντα χρόνια άκολούθησε μιá σειρά εμφυλίων πολέμων, προγραφών, τερατωδιών κτλ. και σέ εκατό χρόνια κατέληξε στην αυτοκρατορία και τελείωσε ή *res publica Romana*.

Δέν λέω ότι ή 'Ιστορία επαναλαμβάνεται, ούτε ότι μπορούμε νά μάθουμε άπ' τήν 'Ιστορία. Λέω ότι δέν μπορούμε νά σκεφτούμε, τή στιγμή πού βλέπουμε ένα σύστημα όπως τό σημερινό νά διατρέχει τήν κρίση πού διατρέχει, για βαθύτατους λόγους— ή κρίση δέν είναι βέβαια ή πτώση του ποσοστου του κέρδους και άλλες τέτοιες άνοησίες, είναι πολύ βαθύτεροι οί λόγοι— ότι μπορεί επ' άπειρον ό πληθυσμός νά άδιαφορεί και τά κυρίαρχα στρώματα

νά εξακολουθοῦν μέ μεγαλοφυχία νά διατηροῦν αὐτά τά φιλελεύθερα ὑπόλοιπα πού κατακτήθηκαν μέ τίς ἐπαναστάσεις και μέ τούς ἀγῶνες ἐπί αἰῶνες.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Θά σᾶς μιλήσω γιά τά σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας. Λέω σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας καί ὄχι προβλήματα τῆς σημερινῆς δημοκρατίας γιατί στήν πραγματικότητα σήμερα δέν ὑπάρχει πουθενά δημοκρατία. Ὑπάρχουν τό πολύ φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες σέ ὀρισμένες χώρες, σχετικά προνομιούχες, προνομιούχες ἀπό πολλές ἀπόψεις. Πρέπει νά εἴμαστε αὐτήν τή στιγμή περισσότεροι ἀπό πέντε δισεκατομμύρια ἄνθρωποι πάνω στή γῆ καί εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχουν 500 ἢ 600, τό πολύ 700 ἑκατομμύρια ἀνθρώπων πού ζοῦν σέ χώρες ὅπου ἡ πείνα δέν εἶναι καθημερινό πρόβλημα, ὅπου ἡ καταδίωξη, ἡ φυλάκιση, ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας δέν εἶναι ἡ καθημερινή πραγματικότητα. Ἀλλά καί σέ αὐτές τίς οἰκονομικά ἀνεπτυγμένες καί πολιτικά φιλελεύθερες χώρες ἡ κατάσταση, ἐνῶ φαίνεται περίπου βιώσιμη, εἶναι στήν πραγματικότητα ἀπελπιστική. Εἶναι ἀπελπιστική γιατί δυστυχῶς κανένας δέν βλέπει πιά πέρα ἀπό τή μύτη του, ἐνῶ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι τεράστια.

Ὑπάρχει κατ' ἀρχήν τό πρόβλημα πού ἀνέφερα προηγουμένως. Τά 6/7, ἐάν ὄχι τά 7/8, τοῦ κόσμου ζοῦνε σέ ἓνα καθεστῶς φτώχειας καί τεράστιας καταπίεσης. Ὑπάρχει ἔπειτα τό οικολογικό πρόβλημα γιά τό ὅποιο ὁ καθένας ἀδιαφορεῖ ἢ ἐνδιαφέρεται γιά μερικές του ἀπόψεις, ἐνῶ ζοῦμε πάνω σέ μιά μπαρουταποθήκη, ἢ γιά νά χρησιμοποιήσω μιάν ἄλλη παρομοίωση, πριονίζουμε συστηματικά, καθημερινά, τό κλαδί ἐπάνω στό ὅποιο εἴμαστε καθισμένοι. Αὐτήν τή στιγμή πού μιλάμε πρέπει νά ὑπάρχουν περί τίς ἑκατό χιλιάδες ἑκτάρια τροπικῶν δασῶν στή Βραζιλία, τά ὅποια καίγονται συστηματικά γιά νά δημιουργηθοῦν ἀγροτικές ἐκτάσεις. Ὅχι μόνο στή Βραζιλία, σέ ὀλόκληρη τήν τροπική ζώνη, τά δάση καταστρέφονται, στήν Εὐρώπη ἐπίσης τά δάση καταστρέφονται. Μέ τήν καταστροφή τῶν δασῶν συμ-

βαδίζει ή καταστροφή χιλιάδων και δεκάδων χιλιάδων βιολογικών ειδών. Όπως τό έχει πει ένας μεγάλος επιστήμων, αυτό πού οί ιστορικοί του μέλλοντος θά θεωρήσουν ως τή μεγαλύτερη τρέλα τής ανθρωπότητας στόν είκοστό αιώνα δέν θά είναι ούτε οί πόλεμοι, ούτε οί πυρηνικές βόμβες, ούτε καν ένας τρίτος παγκόσμιος πυρηνικός πόλεμος. Αυτό πού θά φανεί ως ή μεγαλύτερη τρέλα τής ανθρωπότητος στό μέλλον θά είναι ή καταστροφή του βιολογικού πλούτου τής γής.

Στίς προηγμένες και σχετικά φιλελεύθερες χώρες, τί γίνεται στην πραγματικότητα; Δημοσιογράφοι και πολιτικάντηδες μιλάνε για δημοκρατία. Τό πραγματικό καθεστώς είναι φυσικά ένα καθεστώς πλήρως ολιγαρχικό. Υπάρχουν φυσικά οί φιλελεύθερες πλευρές αυτού του ολιγαρχικού καθεστώτος: υπάρχουν όρισμένα δικαιώματα των ανθρώπων και των πολιτών, υπάρχει ένας λεγόμενος έλεύθερος Τύπος κτλ. Άλλά εάν κοιτάξει κανείς ποιόι πραγματικά κυβερνούν, ποιόι πραγματικά έχουν τήν εξουσία στά χέρια τους, θά αντιληφθεί ότι ούτε στίς χειρότερες εποχές τής λεγόμενης ρωμαϊκής δημοκρατίας —πού δέν ήταν ποτέ δημοκρατία αλλά ολιγαρχία— τό ποσοστό αυτών πού έχουν δύναμη μέσα στην κοινωνία δέν ήτανε ποτέ τόσο μικρό όσο είναι σήμερα. Θα πάρω για παράδειγμα τή γαλλική κατάσταση πού τήν ξέρω κάπως καλύτερα. Ο ενήλικος και μέ δικαίωμα ψήφου πληθυσμός στη Γαλλία είναι περί τά 35-37 εκατομμύρια. Αν άθροίσει κανείς τή λεγόμενη πολιτική τάξη, τούς κυρίαρχους τής οικονομίας, αυτούς πού παίζουν πραγματικό ρόλο στη χειραγωγήση τής κοινής γνώμης, ιδίως μέ τά μαζικά μέσα πληροφόρησης, και κάποιες άλλες κατηγορίες, θά φτάσει ένδεχομένως στό σύνολο 3.700 ατόμων. Αυτό μάς δίνει μία αναλογία ενός στίς δέκα χιλιάδες. Ταυτοχρόνως υπάρχουνε άνθρωποι οί όποιοι ασκούν κριτική στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, διότι ένας έλεύθερος πληθυσμός εκατό χιλιάδων ανθρώπων είχε ίσως, στη χειρότερη περίπτωση, εκατό χιλιάδες δούλους. Δέν τό λέω φυσικά αυτό για να δικαιολογήσω τήν ύπαρξη τής δουλείας. Τό λέω για να δείξω ποιόι είναι ή πραγματική κατάσταση σήμερα. Φαντάζομαι ότι αν

κάνετε κάποιο λογαριασμό αντίστοιχο για τή σύγχρονη Ελλάδα θά βρείτε τό πολύ χίλιους ή όχτακόσιους ανθρώπους οί όποιοι πραγματικά παίζουν ένα ρόλο σε όλων των ειδών τίς εξουσίες πού υπάρχουν. Αυτή είναι ή κατάσταση.

Παράλληλα μ' αυτή τήν κατάσταση παρατηρούμε ένα άλλο εξίσου κρίσιμο, εξίσου βαρύ φαινόμενο. Οί λαοί αυτών των χωρών έπαιξαν έναν μεγάλο ρόλο στην ιστορία. Δέν μιλάω για τίς μάχες και τίς κατακτήσεις, μιλάω για τόν πολιτισμό και ιδίως για τήν πολιτική δημιουργία. Μετά από τό μεγάλο σκοτάδι πού επικράτησε από τή ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως τήν αρχή των νεότερων χρόνων, ξαναδημιουργήθηκε στη Δυτική Ευρώπη ένα ελευθερωτικό κίνημα. Ξεκίνησε μέ τήν πρώτη αστική τάξη πού δημιούργησε πόλεις πού προσπαθούν να αυτοκυβερνηθούν, μέσα από άγώνες στους όποιους και ή αστική τάξη έπαιξε φυσικά ρόλο και ή μικροαστική και αργότερα τεράστιο ρόλο έπαιξε και ή εργατική τάξη. Σάν κατάλοιπο αυτών των άγώνων, έμειναν αυτά πού χαρακτηρίζονται σήμερα ως δημοκρατικοί ή φιλελεύθεροι θεσμοί σ' αυτές τίς χώρες. Αυτοί οί θεσμοί δέν ήταν ποτέ δώρο των κυριάρχων, ούτε δώρο των καπιταλιστών, ούτε αναγκαία άποτελέσματα του οικονομικού συστήματος. Κατακτήθηκαν μέ σειρά άγώνων, έστοίχισαν βουνά πτωμάτων και ποταμούς αίματος.

Πού βρίσκονται αυτοί οί λαοί σήμερα και πού βρίσκεται άλλωστε και ό έλληνικός λαός; Ο έμφανεστερος χαρακτηρισμός πού θά μπορούσε να δώσει κανείς είναι ότι βρίσκονται σε μία κατάσταση πολιτικής άπάθειας, ιδιωτικοποίησης, άνευθυνότητας, κυνισμού, άδιαφορίας για τά κοινά και τά πολιτικά και γενικότερα μιός στάσης απέναντι τόσο στην ιδιωτική όσο και στην κοινή ζωή τους πού είναι περίπου μία στάση άποχαύνωσης μέσα στόν καταναλωτικό και τηλεοπτικό αντανισμό. Η σημερινή κατάσταση δέν είναι απλώς άποτέλεσμα συνωμοσιών, δολοπλοκιών, χειραγώγησης εκ μέρους των κυριάρχων στρωμάτων. Εάν τά κυρίαρχα στρώματα μπορούν να κάνουν άτιμωρητί αυτά τά όποια κάνουν —και νομίζω ότι έδω στην Ελλάδα είσαστε πολύ καλά πλη-

ροφορημένοι, τό ξέρετε πάνω στό πετσί σας, ὅτι κάνουνε ἀτιμωρητί ὅσα κάνουνε—ἐάν αὐτά τά κυρίαρχα στρώματα μποροῦν νά κάνουν αὐτά πού κάνουνε εἶναι ἀκριβῶς διότι οἱ λαοί μένουν ἀπαθεῖς ἢ τό πολύ σηκώνουν τούς ὤμους τους λέγοντας, «τούς ξέρουμε, εἶναι ὅλοι οἱ ἴδιοι παλιάνθρωποι».

Τά τελευταῖα χρόνια ἐμφανίστηκαν θεωρητικοί μέ τήν ἀναγέννηση τοῦ λεγόμενου φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκθειάζουν αὐτή τήν κατάσταση λέγοντας: τώρα φτάσαμε πραγματικά στήν ἀληθινή ἐλευθερία, στόν ἀτομικισμό· ὁ καθένας ἀσχολεῖται μέ τά δικά του καί συνεπῶς δέν ἔχουμε κοινωνικές καί πολιτικές συγκρούσεις, δέν ἔχουμε ἱστορίες καί φασαρίες, καί ἔτσι τό σύστημα λειτουργεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν ὑποκρισία ὁ συλλογισμός αὐτός περιέχει καί μία τεράστια ἀταπάτη. Τό ὑπάρχον σύστημα, ἔτσι ὅπως εἶναι σήμερα, καταστρέφει τήν ἴδια τήν ἐπιβίωσή του. Ἄν ἐξακολουθεῖ καί λειτουργεῖ κατά κάποιον τρόπο, δέν λειτουργεῖ χάρις στούς ἀνθρώπους καί τούς θεσμούς τούς ὁποίους παράγει. Λειτουργεῖ διότι, παρά τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, παρά τήν ποιότητα τῶν διευθυνόντων, ἐξακολουθοῦν καί ὑπάρχουν σέ ὀρισμένα μέρη τῆς κοινωνίας καί στόν κρατικό μηχανισμό—ἄς ποῦμε φ% τῶν δικαστικῶν, χ% τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἢ ψ% τῶν ἐργαζομένων ἐν γένει—κάποιοι οἱ ὁποῖοι, ἀντί νά συμμορφωθοῦν μέ τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, δηλ. νά λένε «τί μέ νοιάζει ἐμένα; Ποιός πληρώνει περισσότερο; Πρός ὄφελος αὐτοῦ βγάζω τήν ἀπόφαση», ὅπως θά ἔπρεπε νά κάνουν κατά τήν πραγματικά ἐπικρατοῦσα φιλοσοφία καί κατά τίς θεωρίες τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν κατά παραδοσιακό τρόπο, μέ κάτι κατάλοιπα ἤθους, πού κάνουνε μερικούς δικαστές τουλάχιστον νά εἶναι κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον ἀδέκαστοι καί συνεπῶς νά τούς φοβοῦνται. Παράλληλα ἀρκετοί ἐκπαιδευτικοί ἀντί νά χαζεύουν μέσα στήν τάξη προσπαθοῦν νά μάθουν κάτι στά παιδιά· μερικοί ἐργάτες βιδώνουν τίς βίδες καί ἔτσι δέν ἐκτροχιάζονται διαρκῶς τά τρένα. Κανονικά δέν ἔχουν κανένα λόγο νά βιδώνουνε αὐτές τίς βίδες, δεδομένου τοῦ τί τούς πληρώνουν καί δεδομένου τοῦ τί βλέπουν νά γίνεται μέ καταχρήσεις

δισεκατομμυρίων ἢ μέ κανονικές ἐπιχειρήσεις ὅπου τεράστιες περιουσίες δημιουργοῦνται χωρίς κανένα λόγο ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη. Δέν μιλάω γιά τά πάμπερς*, μιλάω γιά σοβαρότερα πράγματα πού γίνονται π.χ. στό χρηματιστήριο τῆς Νέας Ὑόρκης, ὅπου ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη, χωρίς καμία οικονομική βάση οὔτε καν καλῶς ἐννοούμενη καπιταλιστική, δημιουργοῦνται δισεκατομμύρια δολάρια μέ καθαρά ἀεριτζίδικες ἐπιχειρήσεις. Ἄν αὐτή ἡ κατάσταση συνεχιστεῖ, οὔτε ἡ βιόσφαιρα μέσα στήν ὁποία ζοῦμε θά ἀντέξει ἐπί πολλές δεκαετίες, οὔτε ἡ κοινωνιόσφαιρα, ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται ὁ νεολογισμός, θά μπορέσει νά ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ.

Τά καθεστῶτα πού ὑπάρχουνε σ' αὐτές τίς χῶρες εἶναι μία μικρή μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Αὐτοαποκαλοῦνται δημοκρατίες, λέξη πού ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες ἔχει ὑποστεῖ σήμερα μία τρομερή ἐκπόρνευση. Εἶναι ἀδύνατον ὁ ὁποιοσδήποτε Ἀφρικανός δεκανέας μέ δέκα μυδραλιοβόλα καί εἴκοσι τζίπ καταλάβει τήν ἐξουσία νά μή διακηρύξει ὅτι πρόκειται νά ἐγκαθιδρύσει ἕναν δημοκρατικό σοσιαλισμό, ἐξ ὀνόματος τοῦ ὁποίου φυσικά σφάζει τούς ἀντιπάλους του, καταλαμβάνει τήν τηλεόραση καί ἀφιονίζει τόν λαό του. Τό ἴδιο ἔχει συμβεῖ καί μέ τή λέξη σοσιαλισμός· ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμαστε σέ προνομιούχα θέση νά καταλάβουμε τί ἔχει γίνει μέ τή λέξη σοσιαλισμός. Τό ἴδιο ἔχει γίνει καί μέ τή λέξη ἐπανάσταση. Φαντάζομαι θά βλέπετε κάθε μέρα διαφημίσεις γιά τήν ἐπανάσταση στά ψυγεῖα, ἢ γιά τήν ἐπανάσταση στό χαρτί υγείας.

Πρέπει νά ἐπανέλθουμε στήν ἀρχική σημασία τῆς λέξεως «δημοκρατία». Δημοκρατία δέν σημαίνει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, δέν σημαίνει τήν ἔλλειψη λογοκρισίας, δέν σημαίνει ἐκλογές οἰουδήποτε τύπου. Ὅλα αὐτά εἶναι καλά καί ἅγια, ἀλλά εἶναι δευτέρου καί τρίτου βαθμοῦ ἐπακόλουθα τῆς δημοκρατίας. Δημοκρατία, εἶναι τό κράτος τοῦ δήμου. Δῆμος εἶναι ὁ λαός. Κράτος στά ἀρχαῖα ἐλληνικά, δέν σημαίνει κράτος μέ τή σημερινή

* Ἀναφορά στά ἐπίκαιρα οικονομικο-πολιτικά σκάνδαλα.

έννοια. Κράτος δέν υπήρχε στην αρχαία Ελλάδα, ή αθηναϊκή πολιτεία δέν ήτανε κράτος ήτανε πόλις ή πολιτεία. Κράτος στά αρχαία ελληνικά σημαίνει δύναμη και ένδεχομένως βία ή ώμή βία. (Είναι χαρακτηριστικό ότι στη νέα Ελλάδα δημιουργήθηκε πραγματικά ένα κράτος, πήραμε από τά αρχαία ελληνικά τή λέξη κράτος πού σημαίνει δύναμη ή βία· θά μπορούσαμε νά είχαμε πάρει τή λέξη πολιτεία, δέν είναι έτσι;). Δημοκρατία είναι ή έξουσία του δήμου. Εάν σκεφτούμε αυτές τίσ λέξεις στό βάθος τους, άμέσως έμφανίζονται τά ούσιαστικά προβλήματα. Πρώτα πρώτα τί είναι ό δήμος, ποιός είναι ό δήμος, ποιός ανήκει στον δήμο; Δεύτερον, τί θά πεί έξουσία; Και τό γεγονός άλλωστε ότι ό ίδιος ό χαρακτηρισμός, ό ίδιος ό όρος πού ύποδηλώνει αυτό τό πολίτευμα θέτει αυτά τά έρωτήματα, δείχνει τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα του πολιτεύματος, πού γεννιέται τήν ίδια στιγμή μέ τή φιλοσοφική αναζήτηση, σέ αντίθεση μέ άλλα πολιτεύματα στά όποια τέτοια έρωτήματα δέν γεννιούνται. Άν τό καθεστώς είναι ή μοναρχία, ξέρετε ότι είναι ή αρχή του μονάρχη και αυτός ό μονάρχης είναι πάντοτε καθορισμένος κληρονομικά ή και μέ όποιονδήποτε άλλο τρόπο. Τό ίδιο ισχύει σέ μία άριστοκρατία: οί άριστοι είναι αυτοί πού έκ γενετής ανήκουν σέ μία όρισμένη κοινωνική τάξη. Η δημοκρατία ήδη σαν όρος θέτει έρωτήματα και προβλήματα. Από αυτή τήν άποψη δέν είναι τυχαίο ότι ή γέννησή της συμπίπτει κατά τελείως ούσιαστικό τρόπο μέ τή γέννηση αυτής της άτέρμονης έρώτησης πού είναι ή φιλοσοφία.

Η δημοκρατία είναι ή θέλει νά είναι ένα πολίτευμα πού άποβλέπει στην κοινωνική και τήν άτομική άυτονομία. Γιατί έδω μιλάμε για άυτονομία; Διότι ό μέγιστος αριθμός των ανθρωπίνων κοινωνιών έγκαθιδρύθηκε πάντοτε πάνω στη βάση μιās έτερονομίας. Οί θεσμοί πού υπήρχαν, θεσμοί μέ τή γενικότατη έννοια, αλλά και οί πολιτικοί θεσμοί ειδικά, θεωρούνται πάντοτε ως δεδομένοι, και μή έπιδεχόμενοι άμφισβήτηση. Οί θεσμοί αυτοί ήτανε καμωμένοι κατά τέτοιο τρόπο, ώστε νά μήν είναι δυνατόν νά τεθούν υπό έρώτηση. Π.χ. σέ θεσμίσεις πρωτόγονων φυλών, οί θεσμοί της φυλής έχουν άνέκαθεν παραδοθεί από τούς θεμελιω-

τές ήρωες ή από τούς προγόνους και θεωρούνται άυτονόητοι. Τό όρθό και τό μή όρθό, τό έπιτρεπτό και τό μή έπιτρεπτό είναι καθορισμένα μιά για πάντα, σέ όλα τά πεδία. Δέν άπαγορεύεται νά άμφισβητήσει κανείς τούς θεσμούς, δέν χρειάζεται καν νά άπαγορευθεί, διότι είναι άδιανόητο νά άμφισβητηθούν. Οί άνθρωποι τούς έχουν ένσωματώσει, τούς έχουν έσωτερικεύσει μέ τήν ίδια τους τήν ανατροφή, δηλ. μέ τήν ίδια τους τήν κατασκευή ως κοινωνικών άτόμων.

Τί έγινε στην αρχαία Ελλάδα για πρώτη φορά και τί επανελήφθη στην Ευρώπη από τόν 12ο-13ο αιώνα και μετά; Η ρήξη του έτερόνομου καθεστώτος ή εμφάνιση μιās τάσης προς τήν άυτονομία. Αυτή ή τάση εκφράζεται πολιτικά μέ τό δημοκρατικό κίνημα και μέ όσους δημοκρατικούς θεσμούς δημιουργήθηκαν. Η ρήξη μέ τήν έτερονομία σήμαινε τήν άμφισβήτηση των ήδη ύπαρχόντων θεσμών και αυτό έγινε στην αρχαία Ελλάδα. Αυτό πού βλέπουμε π.χ. στην Αθήνα από τό 700 έως τό 400 π.Χ., και ακόμα και μετά είναι ή περίπου συνεχής μεταβολή των θεσμών. Δέν δημιουργήθηκαν ποτέ ιδεώδεις θεσμοί. Οί Αθηναίοι ποτέ δέν έπαψαν νά μεταρρυθμίζουν τούς νόμους τους κατά τρόπον ώστε νά διευρύνουν τή δημοκρατική πρακτική, δηλ. τή δυνατότητα πραγματικής συμμετοχής του δήμου στην έξουσία.

Άυτονομία σημαίνει ότι ή πολιτική κοινότητα δίνει ή ίδια στον εαυτό της τούς νόμους της και τούς δίνει ξέροντας ότι τούς δίνει, δηλ. άποκλείοντας κάθε ιδέα έξωκοινωνικής πηγής των νόμων και των θεσμών, είτε αυτή ή πηγή θεωρηθεί φυσική είτε άπλως παραδοσιακή, είτε ύπερβατική, θεία. Η τελευταία περίπτωση παρουσιάζεται μέ τούς Έβραίους της Παλαιάς Διαθήκης: τούς νόμους πού δίνει ό Ίεχωβά στον Μωυσή.

Άυτονομία σημαίνει: δίνουμε σέ μās τούς νόμους μας και τούς θεσμούς μας ξέροντας ότι έμεις τούς δημιουργούμε, ξέροντας ότι έμεις τούς κατασκευάζουμε. Αυτό είναι τό μεγαλύτερο κράτος, αυτή είναι ή μεγαλύτερη έξουσία πού ύπάρχει μέσα σέ μία κοινωνία: νά μπορούμε νά δίνουμε στους εαυτούς μας τούς νόμους μας, δηλ. νά δίνουμε στον εαυτό μας και τούς θεσμούς πού διέ-

πουν τή ζωή μας καί τήν κυβέρνηση μέ τήν όποία άποφασίζουμε πρός τά ποῦ πηγαίνουμε.

Ἡ κοινωνία δέν εἶναι ποτέ μία άπλή σύνθεση, μία άπλή πρόσθεση ατόμων, διότι τά ἴδια τά άτομα δημιουργοῦνται από τήν κοινωνία. Συνεπῶς όταν μιλάμε γιά αὐτόνομη κοινωνία καί θέλουμε μία αὐτόνομη κοινωνία αὐτό σημαίνει ταυτολογικά, *ipso facto*, ὅτι θέλουμε ἐπίσης αὐτόνομα άτομα. Θέλουμε άτομα ἵκανά νά δώσουν στόν ἑαυτό τους τόν νόμο τους, ὅμως δέν εἶναι δυνατόν σέ μία κοινωνία ὁ καθένας νά δίνει στόν ἑαυτό του ἕνα νόμο. τά άτομα αὐτά πρέπει νά συμμετέχουν στή θέσμιση τῆς κοινωνίας. Αὐτό σημαίνει βασικά ὅτι ἡ παιδεία τῶν ατόμων, ὄχι άπλῶς μέ τήν ἔννοια τῶν σχολείων καί τῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλά ἡ παιδεία ὡς συνεχῆς δράση τῆς κοινωνίας πάνω στά άτομα, δράση πού ἀρχίζει από τή στιγμή πού τά άτομα γεννιοῦνται καί φτάνει ὡς τόν θάνατό τους πού διοχετεύεται ὄχι μόνο μέ τά σχολεῖα, ἀλλά μέ τήν οἰκογένεια, μέ τή μητέρα, μέ τίς συντροφιάς, μέ τίς γειτονιάς, μέ τόν στρατό, μέ τίς συναναστροφές, μέ τίς ἐφημερίδες, μέ τά ραδιόφωνα, μέ τίς τηλεοράσεις.

Ἡ παιδεία λοιπόν μέ τή γενικότατη ἔννοια καί σέ ὅλες τῆς τίς μορφές πρέπει νά συμβάλλει στό νά μποροῦν τά άτομα νά γίνουν πραγματικά αὐτόνομα. Αὐτόνομα άτομα σημαίνει άτομα τά όποία προσπαθοῦν ὄχι άπλῶς νά ρυθμίσουν κατά τρόπο αὐτόνομο τήν ατομική τους ζωή, ἀλλά νά συμμετάσχουν στόν προσδιορισμό τῶν νόμων, πού εἶναι κατ' ἀνάγκη κοινωνικοί, πού περιορίζουν ἢ καθορίζουν τή ζωή τους. Συνεπῶς, ἐάν μιλάμε γιά αὐτόνομα άτομα, κατ' ἀνάγκη μιλάμε ταυτοχρόνως γιά μία αὐτόνομη κοινωνία, δηλ. γιά μία κοινωνία μέσα στήν ὁποία δέν ἐπικρατεῖ καμιά θεία ἀποκάλυψη, καμιά ἰδέα φυσικῶν νόμων πού ρυθμίζουν τήν κοινωνική ζωή, καμιά καθαγιασμένη παράδοση ἢ ὁποία ἰσχύει άπλῶς καί μόνο διότι εἶναι παράδοση, ἀκόμα λιγότερο φυσικά καμιά ἐξουσία ἑνός κόμματος πού ἐκφράζει δῆθεν τήν ἱστορική νομοτέλεια καί τίς ἱστορικές ἀναγκαιότητες, ἢ ἐξουσία κάποιου γενικοῦ γραμματέως ἢ προέδρου, ἀλλά γιά μία κοινωνία πού ἡ ἴδια θεσμίζει καί κυβερνᾷ τόν ἑαυτό της. Μό-

νον ὅταν τά άτομα μποροῦν νά ποῦν ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι καί δικοί τους νόμοι, μόνο τότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι αὐτά τά άτομα εἶναι αὐτόνομα, ἀλλά ἐπίσης ὅτι καί ἡ κοινωνία εἶναι αὐτόνομη.

Τί σημαίνει νά μποροῦν νά ποῦν τά άτομα ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι καί δικοί τους νόμοι, καί ὅτι τούς ἐνστερνίζονται πλήρως; Δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι συμφωνοῦν μέ τούς νόμους πού ὑπάρχουν· σημαίνει ὅμως ἀπαραιτήτως ὅτι ἔχουν συμμετάσχει πραγματικά καί ἐνεργά στή διαμόρφωση τῶν νόμων αὐτῶν καί τῶν θεσμῶν καί φυσικά ἐπίσης στή λειτουργία τους. Αὐτό συνεπάγεται, από τή στιγμή πού μία κοινωνία ἀποτελεῖται από ἕνα θεωρητικά ἀπεριόριστο καί ἀπροσδιόριστο πλῆθος ατόμων, ὅτι ὑπάρχει πλήρης ἰσότης συμμετοχῆς ὅλων τῶν ατόμων σέ ὅλες τίς θεσμίζουσες ἐξουσίες πού μποροῦν νά ὑπάρχουν στή δεδομένη στιγμή σέ μία κοινωνία καί στή λειτουργία αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Συνεπῶς, σχετικά μέ ὅτιδήποτε μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο ρητῆς θέσμισης, ρητῆς νομοθέτησης μέσα στήν κοινωνία εἴτε πρόκειται γιά αὐτό πού μπορεῖ νά ὀνομάσει κανείς θεσμίζουσα ἐξουσία, δηλ. τήν ἐξουσία πού καθορίζει τούς βασικούς θεσμούς μέσα στοῦς ὁποίους ζεῖ ἡ κοινωνία, εἴτε πρόκειται γιά τήν ἄσκηση θεσμισμένων ἐξουσιῶν, π.χ. καί τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καί τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, πρέπει νά δίνεται σέ ὅλους ἢ μεγαλύτερη ἐφικτή δυνατότητα, ὄχι άπλῶς τυπική, ἀλλά οὐσιαστική, νά συμμετάσχουν στήν ἄσκηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐξουσιῶν καί τῶν λειτουργιῶν. Μεγαλύτερη δυνατότητα, ὄχι άπλῶς τυπική, ἀλλά οὐσιαστική: αὐτό σημαίνει ὅτι δέν περιοριζόμαστε στό νά λέμε ὅτι οἱ πολῖτες μία φορά στά πέντε χρόνια καλοῦνται νά διαλέξουν ἀντιπροσώπους οἱ ὁποῖοι θά ἀποφασίσουν γιά αὐτούς, ἀλλά ὅτι οἱ πολῖτες ἀποφασίζουν μόνοι τους γιά τούς νόμους κάτω από τούς ὁποίους θέλουν νά ζήσουν. Σημαίνει ἐπίσης ὅτι δέν διαλέγουν, δέν ἐκλέγουν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι θά τούς κυβερνοῦν, ἀλλά ὅτι κυβερνοῦν μόνοι τους. Σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ βασικές ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τό μέλλον τῆς κοινωνίας –διότι αὐτό εἶναι κυβέρνηση, κυβερνῶ θά πει λαμβάνω ἀπο-

φράσεις πού αφοροῦν αὐτά πού πρέπει νά γίνουν εἴτε ὡς ἔργα εἴτε ὡς δραστηριότητες— ὅ,τι ἀφορᾷ λοιπόν τίς βασικές κυβερνητικές ἀποφάσεις πρέπει νά ἀνήκει στό σύνολο τῆς κοινωνίας, στό σύνολο τῶν πολιτῶν. Πρέπει ὅλοι, ὄχι ἀπλῶς τυπικά, νά ἔχουν τό δικαίωμα νά συμμετέχουν. Πρέπει νά εἶναι ἐκπαιδευμένοι σάν ἄτομα ἀπ' ὄλες τίς ἀπόψεις τίς ὁποῖες ἀνάφερα προηγουμένως κατά τρόπον ὥστε νά μποροῦνε νά συμμετέχουν.

Ἐδῶ θά ἤθελα νά κάνω δύο ἢ τρεῖς παρατηρήσεις. Πρῶτα πρῶτα μία ἀναφορά στούς ἀρχαίους, ἢ μᾶλλον στόν μεγάλο Θουκυδίδη. Ὅταν ὁ Θουκυδίδης θέλει νά χαρακτηρίσει μία πόλη ὡς ἐλεύθερη, τή χαρακτηρίζει «αὐτόνομον, αὐτόδικον καί αὐτοτελή». Πόλις, γιά τόν Θουκυδίδη εἶναι πάντοτε: οἱ πολῖτες. Ὁ Θουκυδίδης δέν μιλάει ποτέ οὔτε γιά κράτη οὔτε γιά ἐπικράτειες. Π.χ. οἱ λέξεις «Ἀθηναί» ἢ «Σπάρτη» στόν Θουκυδίδη ἔχουν ἀπλῶς γεωγραφική ἔννοια. Ὅταν μιλάει γιά τίς πολιτεῖες πού συγκρούονται στόν Πελοποννησιακό Πόλεμο λέει πάντοτε «οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Κερκυραῖοι, οἱ Κορίνθιοι». Κάποιος ἀπό τούς ρήτορες μέσα στόν Θουκυδίδη λέει «ἄνδρες γάρ πόλις». Ἡ ἰδέα ὅτι ἓνα κράτος, μία ἐπικράτεια, μία πολιτεία εἶναι μία ἐδαφική ἔκταση, ἰδέα πού ἐπικρατεῖ στή νεότερη φιλοσοφία τοῦ δικαίου καί συνταγματική θεωρία, εἶναι καθαρά φεουδαρχική ἀντίληψη, δέν ἔχει καμία σχέση μέ τή δημοκρατική παράδοση. Λέει λοιπόν ὁ Θουκυδίδης αὐτόνομος. Λέει αὐτόδικος ἤδη. ὅτι ἡ ἴδια δικάζει τίς παραβάσεις πού γίνονται μέσα στόν χῶρο, στή σφαῖρα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. Ὅπως ξέρετε, τά ἀρχαῖα ἀθηναῖκά δικαστήρια ἦταν κληρωτά καί ὄχι ἐπαγγελματικά δικαστήρια. Λέει αὐτοτελής· τέλος εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἐξουσία μέ τήν ἔννοια τῆς κυβέρνησης. Στά ἀρχαῖα ἑλληνικά «οἱ ἐν τῷ τέλει» εἶναι οἱ κυβερνῶντες. Μία πολιτεία εἶναι ἓνα σύνολο πολιτῶν πού κυβερνοῦν οἱ ἴδιοι τόν ἑαυτό τους. Συνεπῶς ἐάν δέν εἴμαστε αὐτόνομοι, αὐτόδικοι καί αὐτοτελεῖς δέν μποροῦμε οὔτε νά ζοῦμε, οὔτε νά λέμε ὅτι ζοῦμε σέ δημοκρατία.

Ἐνα δεύτερο σημεῖο πάνω στό ὁποῖο θά ἤθελα νά ἐπιμείνω εἶναι οἱ σχέσεις ἐλευθερίας καί ἰσότητας. Ἐχει ὑπάρξει ἀπό πο-

λύν καιρό, ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰώνα, μία πολύ διαδεδομένη ρητορική καί σοφιστική, ἡ ὁποία ξαναεμφανίστηκε δυναμωμένη καί ἀνανεωμένη ἀπό τή στιγμή πού ὑπῆρξε ἡ Ρωσία ὡς δῆθεν «κομμουνιστική» κοινωνία, πού λέει τό ἐξῆς: ἐάν θέλετε νά εἴσαστε ἐλεύθεροι, δέν μπορεῖτε νά εἴσαστε ἴσοι—διότι δῆθεν στή Ρωσία οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι ἀλλά δέν εἶναι ἐλεύθεροι— καί ἄν θέλετε νά εἴστε ἴσοι—ὅπως εἶναι στή Ρωσία— δέν μπορεῖτε νά εἴστε ἐλεύθεροι. Αὐτός ὁ συλλογισμός περιέχει πολλαπλά σοφίσματα ἢ ψεύδη. Ἐάν κοιτάξουμε τήν πραγματικότητα, στή Ρωσία οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι οὔτε ἴσοι, οὔτε ἐλεύθεροι. Αὐτός πού εἶναι μέσα στό σφατόπεδο συγκεντρώσεως δέν εἶναι ἴσος ἀπό καμιά ἄποψη οὔτε μέ τόν φύλακα τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως, οὔτε μέ τόν συνταγματάρχη πού διοικεῖ τό στρατόπεδο οὔτε μέ τόν γραμματέα τῆς κομματικῆς ἐπιτροπῆς πού διοικεῖ τήν περιοχή, οὔτε μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ πολιτικοῦ γραφείου. Καί ἐπειδή ἀκριβῶς ὑπῆρχε ἡ πολιτική ἀνελευθερία ἦταν δυνατόν ἐπίσης νά ὑπάρξει στή Ρωσία καί ἡ πολιτική καί ἡ οἰκονομική ἀνισότης. Ἀντιστρόφως στίς καπιταλιστικές χῶρες καί σέ μᾶς σήμερα λέγεται ὅτι ὑπάρχει ἐλευθερία, ἀλλά δέν ὑπάρχει ἰσότης οἰκονομική. Βεβαίως δέν ὑπάρχει ἰσότης οἰκονομική, ἀλλά δέν ὑπάρχει φυσικά οὔτε καί πολιτική ἰσότης. Ἡ πολιτική ἰσότης ἡ ὁποία ὑπάρχει εἶναι τελείως τυπική. Ὁ μέσος Ἕλλην πολίτης, ὁ χωριάτης, ὁ θυρωρός, ὁ σοφέρ, ὁ ἐργάτης, ὁ τραμβαγιέρης καί ὁποιοσδήποτε ἄλλος δέν ἔχει τά ἴδια πραγματικά δικαιώματα μέ τά μέλη τῆς ἀρχούσης πολιτικῆς τάξεως. Δέν μιλάω γιά οἰκονομική ἀνισότητα, μιλάω γιά πολιτική ἀνισότητα. Ὑπάρχει μία πολιτική προνομίουχα τάξη στήν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ τελείως ἀνιση πολιτική θέση σέ σχέση μέ τόν κοσμάκη, καί φυσικά ἀπό τή στιγμή κατά τήν ὁποία ὑπάρχει, ὅπως ὑπάρχει στά καπιταλιστικά καθεστῶτα τεράστια οἰκονομική ἀνισότης, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πολιτική ἰσότης: ἄν ἔχω πολλά λεφτά ἀγοράζω ἓναν ραδιοφωνικό σταθμό καί ἀγοράζω καί μία τηλεόραση, ἔτσι ἡ οἰκονομική ἀνισότης μεταφράζεται σέ πολιτική ἀνισότητα διότι λέω στόν κοσμάκη τί πρέπει νά σκέφτεται καί τοῦ λέω ποιές εἶναι οἱ εἰδή-

σεις: γίνεται πάντοτε φιλτράρισμα τῶν εἰδήσεων, γίνεται παρουσίαση τῶν πληροφοριῶν κάτω ἀπό ἓνα ὀρισμένο πρίσμα.

Ἄν θέλουμε νά εἶμαστε ἐλεύθεροι μέσα στήν κοινωνία πρέπει νά εἶμαστε πραγματικά ἴσοι. Δέν χρειάζεται νά συζητήσῃ κανείς τά ἄλλα σοφίσματα τά ὁποῖα ἔχουν προταχθεῖ ἐναντίον τῆς δῆθεν ἰσοπέδωσης πού θά ἐπέφερε ἡ πραγματική ἰσότητα. Ὅταν μιλάμε γιά ἰσότητα δέν ἐνοοῦμε ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων. Ἄν ὑπάρχει κάποια κοινωνία πού δημιουργεῖ ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων εἶναι ἡ σημερινή. Ὁ καθένας νομίζει ὅτι εἶναι ἀπολύτως μοναδικός, ἰδιόμορφος, καί διαφορετικός ἀπό τόν κάθε ἄλλον, ἀλλά στίς 8 τό βράδυ πατάει τό ἴδιο κουμπί καί βλέπει τίς ἴδιες ἀνοησίες στήν ἴδια τηλεόραση καί ἀγοράζει τά ἴδια ρούχα. Αὐτή εἶναι ἡ ἀτομική ἐλευθερία πού τοῦ ἐπιτρέπει ὁ κοινωνικός θεσμός τῆς μόδας. Ὅταν μιλάμε γιά ἰσότητα, ἐννοοῦμε ἐκείνη τήν ἰσότητα ἡ ὁποία εἶναι πολιτικά βαρύνουσα, δηλαδή τήν ἰσότητα τῶν δυνατοτήτων πού παρέχονται σέ ὅλους νά συμμετάσχουν πραγματικά στή θέσμιση τῆς κοινωνίας καί στήν ἄσκηση ὁποιωνδήποτε ἐξουσιῶν ὑπάρχουν μέσα σέ αὐτή τήν κοινωνία. Αὐτό συνεπάγεται τήν ἄμεση δημοκρατία γιά τήν ὁποία θά πῶ μερικά λόγια παρακάτω.

Ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος ἔχει ἀσφαλῶς καί σημαντικές οἰκονομικές ἐπιπτώσεις. Δέν εἶναι δυνατόν, ἰδίως σέ μία κοινωνία τῆς σημερινῆς μορφῆς, τῆς σημερινῆς ὑφῆς, τῆς σημερινῆς συγκρότησης, νά ὑπάρξει πραγματική πολιτική ἰσότητα, ἀπ' τή στιγμή πού ὑπάρχουν οἱ τεράστιες οἰκονομικές ἀνισότητες οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ μέσο, καί οὔτε βρέθηκε ποτέ, νά ἐγκατασταθεῖ ἓνα στεγανό χώρισμα ἀνάμεσα στόν οἰκονομικό καί πολιτικό χώρο. Ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχει, ὅπως σήμερα, μία τεράστια οἰκονομική ἀνισότητα, οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἔχουν στά χέρια τους τήν οἰκονομική δύναμη, κατ' ἀνάγκη καί ἀσχέτως τῶν προθέσεών τους, θά τή μετατρέψουν καί σέ πολιτική δύναμη. Ὅλη ἡ ἱστορία, ὄχι τόσο ἡ ἀρχαία ἐλληνική στήν ὁποία στήν πραγματικότητα τό χρῆμα ἔπαιξε σχετικό ρόλο, ἀλλά καί ἡ ρωμαϊκή καί ὄλη ἡ σύγχρονη ἱστορία τό ἀποδεικνύει.

Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ ἐπίσης σέ μία ἄλλη θεώρηση. Δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά σκεφτοῦμε ὅτι τά ἄτομα τά ὁποῖα τά θέλουμε ὡς ἐλεύθερους πολίτες, μπορεῖ νά εἶναι ἐλεύθεροι στήν πολιτική ζωή καί νά εἶναι σκλάβοι κατ' οὐσίαν μέσα στήν οἰκονομική παραγωγική τους ζωή. Δέν εἶναι δυνατόν νά σκεφτοῦμε δηλαδή ὅτι τίς Κυριακές τά ἄτομα θά πηγαίνουν σέ μία ἐλεύθερη πολιτική συνέλευση καί ὅτι τίς ἄλλες πέντε-ἕξι μέρες τῆς ἐβδομάδος θά εἶναι ἀπλῶς βίδες ἀπάνω σέ ἓνα μηχανικό σύστημα παραγωγῆς. Δέν εἶναι δυνατόν νά ἐκπαιδεύσουμε πολίτες –διότι ἀκόμα μία φορά ἡ παιδεία τῶν πολιτῶν δέν σταματάει οὔτε στό δημοτικό, οὔτε στό γυμνάσιο– πού νά εἶναι ἐλεύθεροι καί ὑπεύθυνοι καί νά θέλουν νά συμμετέχουν στίς κοινές ὑποθέσεις, καί ταυτοχρόνως νά περνᾶνε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐν ἐργηγόρσει ζωῆς τους σέ μία ἱεραρχική δομή μέσα στήν ὁποία δέν τούς πέφτει κανένας λόγος ἐκτός ἀπ' τό νά ἐκτελοῦν συνεχῶς, ἀφενός αὐτά πού τούς λένε οἱ ἀνώτεροί τους, ἀφετέρου αὐτά πού τούς λένε οἱ κανονισμοί, οἱ ὁποῖοι πενήντα φορές στίς ἑκατό εἶναι κωμικά παράλογοι. Ἄν κατορθώνουν τά ἐργαστάσια καί οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες νά λειτουργοῦν, εἶναι ἐπειδή κατά ἓνα μεγάλο μέρος οἱ ἐργαζόμενοι παραβαίνουν τούς κανονισμούς γιά νά καταφέρουν νά κάνουν τή δουλειά τους. Ἀπόδειξη ὅτι μία ἀπό τίς ἀποτελεσματικότερες μορφές ἀπεργίας εἶναι αὐτή πού στά γαλλικά ὀνομάζεται ἀπεργία ζήλου· οἱ ἐργαζόμενοι δηλαδή ἀρχίζουν νά ἐφαρμόζουν κατά λέξη τούς κανονισμούς κι αὐτό μπορεῖ νά κάνει τά πάντα νά καταρρεύσουν μέσα σέ μία ὥρα. Γιατί αὐτό; Διότι τούς κανονισμούς φυσικά δέν τούς ἔκαναν οἱ ἐργαζόμενοι· τούς ἔκαναν διάφοροι τεχνικοί, μηχανικοί, ἄνθρωποι πού τελείωσαν πολυτεχνεῖα, καί μεγάλες σχολές, οἱ ὁποῖοι δέν ξέρουν πῶς γίνεται ἡ δουλειά στήν πραγματικότητα, δέν ξέρουν τί συμβαίνει ὅταν γίνεται πραγματικά μία δουλειά.

Μία αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μπορούσε ὄχι γιά λόγους φιλανθρωπίας ἀλλά γιά πολιτικούς λόγους νά δεχτεῖ μία οἰκονομική κατάσταση μέσα στήν ὁποία ἀφενός ὑπάρχει μία τεράστια οἰκονομική ἀνισότητα καί ἀφετέρου οἱ ἐργαζόμενοι, δηλαδή τό

σύνολο του πληθυσμού, βρίσκονται τοποθετημένοι σαν μυρμήγκια μέσα σε ιεραρχικές δομές όπου δεν τους πέφτει κανένας λόγος για το τι κάνουν και πώς θά το κάνουν. Η αυτοδιοίκηση των παραγωγικών μονάδων από τους παραγωγούς είναι και απαραίτητη προϋπόθεση για μία πραγματικά αυτόνομη κοινωνία και δημοκρατικό σχολείο.

Σήμερα δεν διαπιστώνουμε μόνο την ύπαρξη οικονομικών μορφών κυριαρχίας. Υπάρχουν μορφές κυριαρχίας που είναι καθαρά πολιτικές. Εάν στη Ρωσία μετά το 1917 δημιουργήθηκε ένα έκμεταλλευτικό και καταπιεστικό καθεστώς, κατά πάσα πιθανότητα έκμεταλλευτικότερο και ασφαλώς πολύ καταπιεστικότερο από οποιοδήποτε γνωστό ως τότε στην ιστορία ταξικό καθεστώς, αυτό δεν οφείλεται στους κεφαλαιοκράτες, αλλά στο γεγονός ότι μέσα από το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα, τους μπολσεβίκους, δημιουργήθηκε μία γραφειοκρατία που συνδέθηκε με τη γραφειοκρατία των εργοστασίων, του στρατού και άλλων κοινωνικών κλάδων και η οποία αρκετά γρήγορα κατοχυρώθηκε σαν απόλυτα κυρίαρχη τάξη και εγκαθίδρυσε το καθεστώς του γραφειοκρατικού, ολοκληρωτικού καπιταλισμού.

Συνεπώς δεν είναι μόνον οι οικονομικά προνομιούχες και κυρίαρχες τάξεις οι οποίες αντιτίθενται στη δημοκρατία· είναι και η πολιτική γραφειοκρατία ή οποιαδήποτε συνεχώς τείνει να παράγεται και να αναπαράγεται· άλλοτε πάλι συσπειρώνεται γύρω από μια χαρισματική μορφή, που τείνει και κατορθώνει φυσικά να μονοπωλήσει την εξουσία και να εξαλείψει οποιαδήποτε σπέρματα δημοκρατικών θεσμών. Η σύγχρονη πολιτική μορφή του κόμματος είναι καταλληλότερη για τη δημιουργία της γραφειοκρατίας. Θυμηθείτε ότι κόμματα, με τη σημερινή έννοια του όρου, δεν υπήρχαν στην αρχαία Αθήνα. Τα κόμματα δημιουργήθηκαν στη νεότερη εποχή. Είναι μία από τις τραγικές ειρωνείες της ιστορίας, ότι τα πρώτα πραγματικά κόμματα που δημιουργήθηκαν με την έννοια που δίνουμε σήμερα σ' αυτήν τη λέξη, είναι δημιουργήματα της εργατικής τάξης, στον αγώνα της για απελευθέρωση, και κατά μίμησή τους έγιναν τα άστικά κόμματα στην

Ευρώπη. Τα εργατικά κόμματα εκφυλίστηκαν σχετικά γρήγορα και έγιναν γραφειοκρατικά.

Τά κυρίαρχα στρώματα τά όποια μπορεί και πρέπει να αντιμετωπίσει ένα δημοκρατικό κίνημα, δεν είναι μόνον η οικονομική ολιγαρχία· είναι και η πολιτική ολιγαρχία και η πολιτική γραφειοκρατία. Έδω θά ήθελα να υπογραμμίσω ένα σημείο που είναι από παλιά γνωστό στην πολιτική φιλοσοφία, αλλά που πολλοί τό ξεχνάνε, και ιδίως στην Ελλάδα. Κατηγορούμε συνεχώς τους κυρίαρχους ότι κυριαρχούν. Αυτό είναι τόσο άνοητο όσο αν κατηγορούμε τους κλέφτες ότι κλέβουν, ή τους ξανθούς διότι είναι ξανθοί. Η δουλειά των κυρίαρχων είναι να κυριαρχούν. Εάν πρέπει να κατηγορήσουμε κάποιον, πρέπει να κατηγορήσουμε τους κυριαρχούμενους, που αφήνονται να κυριαρχούνται. Δεν μπορούμε να λέμε ταυτοχρόνως ότι ο λαός είναι παντοδύναμος και ότι ο οποιοσδήποτε δημαγωγός τον σέρνει από τη μύτη. Πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μία ευθύνη του λαού σε αυτά τά όποια γίνονται γενικά και σε αυτά που γίνονται σήμερα ειδικά. Φυσικά αυτό δεν φτάνει, διότι έδω δεν κάνουμε ήθικολογία. Τό λέμε αυτό για να υπενθυμίσουμε στους πολίτες ότι αυτά τά όποια συμβαίνουν, συμβαίνουν με τη συμμετοχή τους, με τη συνενοχή τους. Αλλά δεν μπορούμε να σταθούμε σ' αυτό. Γιατί υπάρχει ή συνενοχή, που παίρνει τη μορφή της απάθειας, της αδιαφορίας, του κυνισμού, κ.λπ.; Απ' τη μία μεριά, όλο τό ιστορικό ρεύμα της σύγχρονης κοινωνίας, οδηγεί τους ανθρώπους σ' αυτή την αποχαύνωση, σε αυτόν τον ατομικισμό, σ' αυτόν τον καταναλωτικό και τηλεοπτικό αναντιστάσιμο. Απ' την άλλη μεριά υπάρχει και κάτι άλλο, που επιδέχεται συζήτηση και ένδεχομώς ανασκευή. Πρόκειται για τη διείδυση μέσα στον πληθυσμό μιας κεντρικής καπιταλιστικής φαντασιακής σημασίας, του μύθου της γνώσης, της επιστήμης των ειδικών, των επαίωντων, αυτών που ξέρουν. Εκεί στηρίζεται ή κεντρική δομή της σύγχρονης κοινωνίας, τελείως ασυμβίβαστη με κάθε δημοκρατική θέσμιση, δηλαδή ή ιεραρχία. Γιατί ό τάδε είναι στην κορφή και οι άλλοι είναι κάτω; Διότι είναι σπουδασμένος, διότι είναι επαίων.

διότι ξέρει καλύτερα, διότι είναι ειδικός, κ.λπ.

Αυτός ο μύθος έχει βαθιά διεισδύσει μέσ στη ζωή τῶν ἀτόμων καί γιά νά σᾶς διασκεδάσω λίγο καί νά διακόψω τήν ἴσως ἀνιαρή συνέχεια αὐτῶν τῶν συλλογισμῶν. θά σᾶς διηγηθῶ ἕνα ἀνέκδοτο, μιά ἱστορία πού πραγματικά μου συνέβη. Στήν Ἑλλάδα κρατᾶμε εὐτυχῶς αὐτή τήν καλή συνήθεια, ὅτι συζητᾶμε μέ τόν ἄνθρωπο πού ὀδηγεῖ τό ταξί καί ἔτσι κάνουμε διάφορες σφυγμομετρήσεις τοῦ τί γίνεται. Τήν ἐποχή τῆς «ἀποστασίας» καί τῶν ταραχῶν ἤμουν στήν Ἀθήνα καί πῆρα ἕνα ταξί. Ὁ ταξιτζής ἦταν συμπαθητικός καί ξύπνιος ἄνθρωπος. Τοῦ λέω: τί γίνεται, φαίνεται ἄσχημη ἡ κατάσταση. Ναί, λέει, εἶναι φριχτή, ἀλλά μήν ἀνησυχεῖτε. Λέω, γιατί νά μήν ἀνησυχῶ; Ἔ, λέει, ὑπάρχει ὁ Ἀντρέας. Ἄ, λέω, καί τί θά κάνει ὁ Ἀντρέας; Λέει: αὐτήν τή στιγμή δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτα, διότι ἔχει φύγει 48 ὥρες στή Βουλγαρία. Γιατί ἔχει φύγει ὁ Ἀντρέας 48 ὥρες στή Βουλγαρία; Διότι, μου λέει ὁ ταξιτζής, ἡ βουλγαρική κυβέρνηση τά ἔχει βρεῖ πολύ σκοῦρα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση καί κάλεσαν τόν Ἀντρέα γιά 48 ὥρες γιά νά τούς τά διορθώσει.

Νομίζω ὅτι κάθε σχόλιο εἶναι περιττό. Ὁ ἄνθρωπος πού μου τά ἔλεγε αὐτά ἦτανε πολύ κανονικός, δέν ἦτανε ἐκ γενετῆς ἠλίθιος, ἦτανε πολύ ἐντάξει, ὀδηγοῦσε ἄψογα, μου εἶπε νόστιμα ἀστειά στή συνέχεια, κτλ. Μέ αὐτήν τή νοοτροπία οἱ ἄνθρωποι ψήφισαν δύο φορές τόν Ἀντρέα καί τόν φέρανε στά πράγματα — τήν πρώτη θά μποροῦσε κανεῖς νά τούς συγχωρήσει, τή δεύτερη ὄχι. Ὁ Ἀντρέας εἶναι ειδικός, δέν εἶναι ἔτσι; Ὁ Κουτσόγιωργας, εἶναι ἐπίσης ειδικός καί στά πάμπερς καί σέ διάφορα ἄλλα. Καί ὄλοι οἱ ἄλλοι εἶναι ειδικοί, εἶναι ἐπαῖοντες, ξέρουνε. Ἄς ἀφήσουμε αὐτούς πού ξέρουν νά ἀποφασίσουν.

Τό ἴδιο καί μέσα στό ἐργατικό κίνημα. Ὑπάρχουνε οἱ ἀρχηγοί πού ξέρουνε, οἱ γενικοί γραμματεῖς, οἱ Ζαχαριάδηδες, κ.λπ. Καί ἐκεῖ τό πράγμα εἶναι χειρότερο — καί γι' αὐτό φταίει ὁ μαρξισμός — λόγω τῆς θεωρητικῆς κατοχύρωσης. Πίσω ἀπό τόν γενικό γραμματέα, ἡ πίσω ἀπό τά στελέχη τοῦ κόμματος, ὑπάρχει ἡ μαρξιστική θεωρία πού λέει τήν ἀλήθεια γιά τήν κοινωνία, γιά τό

πῶς πρέπει νά γίνει σοσιαλισμός, γιά τό πότε πρέπει νά κάνουμε ἀπεργία, πότε δέν πρέπει, πότε πρέπει νά πάρουμε τά ὄπλα, νά καταλάβουμε τά χειμερινά ἀνάκτορα κ.λπ. Ὅλα αὐτά εἶναι μελετημένα καί λυμένα στούς τόμους τοῦ Κεφαλαίου ἢ στούς 60 τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Λένιν. Τά ἔχουν μελετήσει οἱ ειδικοί, οἱ ὁποῖοι ξέρουν. Ἐσύ πήγαινε νά κολλήσεις τίς προκηρῦξεις, γιατί μόνο αὐτό μπορεῖς νά κάνεις. Αὐτό τό φαινόμενο ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καί ἕναν αἰῶνα, δηλαδή ἀπό τό 1880-1890. Σέ ἀντίθεση μέ τό τί γινότανε στήν ἀρχή στά ἐργατικά συνδικάτα καί στά ἐργατικά κόμματα, ὅπου πράγματι ὑπῆρχε μιά ἄμεση δημοκρατία, ἀρχισε νά δημιουργεῖται μιά γραφειοκρατία. Οἱ ἐξηγήσεις πού ἔχουνε δοθεῖ σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς καί συνδικαλιστικῆς γραφειοκρατίας, ὀφείλεται σέ «ἀντικειμενικούς» λόγους (οἰκονομικούς, ἀναγκαιότητας τῆς ὀργάνωσης κ.λπ) εἶναι κατά τή γνώμη μου ἐλλιπέστατες καί ἀφοροῦν μόνο δευτερεύοντα σημεῖα, ἡ ἀπλές συνέπειες μιᾶς βαθύτερης αἰτίας. Ἡ βαθύτερη αὐτή αἰτία, ἡ πραγματική ἐξήγηση εἶναι, ἀκόμα μιά φορά, ἡ διείσδυση μέσα στήν ἐργατική τάξη καί ἐν γένει μέσα στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς φαντασιακῆς σημασίας σύμφωνα με τήν ὁποία πρέπει νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν αὐτοί πού ἔχουν τά προσόντα νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν, πού ἔχουν δηλαδή τήν ἐπιστήμη, τήν τεχνική τῆς διεύθυνσης.

Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι φυσικά ριζικά ἀντίθετη μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ἰδέα γιά τό τί εἶναι δημοκρατία καί τί εἶναι πολιτική, πού τήν ἐκθέτει πολύ ὠραῖα ὁ Πρωταγόρας στόν ὁμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Πλάτων, παρ' ὄλο πού εἶναι ἐχθρός τῆς δημοκρατίας, τή μεταφέρει κατά τή γνώμη μου πολύ πιστά. Τό θέμα σ' αὐτό τό σημεῖο τοῦ διαλόγου εἶναι ποιός εἶναι πολιτικός καί ποιός δέν εἶναι, ποιός κατέχει πολιτική ἐπιστήμη καί ποιός δέν κατέχει πολιτική ἐπιστήμη. Καί ὁ Πρωταγόρας ἀπαντᾶ σ' αὐτή τήν ἐρώτηση μέ ἕνα μύθο. Ὅταν ὁ Ζεὺς ἀσχολήθηκε μέ τούς ἀνθρώπους ἐμοίρασε στόν ἕνα τούτη τήν ειδικότητα, στόν ἄλλον μιά ἄλλη, ἀλλά τήν πολιτική γνώση τή μοίρασε ἴσα σέ ὅλους· γι'

αυτό, λέει ο Πρωταγόρας, βλέπεις ότι όταν οι Αθηναίοι θέλουν να αποφασίσουν στην εκκλησία του δήμου πώς να κατασκευαστούν τά καράβια ή πώς να χτιστούν τά τείχη ή οι ναοί, φωνάζουν τούς ειδικούς και τούς ακοῦν και ἄν κανένας μή ειδικός θελήσει να πάρει τόν λόγο τόν γιουχαΐζουνε. Όταν ὁμως πρόκειται να συζητηθοῦν οι γενικές πολιτικές ὑποθέσεις τῆς πόλεως, ὅποιοςδήποτε πολίτης μπορεί να μιλήσει και ὅλος ὁ κόσμος τόν ἀκούει μέ προσοχή. Πίσω ἀπό αὐτόν τόν μῦθο κρύβεται ἡ βαθύτατη πολιτική και φιλοσοφική ιδέα τῶν ἀρχαίων, ὅτι γιά τά πολιτικά πράγματα δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη, δέν ὑπάρχει συστηματική γνώση μέ ἀποδείξεις, μέ τεχνική ἐκπαίδευση κ.λπ., ἀλλά ὑπάρχει δόξα, δηλαδή ὑπάρχει ἡ γνώμη τῶν ἀνθρώπων, γνώμη ἡ ὁποία φυσικά πρέπει και αὐτή να διδαχθεῖ και ἡ ὁποία καλυτερεύει μέ τήν ἐμπειρία ἀλλά δέν εἶναι ἐπιστήμη.

Πώς μπορεί ἡ δόξα τῶν ἀνθρώπων να διδαχθεῖ, πώς εἶναι δυνατόν οι ἄνθρωποι να σχηματίζουν ὁλοένα καλύτερη γνώμη και φρόνηση γιά τά πολιτικά πράγματα γιά τά ὁποία δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη; Ένας και ὁ μόνος τρόπος ὑπάρχει: να ἀσκοῦν τήν πολιτική ἐξουσία, να συζητοῦν και να παίρνουν ἀποφάσεις. Τελείως ἀντίθετη φυσικά εἶναι ἡ μοντέρνα ἀντίληψη ἡ ὁποία ἐπεκράτησε, δηλαδή ἡ ιδέα ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ ἐκπροσώπηση, ἡ ἡ ἀντιπροσώπηση. Αὐτή ἡ συζήτηση ἔχει γίνει ἀπό πολύν καιρό και ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσώ, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, ἔλεγε σαφῶς ὅτι ἡ μόνη μορφή δεκτῆς ἡ πραγματικῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἄμεση δημοκρατία. Ὑπάρχει στόν Ρουσσώ μία φράση τήν ὁποία θά μπορούσε να εἶχε βρεῖ κανείς και στόν Λένιν και στόν Μάρξ, ὅταν ἀργότερα ἔκαναν τήν κριτική τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Οι Ἑγγλέζοι, λέει, νομίζουν ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι διότι ἐκλέγουν τούς βουλευτές τους μία φορά στά πέντε χρόνια, ἀλλά αὐταπατῶνται: εἶναι ἐλεύθεροι μία μέρα στά πέντε χρόνια. Ἐγώ θά ἔλεγα ὅτι ὁ Ρουσσώ δέν προχωράει τόν συλλογισμό του μέχρι τέλους, γιάτι φυσικά δέν εἶναι ἐλεύθεροι ὅπως δέν εἴμαστε και δέν εἴσαστε ἐλεύθεροι, οὔτε μία μέρα στά πέντε χρόνια. Τό τί θά ψηφίσετε αὐτήν τή μέρα στά πέντε χρόνια εἶναι ἤδη προδιαγε-

γραμμένο. Πρῶτα πρῶτα εἶναι προδιαγεγραμμένο ἀπ' αὐτά μέ τά ὁποία μᾶς ἔχουν γεμίσει τό κεφάλι ἐπί πέντε χρόνια. Εἶναι προδιαγεγραμμένο ἀπό τίς καταστάσεις τίς ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἀνεπιστρεπτι δημιουργήσει αὐτοί πού βρίσκονται ἤδη στά πράγματα. Και θά μπορούσε να συνεχίσει να ἐκθέτει κανείς διά μακρῶν τό πῶς εἶναι προδιαγεγραμμένο. Ἀπό τή στιγμή ἀπ' τήν ὁποία ἔχουν ἐκλεγεί ἀμετάκλητοι ἀντιπρόσωποι, ἡ πρώτη και κύρια δουλειά αὐτῶν τῶν ἀμετάκλητων ἀντιπροσώπων —ἐκτός ἐάν πιστεύουμε στόν Ἅγιο Βασίλη— εἶναι να κατοχυρώνουν τήν ἐπανεκλογή τους. Ὅλα τά ἄλλα εἶναι δευτερεύοντα και αὐτό τό βλέπετε αὐτήν τή στιγμή και στό ἐπίπεδο τῶν ἀντιπροσώπων, και στό ἐπίπεδο τῆς Προεδρίας. Τό μόνο θέμα τό ὁποῖο ἐνδιαφέρει εἶναι πῶς να κατοχυρωθεῖ ἡ ἐπανεκλογή. Αὐτά πού διδάσκουν οι καθηγητές Συνταγματικοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο εἶναι ἄσχετα. Ἡ ἀντιπροσώπηση εἶναι πολιτική αὐτοαποξένωση τοῦ πολιτικοῦ σώματος. Εἶναι «πάρε Ἀγά μου τό σχοινί να μέ κρεμάσεις». Ἡ μόνη δυνατή μορφή δημοκρατίας εἶναι ἡ ἄμεση δημοκρατία. Δηλαδή ἡ δημοκρατία ὅπου οι ἄνθρωποι ἀποφασίζουν μόνοι τους και ὄχι μέσω ἀμετακλήτων ἐκπροσώπων.

Ἀπό πολύν καιρό ὑπάρχει ἕνα ἐπιχείρημα και μία συζήτηση πού θά εἶναι ἀνέντιμο να ἀφήσουμε κατά μέρος. Ἄμεση δημοκρατία ὑπῆρξε, τό ξέρουμε. Ὑπῆρξε στήν Ἀθήνα και σέ μερικές ἄλλες ἐλληνικές πόλεις. Ὅχι σέ ὅλες. Δέν ὑπῆρξε ποτέ στή Ρώμη. Ἄν ποτέ ἀκούσετε κανέναν καθηγητή πανεπιστημίου να σᾶς μιλήσει γιά ρωμαϊκή δημοκρατία, γελάστε. Ἡ Ρώμη ἦταν ὀλιγαρχία ἀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος. Ἄν ἀκούσετε κανέναν μαρξιστή να σᾶς πεί ὅτι ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν στήν δουλεία, ξαναγελάστε. Δουλεία ὑπῆρχε παντοῦ στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἀλλά πουθενά ἀλλοῦ δέν ὑπῆρχε δημοκρατία. Πεῖτε του ἀκόμα ὅτι δέν ξέρει τόν μαρξισμό, γιάτι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ γράφει, πολύ σωστά, ὅτι ἡ πραγματική κοινωνικο-οικονομική βάση τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας ἦταν οι ἐλεύθεροι ἀνεξάρτητοι μικροπαραγωγοί. Ἡ βάση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας δέν ἦταν ἡ δουλεία. Οι πλούσιοι εἶχανε δούλους, οι περισσότεροι ἀπό τούς ὑπόλοιπους Ἀθηναί-

ους δέν είχανε. Ἡ βάση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἦτανε ὁ ἀγρότης πού ἔκανε μέ τά πόδια 25 χιλιόμετρα γιά νά κατέβει στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, νά συζητήσει καί νά αποφασίσει· τό ἴδιο καί ὁ Ἀθηναῖος τεχνίτης καί ὁ Πειραιώτης ναύτης.

Αὐτό φυσικά προϋποθέτει ὅτι ἔχουμε μία πολιτική κοινότητα περιορισμένη σέ ἀριθμό. Ὑπάρχει ἄλλωστε καί ἡ περίφημη φράση τοῦ Πλάτωνος, στούς *Νόμους* ἄν θυμᾶμαι καλά, ὅπου συζητάει τό ἰδανικό μέγεθος μιᾶς πόλης καί λέει ὅτι αὐτό τό ἰδανικό μέγεθος ἀπό ἄποψη πληθυσμοῦ (ὄχι ἐδάφους) εἶναι ὁ ἀριθμός ἀνθρώπων πού, μαζεμένοι στό ἴδιο μέρος, μποροῦν νά ἀκούσουν τή φωνή ἑνός ρήτορα. Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι πολύ σημαντική, βλέπετε ἀμέσως τίς διάφορες προεκτάσεις της. Ἐξίσου σημαντικό εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ καθένας περίπου ξέρεي τόν ἄλλον. Στούς πλατωνικούς διαλόγους π.χ. ρωτάει ὁ Σωκράτης σ' ἕνα γυμνάσιο, ἐκεῖ πού εἶναι συγκεντρωμένοι οἱ νέοι, ποιός εἶναι αὐτός; Καί τοῦ λέει ὁ ἄλλος, πῶς δέν ξέρεις, εἶναι ὁ γιός τοῦ τάδε. Ἄ! λέει ὁ Σωκράτης, βεβαίως, καί δέν εἶχε ξάδελφο τόν δεῖνα; Διότι ἅμα οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες εἶναι 30.000, ἀπό τούς ὁποίους 10.000-15.000 μένουσιν στήν Ἀθήνα, ὅλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, περίπου καθένας ξέρει γιά τόν ἄλλον, ἢ μπορεῖ εὐκόλα νά μάθει τί φάρα εἶναι, τί ζυγίζει, τί εἶναι ἱκανός νά κάνει καί νά μήν κάνει.

Ὁ μέγας Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Λιούις Μάμφορντ συζητάει τή φράση τοῦ Πλάτωνος σέ ἕνα βιβλίο του τοῦ '36 καί λέει σωστᾶ ὅτι μέ τήν ἐφεύρεση τοῦ ραδιοφώνου τά ὄρια τῆς ἀμεσης δημοκρατίας ἔχουν γίνει ὄρια τοῦ πλανήτη. Ἐγώ ὁ ἴδιος, ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἀναφέρω τόν ἑαυτό μου, 20 χρόνια μετά ἀπό τόν Μάμφορντ ἀνέφερα ὅλην αὐτή τήν ὑπηρεσία (στό *Περιεχόμενο τοῦ Σοσιαλισμοῦ*, 1957) καί ἀνέφερα ἐπίσης τήν τηλεόραση. Τό γεγονός ὅτι καί ἡ τηλεόραση φυσικά μπορεῖ νά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τῆς ἀμεσης δημοκρατίας. Βέβαια μέ τό πολιτικό καθεστῶς πού ὑπάρχει μπῆκε στήν ὑπηρεσία τῆς φαυλοκρατίας. Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ἐνδιαφέρον καθ' ἑαυτό· αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν τά τεχνικά μέσα γιά νά μπορέσουν νά ὑπάρξουν ὄριμες καί στοχασμένες μετά ἀπό συζήτηση συλλογικές

ἀποφάσεις, πού νά ὑπερβαίνουν ἀπείρως τά ὄρια τῆς κλασικῆς ἀμεσης δημοκρατίας, τῆς ἀθηναϊκῆς π.χ. Πρέπει νά ἐπινοηθοῦν, πρέπει νά δημιουργηθοῦν νέες δομές καί νέες μορφές. Αὐτή ἡ ἄποψη ὅμως εἶναι ἐλλιπής. Γιά νά μποῦν τό ραδιόφωνο, ἡ τηλεόραση κτλ. στήν ὑπηρεσία τῆς δημοκρατίας, πρέπει νά καταστραφεῖ ἡ σημερινή μονο-πολική δομή τους: ἕνας ἐνεργός πομπός καί ἀπειράριθμοι παθητικοί δέκτες. Πρέπει ὁ μονόδρομος νά γίνει διπλόδρομος, γιά νά καταστεῖ ἡ τηλεόραση δημοκρατικό ὄργανο.

Μόνον ἀκροθιγῶς μπορῶ ν' ἀναφέρω ἕνα ἄλλο τεράστιο πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς: τό οἰκολογικό. Τό ἀναφέρω μόνο γιά νά τονίσω ὅτι ἅμα τό λάβουμε ὑπόψη μας γίνεται ἀμέσως προφανές ὅτι τό ζήτημα τῆς δημοκρατίας εἶναι παγκόσμιο, ὅτι εἶναι ζήτημα παγκόσμιας δημοκρατίας. Δέν ὑπάρχουν «ἐθνικές» λύσεις στό οἰκολογικό πρόβλημα. Περνάει ἕνα πετρελαιοφόρο 500.000 τόνων σέ 100 χιλιόμετρα ἀπόσταση ἀπό τίς ἀκτές σας καί ἄν τυχόν ναυαγήσει, ὅπως ἔγινε αὐτό πολλές φορές, οἱ ἀκτές σας μεταμορφώνονται σέ πίσσα ἐπί χρόνια. Χωρίς νά μιλήσουμε γιά τήν ἀτμόσφαιρα, γιά τά δάση κ.λπ.

Γιά νά τραφεῖ αὐτή ἡ ἀμεση δημοκρατία πρέπει νά εἶναι πραγματικά ἀμεση δημοκρατία σέ ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο. Πρέπει νά εἶναι οἰονεῖ ἀθηναϊκοῦ τύπου δημοκρατία στό ἐπίπεδο τῆς βᾶσης· δηλαδή πρέπει νά ὑπάρχει ἕνα δίκτυο κοινῶν ἢ κοινοτήτων ἀποκεντρωμένων καί αὐτοκυβερνωμένων. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά ἐκπαιδευτοῦν στήν αὐτονομία, στήν αὐτοδικία—ὄχι μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο οἱ ἐφημερίδες— καί στήν αὐτοτέλεια στό ἐπίπεδο ἢ στίς διαστάσεις μιᾶς πόλης μεταξύ 20 καί 50 ἢ ἔστω καί 100 χιλιάδων κατοίκων, ἢ στίς διαστάσεις ἑνός ἐργοστασίου, ὅταν πρόκειται γιά τήν παραγωγική αὐτοδιαχείριση, ἢ στίς διαστάσεις συνεταιρισμῶν 5-10 χωριῶν. Μέσα σ' αὐτές τίς διαστάσεις οἱ ἄνθρωποι μποροῦν πραγματικά νά κάνουν μία συνέλευση καί νά αποφασίζουν γιά ὅλα τά θέματα πού τοῦς ἀφοροῦν ἀποκλειστικά. Ἀπό κεῖ μπορεῖ νά ξεκινήσει ἡ ἀνάθεση, ὄχι ἐκπροσώπηση, ἀλλά ἀνάθεση διαρκῶς ἀνακλητῆς δύ-

ναιμης σέ ανθρώπους πού νά συμμετέχουν σέ άνωτέρων διαστάσεων ένότητες – έπαρχία, νομός, περιοχή, έθνος, ή ήπειρος, πλανήτης. Σχετικά μέ τίς βασικές ένότητες τής άμεσης δημοκρατίας οί άρχαίοι μπορούν νά μᾶς ύποδείξουν πράγματα όχι γιά νά τά μιμηθοῦμε, αλλά γιά νά σκεφτοῦμε. Π.χ. στήν άρχαία Άθήνα πολλές βασικές έξουσίες έκπληρώνονταν έκ περιτροπής· κάθε μήνα μιά φυλή άσκούσε διαφορετικά άξιώματα. Στό έσωτερικό αὐτῆς τής φυλῆς κάθε μέρα ένα διαφορετικό άτομο ήτανε έπιστάτης τῶν πρυτάνεων, δηλαδή πρόεδρος τής δημοκρατίας. Έναν άλλο μήνα τό άξιωμα περνούσε σέ μιάν άλλη φυλή. Σέ άλλες περιπτώσεις ή ανάδειξη τῶν άρχόντων γινόταν μέ κλήρο. Έκεί όπου οί Άθηναῖοι εξέλεγαν, όπως ξέρετε, είναι εκεί όπου πράγματι χρειάζεται μιά ειδικότητα και γι' αὐτό π.χ. οί στρατηγοί εκλέγονταν. Διότι τό νά διοικήσει κανείς στρατό σέ μάχη δέν είναι θέμα τοῦ καθενός· είναι θέμα μιᾶς ειδικεύσης και μιᾶς τέχνης. Εκλέγονταν αλλά έμεναν ανακλητοί. Τά σύγχρονα έλευθερωτικά κινήματα και ιδιαίτερα τό εργατικό κίνημα δημιούργησαν μιά άλλη συγγενή δημοκρατική μορφή, τή μορφή τοῦ συμβουλίου, τοῦ εργατικοῦ συμβουλίου. Η γενική συνέλευση ὄλων τῶν ένδιαφερομένων εκλέγει εκπροσώπους, οί ὅποιοι ὄμως εκπρόσωποι είναι συνεχῶς ανακλητοί, όχι απλῶς υπεύθυνοι. Είναι συνεχῶς υπεύθυνοι, αλλά είναι και συνεχῶς ανακλητοί, είναι υποχρεωμένοι νά δώσουν λόγο στοῦς εκλογεῖς τους γιά ὅ,τι ἔκαναν.

Δέν είναι ὁ τόπος και ὁ χρόνος τώρα νά επιδοθοῦμε σέ μιά λεπτομερή περιγραφή μιᾶς άμεσης δημοκρατίας πού θά περιελάμβανε πληθυσμό εκατομμυρίων. Άρκει νά τονίσουμε δύο βασικές αρχές: ἀπ' τή μιά μεριά πραγματική άμεση δημοκρατία σέ ένότητες βάσεων, μέσα στις ὅποιες ή πραγματική δημοκρατία νά μπορεί νά λειτουργήσει. Ἀπ' τήν άλλη μεριά, κάθε αρχή πού κατ' ανάγκην πρέπει νά εκλεγεί, εκλέγεται μέν, αλλά είναι συνεχῶς ανακλητή, υπεύθυνη και πρέπει νά δίνει λόγο. Έτσι μπορούμε νά αρχίσουμε ν' αντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα τής άμεσης δημοκρατίας σέ μιά κοινωνία πού έχει τίς διαστάσεις τῶν σημερινῶν

κοινωνιῶν και πού θά έπρεπε νά επεκταθεῖ σέ ήπειρωτικούς και τελικά πλανητικούς χώρους.

Φτάνω τώρα στό τελευταῖο σημεῖο τής ὁμιλίας μου. Όλα αὐτά έχουν βέβαια τή σημασία τους, προκειμένου νά μπορέσει ή άμεση δημοκρατία νά λειτουργήσει αλλά δέν είναι καιρία. Προκειμένου νά μπορέσει νά υπάρξει έλευθερία, είτε σέ διαστάσεις 20-30 χιλιάδων ανθρώπων, είτε σέ διαστάσεις τριῶν δισεκατομμυρίων ανθρώπων, πίσω, κάτω και πάνω από ὄλους τοῦς θεσμούς χρειάζεται κάτι άλλο πού κανένας δέν μπορεί νά τό αποφασίσει ή νά τό βάλει σάν νόμο. Χρειάζεται ή συνεχής δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινού. Μόνο τό κοινό μπορεί νά βρεῖ, οὔτε ἐγώ, οὔτε ἐσεῖς, πῶς είναι δυνατόν νά υπάρξει ἀλληλεπίδραση ενός κεντρικοῦ πομποῦ ραδιοφώνου ή τηλεοράσεως και τοῦ κοινού πού τόν δέχεται. Τό κοινό, ὁ λαός, οί λαοί θά βροῦν κατά ποιόν τρόπο μπορούν νά δημιουργηθοῦν μορφές τίς ὅποιες οὔτε φανταζόμαστε σήμερα, και οί ὅποιες θά μπορούσαν νά λύσουν προβλήματα πού μᾶς φαίνονται άνυπέρβλητα. Χρειάζεται λοιπόν αὐτή ή συνεχής δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινού και αὐτό σημαίνει κυρίως τό πάθος ὄλων γιά τά κοινά. Αὐτό δέν είναι δική μου ανακάλυψη. Ὑπάρχει σέ εκείνο τό καταπληκτικό χορικό τής Ἀντιγόνης πού αρχίζει μέ τό «πολλά τά δεινά και οὐδέν ανθρώπου δεινότερον πέλει» και όπου ὁ Σοφοκλῆς, άνάμεσα στα άλλα θαυμαστά χαρακτηριστικά τοῦ ανθρώπου, μνημονεύει αὐτό πού ὀνομάζει «άστυνόμος ὄργα». Ἀστυνόμος θά πεί θεσμιστική, και ὄργα –ἀπό τό ὅποιο βγαίνει ή λέξη ὄργασμός– είναι ή ὄρμη, τό πάθος. Οί άνθρωποι άπάνω στήν ὄρμη τοῦ πάθους στήσαν πραγματικές πολιτείες, όπως αὐτή μέσα στήν ὅποια γεννήθηκε ὁ Σοφοκλῆς και γιά τήν ὅποια ἔγραψε τίς τραγωδίες του.

Ἄν δέν υπάρχει αὐτό τό πάθος γιά τά κοινά, αὐτή ή άστυνόμος ὄργα, μπορούμε νά λέμε ωραίους λόγους, μπορούμε νά γράφουμε ωραία βιβλία, νά κατασκευάζουμε συστήματα τά ὅποια νά είναι άψογα, φιλοσοφικά και πολιτειολογικά, αλλά ὄλα αὐτά δέν θά σημαίνουν τίποτε. Και θά ήθελα τελειώνοντας νά πῶ ποιᾶ

είναι ή άκρως αντίθετη άποψη άπ' αυτή τήν καταπληκτική και έκθαμβωτική φράση του Σοφοκλή για τήν «άστυνόμον όργά», ποιά είναι ή σύγχρονη άποψη για τό θέμα, ή άποψη τής σύγχρονης δήθεν δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Τήν έχει έκφράσει μέ καταπληκτική πυκνότητα και βαθύτητα ένας Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος του περασμένου αιώνα, ό Μπενζαμέν Κονσταν, σέ ένα περίφημο κείμενο πού συγκρίνει τήν έλευθερία τών αρχαίων μέ τήν έλευθερία τών μοντέρνων. Ξεκινώντας από αυτά πού λέγαμε για τήν αρχαία δημοκρατία, λέει ότι πράγματι στην αρχαία δημοκρατία, επειδή οι άνθρωποι δέν είχαν τίποτα άλλο νά κάνουνε στή ζωή τους (έτσι τό εξηγεί αυτός), είχανε αυτό τό πολιτικό πάθος, ενώ έμεις —και έδω παραθέτω επί λέξει μεταφράζοντας— «τό μόνο πού γυρεύουμε από τό κράτος είναι ή κατοχύρωση τών απολαύσεών μας». Και τό λέει αυτό χωρίς νά κατηγορεί και χωρίς νά ειρωνεύεται. Τό λέει διότι ξέρει, ήδη τό 1820, τούς σύγχρονους ανθρώπους. Αυτό είναι, έλπίζω, μόνο κατά τό ήμισυ, αλλά ασφαλώς είναι κατά τό ήμισυ, μία τραγική αλήθεια για τόν σύγχρονο κόσμο. Αυτό πού ζητούν οι άνθρωποι σήμερα είναι ή κατοχύρωση τών απολαύσεών τους. Κι αυτό τό ζητούν από τό κράτος.

Δέν βλέπουν πιά τά κοινά. ούτε ενδιαφέρονται για τά κοινά. Πέρα άπ' τόν έαυτό τους και τόν άμεσο κύκλο τους, ύπάρχει γι' αυτούς ένα Κράτος-πατέρα ή Κράτος-μητέρα, ένα Κράτος πού είναι ταυτοχρόνως και ένα τέρας, και ένα είδος Άγιου-Βασίλη ό όποίος έχει κοιλιά μέσα από τήν όποία βγάξει χαρτονομίσματα, άδειες, θέσεις κτλ., αλλά κι ένα κράτος τό όποιο πρέπει πάντως νά κατοχυρώνει τίς απολαύσεις μας. Όσο ύπάρχει αυτή ή σύλληψη, αυτή ή τάση, αυτή ή βαθιά φαντασιακή τοποθέτηση του συγχρόνου ανθρώπου άπέναντι στά κοινά και άπέναντι στην πολιτική, όσα λέμε μπορούν ίσως νά μείνουνε σαν σπόρος για κάποια άλλη γενεά αλλά δέν ώφελούν σε τίποτα. Αυτό πού χρειάζεται σήμερα κατ' έξοχήν, και πού φαίνεται προς τό παρόν νά λείπει, είναι αυτό τό πάθος για τά κοινά, ή ευθύνη, ή συμμετοχή, ή άστυνόμος όργά.

Τό θέμα μας σήμερα είναι ή σημερινή κατάσταση τής τεχνολογίας. Τό θέμα δέν είναι άπλώς έλληνικό, ούτε καν ιδιαίτερα έλληνικό —είναι θέμα παγκόσμιο, θέμα πού άφορά όλόκληρη τήν ανθρωπότητα. Άπό μιά άποψη, θεωρώντας τή σημερινή κατάσταση, θά μπορούσε κανείς νά οδηγηθεί σε άπόγνωση, γιατί τά ουσιαστικά πράγματα έπ' αυτού του θέματος, ή τουλάχιστον τά καιρία, για τούς κινδύνους πού διατρέχουμε σήμερα, έχουν λεχθεί και έντούτοις χρειάζεται διαρκώς νά ξαναειπωθούν. Η ανθρωπότητα δίνει τήν έντύπωση ότι κωφεύει —και πράγματι κωφεύει— ως προς τά ουσιώδη. Κωφεύει ως προς όλα τά θεμελιώδη πολιτικά ζητήματα, και τό ζήτημα τής τεχνολογίας είναι ένα κατ' έξοχήν πολιτικό ζήτημα, γιατί είναι τό ζήτημα τής σχέσης και τής γνώσης τής σύγχρονης ανθρωπότητας μέ τή δύναμή της και τήν έξουσία της. Η, για νά τό πω μέ περισσότερη ακρίβεια, ή σχέση ανάμεσα στή συνεχώς αυξανόμενη δύναμη τής τεχνολογίας και τήν έκδηλη αδυναμία τών σημερινών ανθρωπίνων κοινοτήτων. Άλλωστε, ακόμη και νά μιλήσει κανείς για σχέση ανάμεσα στή δύναμη τής τεχνολογίας και τήν αδυναμία τών κοινοτήτων είναι άδόκιμο· κατ' ουσίαν, δέν ύπάρχει τέτοια σχέση, ύπάρχει μιά έξουσία τής τεχνολογίας πού, ως προς τήν ουσία, είναι μιά μή έξουσία, μιά έξουσία ανώνυμη από κάθε άποψη, ανεύθυνη και ανεξέλεγκτη — ανεξέλεγκτη, διότι μή καταλογίσιμη. Πρόκειται για ένα τεράστιο κοινωνικό ρεύμα πού μάς παρασύρει και μέσα στό όποιο προς τό παρόν κολυμπάμε, περιμένοντας ένδεχομένως νά πνιγούμε άπ' αυτό. Άπέναντι σ' αυτή τήν κατάσταση, διαπιστώνουμε μιά πλήρη παθητικότητα τών ανθρώπων, και αυτών ακόμα τών έπιστημόνων και τών τεχνικών ως πολιτών. Παθητικότητα, πού θά μπορούσε κανείς νά τή χαρακτηρίσει—και δέν διστάζω νά τή χαρακτηρίσω—ως συνενοχή μπρός σε μιά ένξέλιξη, για τήν όποία όλος ό κόσμος θέλει νά

πιστεύει πώς τοῦ εἶναι εὐεργετική, χωρίς καν νά εἶναι ἐντελῶς πεπεισμένος ὅτι θά μπορούσε νά τοῦ εἶναι μακροπρόθεσμα εὐεργετική. Γιά νά ὀροθετήσω τό θέμα καί νά δείξω τί ἀκριβῶς ἐννοῶ λέγοντας ὅτι ὄλος ὁ κόσμος εἶναι ὑπεύθυνος καί κανένας δέν εἶναι ὑπεύθυνος, θά θέσω μερικές ἐρωτήσεις: Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά τίς γονιμοποιήσεις μέσα σέ δοκιμαστικούς σωλῆνες καί τίς μεταμοσχεύσεις ἐμβρύων; Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά ὅτι ἐπιτρέπεται νά ἀρχίσουν νά γίνονται ἐπεμβάσεις στόν γενετικό κώδικα; Ποιός ἀποφάσισε πραγματικά νά ἐφαρμοστοῦν συστήματα ἐναντίον τῆς μόλυνσης, τά ὅποια ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα –χειρότερο ἴσως ἀπό τή μόλυνση– νά κατακρατοῦν τό διοξειδίο τοῦ ἀνθρακα καί νά προκαλοῦν ὄξινες βροχές πού καταστρέφουν τά δάση;

Φυσικά, ἡ τεχνοεπιστήμη εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα – ἢ, μᾶλλον, εἶναι ἡ σημερινή φάση αὐτοῦ πού ἀρχίζει, πρὶν ἀπό 2.500 χρόνια, ἴσως καί πολύ περισσότερο, μέ μιάν ἄλλη μορφή, δηλαδή μιὰ φάση τῆς ὀρθολογικῆς ἔρευνας, τῆς ὀρθολογικῆς ἀναζήτησης, τῆς ἔρευνας τοῦ κόσμου, τῆς ἔρευνας τῆς ὑπαρξῆς μας, ἀκόμα καί τῆς ἔρευνας αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου πού μᾶς ὀδηγεῖ ἀδιάκοπα νά ψάχνουμε καί νά ρωτᾶμε. Καί βέβαια, μπορεῖ κανεῖς νά ἀφεθεῖ στή χαρά μιᾶς μαθηματικῆς ἀπόδειξης ἢ στόν θαυμασμό πού προσφέρουν, σ' αὐτόν πού μπορεῖ νά καταλάβει κάτι ἀπ' αὐτά τά θέματα, τά αἰνίγματα τῆς θεμελιώδους φυσικῆς καί τῆς κοσμολογίας ἢ ῥί ἀξεδιάλυτοι μαίανδροι τῶν ἀλληλεπιδράσεων στό νευρικό σύστημα, στό ὀρμονικό σύστημα καί στό ἀνοσοποιητικό σύστημα. Ἄν ἡ χαρά αὐτή δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ τή χαρά πού δοκιμάζουμε μπρός σ' ἕνα ἔργο τέχνης, εἶναι ἀσφαλῶς τῆς ἴδιας ἔντασης. Καί ἐγώ ὁ ἴδιος, στόν βαθμό πού μπορῶ νά ἀπολαύσω αὐτήν τή χαρά σάν ταπεινός ἐρασιτέχνης ἢ ἴσως ἐραστής, κοιτάζοντας αὐτούς τούς τομεῖς ἀπό μακριά, μπορῶ νά δώσω τή δική μου μαρτυρία. Ὅπως μπορῶ νά δώσω καί τή μαρτυρία ὅτι χρωστάω τή ζωή μου, καί τή ζωή τῶν προσώπων πού μοῦ εἶναι τά προσφιλέστερα, στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς σύγχρονης λατρικῆς–καί αὐτό, περισσότερο ἀπό μία φορά. Συνεπῶς δέν μι-

λάω ξεκινώντας ἀπό μιὰ προκατάληψη ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης ἢ ἐναντίον τῆς τεχνολογίας. Ἄν εἶχα προκαταλήψεις, αὐτές θά ἦταν μᾶλλον ὑπέρ τῆς ἐπιστήμης καί ὑπέρ τῆς τεχνολογίας.

Στήν πραγματικότητα, δέν θά ἔμπαινε κανένα ζήτημα, μόνο ἕνα τεράστιο πρακτικό πρόβλημα, ἂν ἴσχυε αὐτό πού λένε μερικοί μπροστά στίς καταστροφικές δυνατότητες τῆς τεχνοεπιστήμης: ν' ἀπαγορεύσουμε τήν ἐπιστήμη ἢ νά σταματήσουμε τήν τεχνική ἢ νά τοὺς χαράξουμε ἕνα σαφές ὄριο. Εἶναι ἀμέσως ἐμφανές ὅτι αὐτό δέν μπορούμε νά τό κάνουμε μ' αὐτήν τή μορφή, παρά μόνο ἂν ἀπαρνηθοῦμε τήν ἐλευθερία – κι αὐτό, ἴσως, ἂν γίνει καμία τεράστια οἰκολογική καταστροφή (ὅπως μπορεῖ νά γίνει), ὅποτε ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά τό ἐπιβάλλει ἕνα ὀλοκληρωτικό καθεστῶς, πού εἶναι ἕνα ἀπό τά δυνατά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας καταστροφῆς. Δέν μπορούμε νά τό κάνουμε, ὄχι ἐπειδὴ μ' αὐτόν τόν τρόπο θά ἐπιβάλλαμε ἀπαγορευτικούς νόμους σέ μιὰ δραστηριότητα – στό κάτω κάτω, ὑπάρχουν νόμοι (καί καλῶς ὑπάρχουν) πού ἀπαγορεύουν τή δραστηριότητα τῶν δολοφόνων. Οὔτε ἐννοῶ μ' αὐτό ὅτι οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ τεχνικοί εἶναι, βέβαια, δολοφόνοι. Δέν μπορούμε νά τ' ἀπαγορεύσουμε γιατί, σ' αὐτή τήν ἱστορία τῆς ὁποίας εἴμαστε γεννήματα, στήν ἑλληνοδυτική ἱστορία, ἡ δημιουργία τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μέ τήν ἀνάδυση τῆς ἀναζήτησης καί τῆς ὀρθολογικῆς ἔρευνας. Καί, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δέν μπορούμε νά ἐπιβάλλουμε ἀπαγορευτικούς νόμους, ἢ νά ὀροθετήσουμε ὡς πού ἐπιτρέπεται ἡ ἔρευνα κι ἀπό ποῦ καί πέρα δέν ἐπιτρέπεται, τό ζήτημα μᾶς ὀδηγεῖ σέ μιὰ πραγματική ἀντινομία, πού δέν μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ πάνω σέ καθαρά θεωρητικό ἐπίπεδο. Μπορεῖ μόνο νά λυθεῖ μέ τήν πολιτική δράση, τήν πολιτική κρίση, καί τήν πολιτική φρόνηση τῶν ἀνθρωπίνων κοινοτήτων. Θά ἐπανέλθω σ' αὐτό.

Θά ἔπρεπε νά ξέρουμε, ἐπίσης, ὅτι αὐτός πού ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ καλές καί οἱ κακές πλευρές τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῆς σύγχρονης τεχνικῆς θά μπορούσαν νά διαχωριστοῦν ἐντελῶς καί ὅτι θά ἀρκοῦσε γιά νά τίς διαχωρίσουμε λίγη μεγαλύτερη προσοχή ἢ κάποιοι κανόνες τεχνικοεπιστημονικῆς ἠθικῆς ἢ ἡ ἐξάλειψη

του καπιταλιστικού κέρδους ή η κατάργηση της γραφειοκρατικής διαχείρισης, δεν έχει καταλάβει τό βάθος του ζητήματος. Άκόμα και σε μίαν αληθινά δημοκρατική κοινωνία, σε μίαν αυτόνομη κοινωνία που θά είχε απαλλαγεί από τις οικονομικές ολιγαρχίες ή τις πολιτικές ολιγαρχίες, τό πρόβλημα θά έμενε τό ίδιο όξύ: Ώς ποϋ μπορούμε νά πᾶμε μέ τήν έπιστήμη; Ώς ποϋ μπορούμε νά πᾶμε μέ τήν τεχνική;

Γιατί έδῶ διακυβεύεται ένας άπ' τούς πυρήνες τών φαντασιακῶν σημασιῶν που κυριαρχοϋν σήμερα και στή Δύση και σ' όλόκληρο τόν κόσμο: ή φαντασιακή σημασία μιᾶς όρθολογικής κυριαρχίας και μιᾶς επίπλαστης όρθολογικότητας που έχει γίνει πλέον, όχι μόνο άπρόσωπη, μή άτομική, αλλά γίνεται όλοένα και πιό άπάνθρωπη.

* * *

Μίλησα πρίν για τήν έξουσία, που είναι στήν οϋσία μή έξουσία, και για δύναμη, που είναι στήν οϋσία μή δύναμη. Και όλοι μας βέβαια γνωρίζουμε τά έπιβλητικά κατορθώματα της σύγχρονης τεχνικής, τά περισσότερα τών όποιων, αν όχι όλα, θά ήταν τελείως αδύνατα, αν δεν είχαν από πίσω τους τή σύγχρονη έπιστήμη. Αϋτά τά κατορθώματα συνεπάγονται μίαν ίκανότητα πράξης έξίσου έπιβλητική. Τί θά μπορούσαμε νά έννοοϋμε, λοιπόν, όταν μιλάμε για μή έξουσία και όταν λέμε ότι αϋτή ή τεράστια δύναμη συμβαδίζει μέ μίαν αυξανόμενη αδυναμία; Τί όνομάζουμε έξουσία ή ακόμα και δύναμη; Ώς τώρα έννοούσαμε ως έξουσία ή ως δύναμη τή δυνατότητα που έχει κάποιος, δυνατότητα ύλοποιημένη, ένοργανωμένη, ένσωματωμένη, στά κατάλληλα μέσα και έργαλεία, νά κάνει ό,τι θέλει και όταν τό θέλει. Κάποιος που θέλει. Ποϋ είναι αϋτός ό κάποιος σήμερα; Ποιό άτομο, ποιά όμάδα, ποιός όργανισμός και ποιά κοινωνία; Και μέ ποιά έννοια θέλει κάτι; Και τί θέλει; Ποιός αποφασίζει και μέ τί σκοπό αποφασίζει;

Θά μπορούσε νά πει κανείς ότι οι βιολόγοι, που ανακάλυψαν ή

έφεϋραν τά βασικά στοιχεία και τις βασικές μεθόδους της γενετικής και τών έφαρμογών τους, ήθελαν αϋτό που έκαναν. Τό ήθελαν όμως; Μέχρι ποιό σημείο ήθελαν πραγματικά τά άποτελέσματα αϋτού που έκαναν; Πως θά μπορούσαν νά τά θέλουν, αφού δεν τά ήξεραν – και κανένας δεν τά ξέρει μέχρι σήμερα; Όπως κανένας δεν ξέρει ούτε τή Χιροσίμα ούτε τό Τσερνομπίλ, όταν οι Hahn, Strassman και Joliot-Curie, στό τέλος του 1938, πραγματοποιοϋσαν τήν πρώτη σχάση τών ατόμων του οϋρανίου. Και, για νά δείτε πόσο αδύναμη είναι ή όραση τών όξυδερκέστερων ανθρώπων, ακόμα και τών πιό έπαίόντων, τών πιό ειδικῶν πάνω σ' αϋτά τά θέματα, σᾶς αναφέρω ότι, αν αϋτή ή σχάση του οϋρανίου που όδήγησε στήν άτομική βόμβα έγινε τό 1938, τό 1934 ή τό 1933, ό λόρδος Rutherford χαρακτηριζε τή δυνατότητα έκμετάλλευσης της άτομικής ένέργειας ως «παραμύθι της Χαλιμάς». Ό λόρδος Rutherford: βραβείο Νόμπελ, ένας από τούς μεγαλύτερους φυσικούς του 20οϋ αιώνα και, αϋτό έχει μεγαλύτερη σημασία, ασφαλώς ό μεγαλύτερος μετά τόν Faraday πειραματιστής της φυσικής που υπήρξε ποτέ. Πέντε χρόνια περνᾶνε αφοϋτό ό μεγαλύτερος φυσικός πειραματιστής δηλώνει ότι δεν μπορεί νά γίνει ποτέ, και ή σχάση του ατόμου γίνεται, μέ τά άποτελέσματα που όλοι ξέρουμε: τήν πυρηνική ένέργεια, αλλά πρίν τήν πυρηνική ένέργεια, τις άτομικές βόμβες. Και έδῶ μπαίνουμε σ' ένα βαθύ φιλοσοφικό ζήτημα.

Ή αϋταπάτη της δύναμης συσχετίζεται μέ μίαν αϋταπάτη ως προς τή γνώση – τήν αϋταπάτη δηλαδή ότι θά μπορούσαμε νά γνωρίζουμε όλα τά άποτελέσματα τών πράξεών μας ή, τουλάχιστον, αϋτά που μᾶς ένδιαφέρουν. Προφανώς, αϋτό δεν είναι ποτέ αληθινό. Τά άποτελέσματα τών πράξεών μας διαδέχονται ακατάπαυστα τό ένα τό άλλο και, πιό συγκεκριμένα, ακόμα και τά πιό άμεσα άποτελέσματα τά γνωρίζουμε μόνο μέσα στον μικρό περίγυρο της στιγμής όπου τελείται ή πράξη – περίγυρο που είναι και αϋτός ό ίδιος κομματιασμένος, άποσπασματικός. Άπ' αϋτό που λέω, άπ' αϋτήν τή στοιχειώδη, τετριμμένη διαπίστωση, δεν προκύπτει βέβαια κανένας άγνωστικισμός και καμία ήθική ή

πρακτική αδιαφορία ή στάση αδιαφορίας. Στην καθημερινή ζωή, στον χώρο που μᾶς είναι οίκεϊος, γνωρίζουμε αρκετά πράγματα ή τουλάχιστον, μπορούμε και όφειλουμε να γνωρίζουμε αρκετά πράγματα, εἴμαστε υπεύθυνοι να γνωρίζουμε, ὥστε τὰ ἀνθρωπίνως προβλεπτά ἀποτελέσματα τῶν πράξεών μας να ἐξαρτῶνται, σ' ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ, ἀπὸ ὅ,τι κάνουμε καί, συνεπῶς, να εἶναι δυνατὴ μιὰ ἔλλογη δράση καί μιὰ ἀπαιτήση ὑπευθυνότητας γιὰ τίς πράξεις μας καί τίς ἐπιπτώσεις τους. Φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς μπορούμε να ὀρίσουμε γεωμετρικά τὰ ὅρια τοῦ προβλεπτοῦ. Γι' αὐτὸ, ὅταν πρόκειται π.χ. γιὰ ζητήματα εὐθύνης: «ἤξερε ὁ τάδε ἢ δὲν ἤξερε ὅταν ἔκανε αὐτὸ τὸ πράγμα;», πάντα λαμβάνουμε ὑπόψη μας τὸ ἀνθρωπίνως προβλεπτό. Αὐτὸς συνεπῶς εἶναι ὁ λόγος πού δὲν μπορούμε ποτέ να ἀντικαταστήσουμε τοὺς ἐνόρκους μὲ ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές. Χαράζουμε τὰ σύνορα αὐτοῦ πού εἶναι ἀπαιτήσιμο ὡς πρόβλεψη καί, μέσα σ' αὐτὰ τὰ σύνορα, θέτουμε τὸ πρόβλημα τῆς ὑπευθυνότητας. Καί αὐτὸ εἶναι ἤδη κατάκτηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ. Ἔτσι, στὴν καθημερινή ζωή μας, στὸν οἶκεϊο μας χώρο, σ' αὐτὰ τὰ τοπία πού εἶναι ἐξερευνημένα καί γνωστά ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων, μπορούμε να ἐνεργοῦμε ἐν ἐπιγνώσει, πρῶτα ἀπ' ὅλα καί κυρίως διότι πραγματικά βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει ἐπίγνωση καί μπορούμε να διακρίνουμε αὐτὸν πού δρᾷ, πού ἐνεργεῖ ὑπεύθυνα, μὲ ἐπίγνωση, καί αὐτὸν πού, ἐν ἐπιγνώσει του, κάνει αὐτὸ πού δὲν ἐπιτρέπεται, κάνει ἐν ἐπιγνώσει του κακὰ ἢ ἐσφάλαμένα πράγματα. Μποροῦμε πάντα, στὴν πραγματικὴ ζωή, να ποῦμε: «αὐτὸς εἶναι καλὸς τεχνίτης κι αὐτὸς εἶναι κακὸς τεχνίτης» ἢ «αὐτὸς εἶναι καλὸς καθηγητὴς ἢ κακὸς καθηγητὴς». Χωρὶς αὐτὸ, δὲν θὰ μπορούσε να ὑπάρξει κοινωνικὴ ζωή. Καί πρέπει να παραδεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε τὴ δυνατότητα να κάνουμε αὐτὸν τὸν διαχωρισμὸ, διότι, ἂν δὲν τὸ παραδεχτοῦμε, ὀδηγούμαστε ἐμφανῶς καί ἀμέσως σὲ συνέπειες πού εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ κάθε σκέψη καί μὲ κάθε ζωή. Ἄλλο ὅμως εἶναι αὐτὸ καί ἄλλο να νομιμοποιοῦμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πέρασμα σ' ἕναν τομέα, ὅπου ἀκόμα καί ἡ ἔκφραση «ἐν ἐπιγνώσει» χάνει τὴ ση-

μασία της, ὅπως εἶναι ὁ τομέας τῶν δραστηριοτήτων τῆς σημερινῆς τεχνοεπιστήμης.

Αὐτὸ ἡ ἀνθρωπότητα τὸ ἤξερε πάντα. Στὸ φαντασιακὸ ὄλων τῶν λαῶν βρίσκουμε μύθους πού ἀναφέρονται σὲ κάτι ἀπαγορευμένο, χωρὶς καμιὰ λογικὴ αἰτία, καί ἰδιαίτερα σὲ «μυστικά», στὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος ἐν γένει ἢ ὁ τάδε ἥρωας ἢ ἡρώιδα δὲν πρέπει να ἐπιχειρήσουν να διεισδύσουν. Θυμηθεῖτε τὸ δένδρο τῆς γνώσης στὸν Παράδεισο καί τὸν καρπὸ, θυμηθεῖτε τὸν μῦθο τοῦ μαθητευομένου μάγου κ.λπ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτοὺς τοὺς μύθους μπορούμε καί ὀφείλουμε να τοὺς κατατάξουμε στὰ στῆριγματα μιᾶς ἐτερόνομης θέσμησης τῆς κοινωνίας. Τί λένε αὐτοὶ οἱ μῦθοι; Ὑπάρχει κάτι, μιὰ τελευταία γνώση, μιὰ ἀποφασιστικὴ γνώση πού, ἐπὶ ποινῇ καταστροφῆς ἢ θανάσιμου ἁμαρτήματος, δὲν πρέπει να θέλετε να τὴ φτάσετε. Ὑπάρχει κάτι πού ποτέ ἀνθρώπινο μάτι δὲν πρέπει να δεῖ: τὸ Ἅγιο τῶν ἁγίων στὴν παλιά Ἱερουσαλήμ. Ἐντούτοις, στὴν παράδοσή μας, ὑπάρχει καί ἕνας ἄλλος μῦθος, στὸν ὁποῖο δὲν θὰ μπορούσαμε να ἀποδώσουμε αὐτὴν τὴ λειτουργία – τὴ λειτουργία δηλαδή τῆς στήριξης μιᾶς ἐτερόνομης θέσμησης τῆς κοινωνίας: ὁ Ὀδυσσεύς – τὸν ὁποῖον προσφάτως, ἀφελῶς καί χονδροειδῶς, ὁ Ἀντόρνο καί ὁ Χορκχάιμερ προσπάθησαν να ἐμφανίσουν ὡς ἕναν ἥρωα πού ἀναγγέλλει τὸν καπιταλισμὸ – ὁ Ὀδυσσεύς, λοιπόν, κατορθώνει να ἐξαπατήσει τὸν Κύκλωπα, να ἐκμεταλλεῖ τίς Σειρήνες, να χαλάσει τὰ σχέδια τῆς Κίρκης, να κατέβει στὸν Ἄδη γιὰ να μάθει ἐκεῖ τὴν ἔσχατη καί τελειωτικὴ ἀλήθεια, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καί, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ κάθε ἔλλογο ἄνθρωπο. Ὅτι, δηλαδή, δὲν ὑπάρχει μετὰ θάνατον ζωή ἢ (αὐτὸ πού λέγεται στὴν Ὀδύσεια) ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ζωή εἶναι ἀπείρως χειρότερη ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ζωή. Ἀκριβῶς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση αὐτῆς τῆς γνώσης, ὁ Ὀδυσσεύς, ἐν ἐπιγνώσει συνεπῶς, ἀρνεῖται τὴν ἀθανασία πού, ὅπως ξέρετε, τοῦ προσφέρει ἡ Καλυψώ, γιὰ να μπορέσει να γυρίσει στὴν Ἰθάκη, γιὰ να μπορέσει να πεθάνει σάν ἄνθρωπος μοναδικός, ἀνεπανάληπτος καί, ταυτόχρονα, θνητός.

Ἐδῶ ἔχουμε ἓνα ἀπό τά βασικά διδάγματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας: τό δίδαγμα τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ καί τῆ γνώση τῆς θνητότητας. Ἀλλά τί τοὺς χρειαζόμαστε τοὺς μύθους; Δέν ἔχουμε μπροστά μας τοὺς μεγάλους φυσικούς τῆς ἀτομικῆς φυσικῆς πού βοήθησαν νά κατασκευαστεῖ ἡ βόμβα τῆς Χιροσίμα, ἡ βόμβα τοῦ Ναγκασάκι, καί πού πέρασαν κατόπιν δεκαετίες μέ τύψεις καί δημόσιες μετάνοιες; Καί δέν ἔχουμε πάντα μπροστά μας τήν ἔλλειψη συνείδησης τῶν διαδόχων τους ἢ αὐτῶν πού, σήμερα, σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ γενετική, ἐπιδίδονται σέ παιχνίδια πού εἶναι δυνάμει πολύ πιό ἐπικίνδυνα; Τί τοὺς χρειαζόμαστε τοὺς μύθους, ὅταν καταστρέφουμε τό περιβάλλον καί τῆ βίοςφαιρα, μέ τόν ρυθμό πού τά καταστρέφουμε; Θά μᾶς ποῦν μετά: «δέν θέλαμε αὐτό πού ἔγινε» (ὅπως ἔλεγε ὁ Ὅππενχάιμερ), «δέν γνωρίζαμε τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες». Μά, ἂν δέν γνωρίζετε τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες, γιατί συνεχίζετε νά κάνετε καί τώρα αὐτά τά πράγματα, τῶν ὁποίων πράγματι τίς ἐπιπτώσεις καί τίς συνέπειες οὔτε σεῖς γνωρίζετε οὔτε κανεῖς ἄλλος, καί τά ὁποῖα ἔχουν μιά βαθύτατη ἀναλογία μ' ἐκεῖνα τά πράγματα, τά φοβερά ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων εἶναι ἤδη γνωστά;

Ἐδῶ, γιά νά σᾶς διασκεδάσω λίγο, θά σᾶς παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν Ἀλίχη στή χώρα τῶν θαυμάτων τοῦ Λιούις Κάρρολ – ἓνα διάλογο ἀνάμεσα στήν Ἀλίχη καί τόν γάτο τοῦ Τσεσάιρ, τόν γνωστό γάτο πού ἔχει τήν ἱκανότητα νά ἐξαφανίζεται καί, μετά τήν ἐξαφάνισή του, μένει μόνο τό χαμόγελο χωρίς τόν γάτο:^{1*}

— Θά μπορούσατε παρακαλῶ νά μοῦ πεῖτε, λέει ἡ Ἀλίχη στόν γάτο, ποιό δρόμο πρέπει νά ἀκολουθήσω;

— Ἐξαρτᾶται ἀπό τό πού θέλετε νά πάτε, λέει ὁ γάτος.

— Δέν μέ νοιάζει καί πολύ πού θά πάω, λέει ἡ Ἀλίχη.

— Ἔ, τότε, λέει ὁ γάτος, δέν ἔχει καί πολλή σημασία ποιό δρόμο θά πάρετε.

— Ἀρκεῖ νά φτάσω κάπου, λέει ἡ Ἀλίχη.

— Ἄ, σίγουρα θά φτάσετε κάπου, λέει ὁ γάτος, ἀρκεῖ νά περπατήσετε ἀρκετή ὥρα.

Νομίζω ὅτι αὐτή εἶναι μιά ἀπ' τίς καλύτερες δυνατές περιγραφές τοῦ τί γίνεται σήμερα στήν τεχνοεπιστήμη καί στήν ἐν γένει ζωή τῶν ἀνθρώπων, πού δέν ξέρουν οὔτε πού θέλουν νά πᾶνε οὔτε πῶς μποροῦν νά πᾶνε σ' αὐτό πού δέν ξέρουν. Ποιός ἀπό τοὺς πρωταγωνιστές τῆς σύγχρονης τεχνοεπιστήμης ξέρεي πραγματικά πού θέλει νά πάει, ὄχι ἀπό τήν ἄποψη τῆς καθαρῆς γνώσης, ὅπου τό ζήτημα τῶν ὁρίων δέν τίθεται, ἀλλά ὡς πρὸς τόν τύπο τῆς κοινωνίας πού θά ἐπιθυμοῦσε καί ὡς πρὸς τοὺς δρόμους πού ὀδηγοῦν σ' αὐτόν τόν τύπο; Καί ποιός ἀπ' αὐτοὺς ξέρει τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ μιά κοινωνία καί στίς πραγματικές καταστάσεις πού, μέ ραγδαία ταχύτητα, σάν πραγματικός χείμαρρος, δημιουργεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνοεπιστήμης;

Φυσικά, στήν πραγματικότητα, ὑπάρχει ἓνας δρόμος – τό διαπιστώνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅταν βλέπουμε τήν πορεία. Αὐτός ὁ δρόμος πού ἀκολουθεῖ ἡ σύγχρονη τεχνοεπιστήμη, ἰδιαίτερα στήν τεχνική τῆς πλευρά, δέν εἶναι ὁ δρόμος ἑνός οἰουδήποτε εὐκταίου, εἶναι ὀλοένα καί περισσότερο ὁ δρόμος τοῦ ἀπλῶς πραγματοποιήσιμου – πράγμα περίεργο, ἂν σκεφτοῦμε τό χρῆμα καί τίς προσπάθειες πού καταναλίσκονται γιά νά γίνουν ὅσα γίνονται. Ἐλάχιστα προσπαθοῦμε σήμερα νά κάνουμε αὐτό πού θά ἔπρεπε ἢ αὐτό πού θεωροῦμε εὐκταῖο. Ὀλοένα καί περισσότερο κάνουμε, ὀλοένα καί περισσότερο γίνεται αὐτό πού ἐκτιμᾶται ὡς λίγο-πολύ βραχυπρόθεσμα πραγματοποιήσιμο. Αὐτό πού πιστεύουμε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευχθεῖ τεχνικά, τό κυνηγάμε, ἀφήνοντας γιά τό μέλλον τήν ἀνακάλυψη χρήσεων καί καταναλωτῶν. Κανένας λ.χ. δέν ἀναρωτήθηκε ἂν οἱ οἰκογενειακοί ἠλεκτρονικοὶ ὑπολογιστές (ὄχι οἱ μικροῦπολογιστές) ἀνταποκρίνονται σέ καμιά πραγματική ἀνάγκη. Σέ μιάν ὀρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξης τῶν ὑπολογιστῶν, ἔγινε δυνατόν νά κατασκευαστοῦν τέτοιοι ὑπολογιστές σέ τιμές περίπου προσιτές γιά ἓνα μεγάλο κοινό, τοὺς κατασκεύασαν καί ἄρχισαν νά τοὺς προωθοῦν (γιά νά μὴν πῶ: νά τοὺς ἐπιβάλλουν) στοὺς καταναλωτές δημιουργώντας τίς ἀντίστοιχες ἀνάγκες. Γενικότερα, αὐτό πού εἶναι τεχνικά πραγματοποιήσιμο σήμερα θά πραγματοποιηθεῖ,

ασχέτως φθορῶν καί ζημιῶν, ἀσχέτως πραγματικῆς χρησιμότη-
 τας ἢ ὄχι. Ἔτσι π.χ., οἱ μεταμοσχεύσεις ἐμβρύων, οἱ γονιμοποιή-
 σεις σέ δοκιμαστικούς σωλῆνες, οἱ χειρουργικές ἐπεμβάσεις σέ
 ἔμβρυα, πραγματοποιήθηκαν μόλις κατακτήθηκε ἡ τεχνική τους.
 Καί σήμερα, πολλά χρόνια κατόπιν καί παρ' ὄλες τίς πομπώδεις
 συστάσεις ἐπιτροπῶν ἠθικῆς στή Γαλλία ἐπί παραδείγματι, τό
 ζήτημα στήν οὐσία του δέν συζητεῖται, παρά τό γεγονός ὅτι ἕνας
 ἀπό τούς πρωταγωνιστές αὐτῆς τῆς τεχνικῆς τῆς γονιμοποίησης
 στούς δοκιμαστικούς σωλῆνες καί ἐμφύτευσης τοῦ ἐμβρύου σέ
 μιᾶ γυναίκα, ὁ καθηγητής Testard, ἔκανε μιᾶ παραδειγματική
 χειρονομία: σταμάτησε κάθε τέτοια δουλειά καί δημοσίευσε ἕνα
 βιβλίο ὅπου ἀναλύει τήν ὑπόθεση.

Νομίζω ὅτι, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ καλύτερη εἰκόνα πού μπο-
 ροῦμε νά δώσουμε γιά τό τί γίνεται σήμερα εἶναι ὅτι, κατά κά-
 ποιον τρόπο, διεξάγουμε ἕνα εἶδος πολέμου χαρακωμάτων,
 ὅπως ὁ πόλεμος τοῦ '14-'18, ἐναντίον τῆς μητέρας φύσης. Βάλλε-
 ται συνεχῶς ὄλο τό μέτωπο, ἀλλά ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται μιᾶ
 ρωγμή, ρίχνουμε τά μεγάλα τόγματα καί ἐκμεταλλευόμαστε ὄλα
 τά ἀνοίγματα. Αὐτό εἶναι τό χαρακτηριστικό τοῦ πραγματικοῦ
 μακελλιοῦ τοῦ '14-'18: ἡ προσπάθεια νά ἐκμεταλλευθοῦν τά
 ἀνοίγματα, χωρίς νά ὑπάρχει καμιά στρατηγική ιδέα. Καί ἡ δυ-
 σκολία τοῦ προβλήματος φαίνεται ὅταν τό δοῦμε καί ἀπό τίς δύο
 πλευρές: ὄλα αὐτά δέν εἶναι ἀπλῶς τρέλες ἢ ἀνοησίες, ἀρκεῖ νά
 ἀναλογιστοῦμε ὅτι πραγματικά εἶναι τελείως λογικό οἱ προσπά-
 θειες καί οἱ ἐπενδύσεις, ἀκόμα καί στόν τομέα τῆς καθαρῆς ἐπι-
 στήμης, νά συγκεντρώνονται ἐκεῖ ὅπου δείχνουν πιό ἀποδοτικές.

Ρώτησαν μιᾶ φορά τόν Hilbert, τόν μεγαλύτερο μαθηματικό τοῦ
 20ου αἰῶνα καί, ἴσως, ἕναν ἀπό τούς τέσσερις-πέντε μεγάλους
 ὄλων τῶν αἰῶνων, γιατί δέν καταπιάνεται μέ ἕνα περίφημο αἰνιγ-
 μα στήν ἱστορία τῶν μαθηματικῶν, τό τελευταῖο θεώρημα του
 Fermat – ἕνα θεώρημα πού ὁ Γάλλος αὐτός μαθηματικός τοῦ
 17ου αἰῶνα σημείωσε στό περιθώριο ἑνός βιβλίου μέ τή φράση: «
 Δέν ἔχω ἐδῶ ἀρκετό χῶρο γιά νά γράψω τήν ἀπόδειξή του». Αὐτός
 λοιπόν ὁ Fermat ἦτανε Γασκόνος. Δέν ξέρω ποιό εἶναι τό

ἀντίστοιχο τοῦ Γασκόνου στό ἑλληνικό φολκλόρ. Στή Γαλλία πά-
 ντως, ὁ Γασκόνος εἶναι συνώνυμο τοῦ καυχησιάρη. Ὁ Fermat,
 ὅμως, ἦταν καί μέγάλος μαθηματικός – κι ἐδῶ εἶναι τό δράμα.
 Κανείς δηλαδή δέν ξέρεي ἂν πράγματι εἶχε βρεῖ τήν ἀπόδειξη ἢ
 ὄχι. Γεγονός εἶναι ὅτι, ἔκτοτε, οὔτε βρέθηκε ἡ ἀπόδειξη οὔτε
 διαφεύστηκε τό θεώρημα. Ρώτησαν λοιπόν τόν Hilbert γιατί δέν
 καταπιάνεται μέ τό θεώρημα, ἀφοῦ, ὅπως τοῦ εἶπαν, ἦταν ὁ μό-
 νος πού θά μπορούσε νά τό ἀποδείξει, ἢ νά ἀποδείξει ὅτι εἶναι
 ἐσφαλμένο καί ὁ Hilbert ἀπάντησε: «Μόνο γιά νά προπαρασκευ-
 αστῶ ἢ νά καταπιαστῶ μέ τό θεώρημα, θά μοῦ χρειάζονταν τρία
 ἢ τέσσερα χρόνια, καί δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι θά ἔφτανα σέ
 κάποιο ἀποτέλεσμα. Συνεπῶς, εἶναι ἀντιοικονομικό νά ἐπιδοθῶ
 σ' αὐτό». Καί ξέρουμε γενικότερα, ἀπ' τήν ἱστορία τῆς φυσικῆς
 λ.χ., πῶς οἱ μεγάλοι φυσικοί, ἢ τουλάχιστον οἱ περισσότεροι ἀπ'
 τούς μεγάλους φυσικούς, δέν εἶναι αὐτοί πού καταπιάστηκαν μέ
 τά καθ' ἑαυτά ἀπολύτως σημαντικά προβλήματα, ἀλλά αὐτοί
 πού εἶχαν τή διαίσθηση, τήν ὁσφρηση νά ἐπισημάνουν τά προ-
 βλήματα πού ἦταν πραγματικά ὄριμα καί νά καταπιαστοῦν μέ
 τή λύση τους.

Γι' αὐτό λοιπόν μιλάμε γιά πραγματική ἀντινομία: δέν μπο-
 ροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ στάση αὐτή εἶναι παράλογη, ἀλλά οὔτε
 μποροῦμε καί νά κλείσουμε τά μάτια μας μπρός στά ἀναπάντε-
 χα συλλογικά ἀποτελέσματα πού ἐπακολουθοῦν καί ἀφοροῦν
 σχεδόν τά πάντα. Γιά νά διαλέξουμε, πρέπει νά γνωρίζουμε τά
 ἀποτελέσματα. Καί θά ἔπρεπε ἴσως νά τά θέλουμε. Γιά νά τά
 θέλουμε, θά ἔπρεπε νά ἔχουμε προσανατολισμούς, νά ἔχουμε
 ἐπιλογές, πέρα ἀπ' τό κριτήριο τοῦ τί εἶναι πραγματοποιήσιμο
 καί τί ὄχι, πού στήν πράξη δέν μᾶς ὠφελεῖ καθόλου, προκειμένου
 γιά τήν τεχνική. Πραγματοποιήσιμη, λ.χ. εἶναι καί ἡ καταστροφή
 τῆς γῆς. Εἶναι τεχνικά πραγματοποιήσιμη, ἀλλά σέ ἕνα λεπτό,
 καί μάλιστα ὄχι σιγά σιγά. Σέ ὀρισμένες ἐλάχιστες ἄλλες περι-
 πτώσεις ὅπως ἡ ἰατρική ἔρευνα, γιά τήν ὁποία θά μιλήσω παρα-
 κάτω, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπάρχει πιεστική κοινωνική ἀνάγκη γιά
 νά ὑπάρχει πραγματική ἐπιλογή, θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν κριτή-

ρια και προτεραιότητες. Ποιά όμως; Ποιός τά προσδιορίζει και πάνω σε ποιά βάση; Όχι μόνο, σε τελευταία ανάλυση, είναι αδύνατον σ' αυτούς τούς τομείς να θεμελιωθούν κριτήρια με τρόπο αδιαμφισβήτητο, αλλά, κι αν ακόμα τά διαθέταμε, ή σχετικά συνεπής εφαρμογή τους θά δημιουργούσε άμέσως φοβερά προβλήματα. Διότι αυτή ή εφαρμογή δέν μπορεί παρά να γίνεται συνεχώς μέσα σε μία κατάσταση ιδιαίτερα άβέβαιη και συνεχώς μεταλλασσόμενη.

Θά πάρω μόνο ένα παράδειγμα: Τό Έθνικό Ίνστιτούτο Ύγείας τών ΗΠΑ, αρκετά χρόνια άφου είχαν αρχίσει να γίνονται βιολογικά πειράματα και επεμβάσεις στα γονίδια κ.ο.κ. τά όποια έγκυμονούσαν από κανένα έως ένδεχομένως τρομερά άποτελέσματα, εξέδωσε ένα σύνολο κανόνων πού όρίζουν τί μπορούν να κάνουν και τί δέν μπορούν να κάνουν τά εργαστήρια, άποσκοπώντας να αποκλείσει τούς κινδύνους πού είναι έμφυτοι στα πειράματα πού γίνονται. Θά σημειώσω μόνο τουτο: Άν κάποιος πιστεύει ότι οί κανόνες πού εξέδωσε τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ λύνουν τό πρόβλημα, σημαίνει ότι πιστεύει πώς τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ είναι παντογνώστης. Διότι, φυσικά, τό Ε.Ι.Υ. τών ΗΠΑ εξέδωσε κανόνες πάνω σε μία δεδομένη κατάσταση και μέ βάση αυτά πού ήξερε ως εκείνη τή στιγμή.

Άλλο παράδειγμα: τά βιολογικά όπλα για τά όποια ξαναέγινε λόγος τά τελευταία χρόνια και για τά όποια είναι γνωστό ότι οί Ρώσοι, τουλάχιστον, τά έτοίμαζαν. Από μία-δυό καταστροφές πού έγιναν στη Ρωσία, ξέρουμε πώς υπάρχουν εργοστάσια πού παράγουν έναν ίο και τό μικρόβιο πού προκαλεί τόν άνθρακα, μία αρκετά τρομερή ασθένεια. Άλλά αυτά τά βακτηριολογικά όπλα, αν τά συγκρίνουμε μέ τίς δυνατότητες τής σύγχρονης γενετικής, γίνονται περίπου συμπαθητικά: είναι αρκετά ρετρό και τελείως πρωτόγονα. Τί θά μπορούσε να κάνει ό άνθρακας σε σχέση μέ τή σύγχρονη γενετική; Είναι, θά μπορούσα να πω, ό,τι είναι ή πυρίτιδα σε σχέση μέ τή βόμβα ύδρογόνου. Προς τό παρόν, αν και δέν ξέρουμε τίποτα κατ' ουσίαν, ή έρευνα και τό στοκάρισμα φαίνεται να έχουν περιοριστεί. Αυτό όφείλεται στο γε-

γονός ότι οί υπερδυνάμεις έχουν αρκετά πυρηνικά όπλα και τή δυνατότητα αυτού πού λέγεται *overkill*, του «ύπερσκοτωμού» δηλαδή. Όπως ξέρουμε, έχουμε στη διάθεσή μας, κάθε κάτοικος τής γής, περίπου 4 τόνους ίσοδύναμο νιτρογλυκερίνης. Σ' αυτό αντιστοιχούν τά στοκαρισμένα πυρηνικά όπλα. Όπως και τά πυρηνικά και τά χημικά όπλα (πού ήθελε να έχει ό πρόεδρος Μιττεράν πρό δύο-τριών ετών), τά γενετικά όπλα, αν κατασκευαστούν, δέν θά κατασκευαστούν ούτε από μαραγκούς ούτε από ύδραυλικούς. Άν γίνουν, θά γίνουν από πολύ καλούς βιολόγους, από πολύ καλούς χημικούς, όπως τά άλλα έγιναν από τήν άφρόκρεμα τής άτομικής φυσικής τής έποχής. Η άμερικανική άτομική βόμβα δέν θά είχε ύπάρξει χωρίς τήν τρομερή δουλειά πού εκαναν μέσα σε 2-3 χρόνια ό Von Neumann και ένας άλλος μεγάλος μαθηματικός, λιγότερο γνωστός, αλλά εξίσου σημαντικός, ό Ulam. Όπως άλλωστε και στις ΗΠΑ, στη Ρωσία και τή Μεγάλη Βρετανία και τή Γαλλία και τήν Κίνα και τήν Ίνδια και ίσως κι άλλοι, βρέθηκαν και φυσικοί και μαθηματικοί για να φτιάξουν τά πυρηνικά όπλα πού υπάρχουν. Και όταν ή Κά-Γκέ-Μπέ χρειάζόταν ψυχιάτρους, τούς έβρισκε μέ τήν ίδια εύκολία μέ τήν όποια ή αστυνομία τής Άργεντινής έβρισκε γιατρούς πού διατηρούσαν στη ζωή τό θύμα, τό όποιο οί αστυνομικοί υπέβαλλαν σε μαρτύρια για να μπορέσει να συνεχιστεί τό μαρτύριό του και να πάρουν ίσως και καμιάν άλλη πληροφορία ή απλώς, στις περισσότερες περιπτώσεις πού ξέρουμε, από άπλό σαδισμό τών αστυνομικών. Θέλω να πω ότι ή πείρα άποδεικνύει (δέν επιτίθεμαι προσωπικώς έναντιον κανενός, όλοι είμαστε σ' αυτό τό σακί) —αν χρειάζόταν άπόδειξη— ότι οί επιστήμονες, ως επιστήμονες, δέν είναι ούτε καλύτεροι ούτε χειρότεροι απ' τούς άλλους άνθρώπους και, θά έπρεπε να προσθέσουμε, ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο σάφρονες. Δέν λέω «σοφοί» ή «είδικευμένοι», αλλά «σάφρονες».

Θά ήθελα να επιμείνω πάνω σ' αυτό τό θέμα, διότι σήμερα ύπάρχει επίσης ή αυταπάτη, ή όποια, θεοποιώντας κατά κάποιον τρόπο τήν τεχνολογική επιστήμη, τείνει να θεοποιήσει ή, εν πάση περι-

πτώσει, νά έξωραΐσει καί τά ύποκείμενα. Σχετικά μέ τή συμπεριφορά καί τήν ψυχολογία τῶν ἐπιστημόνων, μποροῦμε ν' ἀφήσουμε κατά μέρος τήν ἀπλή φιλοκέρδεια, ἡ ὁποία ἐδῶ δέν παίξει ἴσως ἰδιαίτερο ρόλο, ἀλλά ἀπό τήν ὁποία, θά ἔπρεπε νά ποῦμε, δέν φαίνεται ἡ ἐπιστημονική παιδεία νά προφυλάσσει περισσότερο ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη. Ἡ ἐπιστημονική παιδεία δέν προφυλάσσει οὔτε ἀπό φανατισμούς πολιτικούς ἢ ἐθνικούς, ὅπως ἀπεδείχθη κατά τή διάρκεια τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων. Ὅλα αὐτά εἶναι ἡ κοινή μας μοίρα, ἡ μοίρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐδῶ ὑπάρχουν κίνητρα πιά εἰδικά, πού ἔχουν περισσότερο ἐνδιαφέρον. Π.χ. μιά καριέρα ὑπό ἴσους ὅρους στή στρατιωτική ἔρευνα, στήν ἔρευνα τῆς πολεμικῆς βιομηχανίας, εἶναι πολύ πιά εὐκολη ἀπ' ὅ,τι στήν πολιτική ἔρευνα. Τήν καριέρα δέν τήν ἀναφέρω ἐδῶ ἀπό τήν ἀποψη τῶν χρημάτων πού ἀποδίδει, ἀλλά ὡς πρός τίς δυνατότητες πού εἶναι βασικῆς γιά ἕναν ἐπιστήμονα: νά κάνει τά πράγματα πού τόν ἐνδιαφέρουν, νά τά κάνει μέ τόν δικό του τρόπο, νά διευθύνει ἕνα ἐργαστήριο ἀντί νά δουλεύει σ' ἕνα ἐργαστήριο ὑπό τή διεύθυνση κάποιου ἄλλου. Ὑπάρχει ἐπιπλέον καί τό «μικρόβιο» τῆς ἔρευνας, τό ὁποῖο καθεαυτό δέν εἶναι οὔτε καλό οὔτε κακό – μπορεῖ μάλιστα νά εἶναι καί ἀξιοθαύμαστο.

Ἐδῶ, μπορεῖ κανεῖς νά θυμηθεῖ μιά ωραία ἱστορία, πού συνοψίζει τό πρόβλημα, σ' ἕνα ἀπό τά καλύτερα μυθιστορήματα – πού εἶναι ἀπλῶς μυθιστόρημα – τοῦ Σολζενίτσιν, τόν *Πρῶτο Κύκλο*. Ἐκεῖ εἶναι φυλακισμένοι ἀπό τήν Κά-Γκέ-Μπέ διαφωνοῦντες ἢ καί μή διαφωνοῦντες ἐπιστήμονες. Ὅπως ξέρετε, ἀπό τό 1930 ἢ 1931 καί πέρα, ὁ Στάλιν μάζεψε ἀνθρώπους διαφωνοῦντες ἢ μή. ἄν τούς κατήγγελλε κάποιος πού ἤθελε τή θέση τους. Ἀπό μιά ὀρισμένη στιγμή καί πέρα, εἶχαν προσπαθήσει νά διαλέξουν τούς καλύτερους ἐπιστήμονες ἀνάμεσα στούς φυλακισμένους καί, κρατώντας τους μέσα σ' ἕνα εἶδος βελτιωμένης φυλακῆς, νά τούς κάνουν νά δουλέψουν γιά τούς σκοπούς τοῦ κράτους. Καί ὁ Σολζενίτσιν περιγράφει κάτι πού νομίζω ἔχει πραγματική βάση: Σέ μιά ὀρισμένη στιγμή, ἡ ὁ Μπέρια ἢ ὁ Στάλιν εἶχαν σκεφτεῖ ὅτι

ἕνας ἄριστος τρόπος γιά νά ἐπισημαίνουν καί νά συλλαμβάνουν τούς διαφωνοῦντες εἶναι νά μπορεῖ νά ἀναγνωρίζεται ἕνα ἄτομο ἀπό τή φωνή του, ὅπως περνάει μέσα σέ μιά τηλεφωνική συνδιάλεξη. Ὑποθέστε ὅτι εἴστε διαφωνῶν, ἀντιπολιτευόμενος, παράνομος σ' ἕνα τέτοιο καθεστῶς. Φυσικά, δέν τηλεφωνᾶτε ἀπό τό σπίτι σας, ἀλλά ἀπό ἕναν τηλεφωνικό θάλαμο, καί προσπαθεῖτε νά φύγετε ὅσο πιά γρήγορα γίνεται. Τή φωνή σας ὁμῶς τήν ἀφήνετε. Ἡ φωνή αὐτή ἔχει ἕνα ἠχητικό φάσμα πού, μέ κάποια ἀνάλυση μπορεῖ νά ἐξατομικευθεῖ. Αὐτοί λοιπόν οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν συλληφθεῖ ἀπό τόν Στάλιν, τόν θεωροῦν τέρας, θεωροῦν τόν Μπέρια τέρας, ἀλλά, τέλος πάντων, ἡ διεύθυνση τῆς Κά-Γκέ-Μπέ καί τό δεξί χέρι τοῦ Μπέρια τούς ἔχει ἐπιβάλλει νά λύσουν τό πρόβλημα: «Πῶς μπορεῖ νά καθοριστεῖ ἕνα ἄτομο ἀπό τό φάσμα τῆς φωνῆς του;». Καί, μέσα σέ μιά τρομερή ἀγωνία καί ἀντίφαση (ἀπό τή μιά ξέρουν ὅτι θά ὀδηγήσει σέ νέες συλλήψεις, ἀπό τήν ἄλλη ὁμῶς τό ἐπιστημονικό πρόβλημα εἶναι ἐλκυστικό), καταπιάνονται μ' αὐτό, τό λύνουν τελικά, καί τό τραγικό τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος πού συλλαμβάνεται μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ μηχανήματος πού κατασκευάστηκε εἶναι ἕνας μή ἐπιστήμονας, πού προσπαθοῦσε νά τούς βοηθήσει. ὄντας στό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

Νομίζω ὅτι θά μποροῦσε νά δείξει κανεῖς εὐκολα πῶς ἀκόμα καί ἡ ἴδια ἡ στρατιωτική ἔρευνα, ὅπως καί ἡ πολιτική τῶν ἐξοπλισμῶν, μέ τήν ὁποία βέβαια συμβιώνει, πού ὑποτίθεται ὅτι ἔχει κριτήρια μονοσήμαντα, στήν πραγματικότητα ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες περιπτώσεις δέν ἔχει τέτοια μονοσήμαντα κριτήρια. Θά μποροῦσε νά πει κανεῖς ὅτι, καί στή χειρότερη τῶν περιπτώσεων, οἱ στρατιωτικές χρήσεις δέν εἶναι παρά μιά μικρή πλευρά ὅλου αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, καί ὅτι ἡ μεγαλύτερη πλευρά εἶναι οἱ οἰκολογικές ἐπιπτώσεις στίς σημερινές ἐξελίξεις. Θά παραπέμψω σέ δύο μόνο μεγάλους, Ἀμερικανούς, ἐπιστήμονες.

Ἡ πρώτη παραπομπή εἶναι ἡ ἐξῆς: «Τό χειρότερο πού μπορεῖ νά συμβεῖ στή δεκαετία τοῦ '80, ἡ ὁποία τελειώνει, δέν εἶναι οὔτε ἡ ἐξάντληση τῶν πηγῶν ἐνέργειας, οὔτε ἡ οἰκονομική κατάρρευ-

ση, οὔτε ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπό μιά ὀλοκληρωτική κυβέρνηση. Ὅσο φοβερές κι ἂν εἶναι αὐτές οἱ καταστροφές γιά μᾶς, θά μπορούσαν νά ἐπανορθωθοῦν μετά ἀπό μερικές γενιές. Ἡ μοναδική στό εἶδος της διαδικασία, πού ἐξελλίσσεται στή δεκαετία τοῦ '80 καί θά ἀπαιτήσῃ ἑκατομμύρια χρόνια γιά νά ἐπανορθωθεῖ, εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς ποικιλίας τῶν ζωντανῶν γενῶν καί τῶν ζωντανῶν εἰδῶν, πού προκαλεῖται μέ τήν καταστροφή τῶν φυσικῶν οἰκοσυστημάτων. Αὐτή τήν τρέλα πολύ δύσκολα θά μᾶς τή συγχωρήσουν οἱ ἀπόγονοί μας».

Ἡ ἄλλη παραπομπή εἶναι: «Λίγα προβλήματα εἶναι τόσο παραγνωρισμένα καί, ταυτόχρονα, τόσο σημαντικά, ὅσο ἡ ἐπιταχυνόμενη ἐξάλειψη τῶν βιολογικῶν πόρων τῆς γῆς. Σπρώχνοντας τά ὑπόλοιπα ζῶντα εἶδη στήν ἐξαφάνιση, ἡ ἀνθρωπότητα πριονίζει μέ ζῆλο τό κλαδί στό ὁποῖο βρίσκεται καθισμένη».

Ἡ καταστροφή αὐτή δέν προκαλεῖται φυσικά ἀπό τό κινήγι, οὔτε ἀπό τό D.D.T., οὔτε ἀπό τό ἀπεχθέστατο ψάρεμα τῆς φάλαινας, τά ὁποῖα δυστυχῶς πολύ συχνά μονοπώλησαν τίς ἐνέργειες τῶν οἰκολόγων καί τῶν περιβαλλοντολόγων. Ἡ καταστροφή ἔχει ἓνα ὄνομα: εἶναι ἡ σχεδόν βέβαιη καί ἐπιταχυνόμενη ἄλλωστε ἐξαφάνιση, μέσα στά προσεχῆ τριάντα χρόνια, τῶν τροπικῶν δασῶν, πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἔντονης ἀποχέρωσης καί ἐκδάσωσης, στήν ὁποία ἐπιδίδονται οἱ χῶρες τῆς τροπικῆς καί τῆς ἰσημερινῆς ζώνης ὑπό τήν πίεση τῶν πραγμάτων ἢ, ἂν ὄχι τῶν πραγμάτων, τῶν κρατῶν καί τῶν ἐταιρειῶν. Ξέρετε ὅτι, αὐτήν τή στιγμή πού μιλάμε, καίνε ἑκατομμύρια ἑκτάρια στήν Ἀμαζόνιο ζούγκλα γιατί θέλουν νά τήν ἐκχερσώσουν; Αὐτό πλέον εἶναι πριόνισμα τοῦ κλαδιοῦ εἰς τό τετράγωνον! Διότι εἶναι γνωστό, τό ἔχουν πεῖ ὅλοι οἱ γεωλόγοι, ὅτι τά ἐδάφη αὐτῆς τῆς τεράστιας λεκάνης (μιλάμε γιά τή μισή Λατινική Ἀμερική) δέν εἶναι ἐδάφη πού θά μπορέσουν νά ἀντισταθοῦν μετά τήν καταστροφή τῆς ζούγκλας—θά φύγουν ὅλα μέ τίς βροχές.

Ποιά εἶναι ἡ συλλογιστική ἐδῶ πέρα; Λένε αὐτές οἱ κυβερνήσεις: Πρέπει νά κάνουμε κάτι γιά νά τραφοῦν οἱ πεινασμένοι πληθυσμοί. Αὐτοί πού ἐπενδύουν κεφάλαια γιά τήν ἀνάπτυξη,

εἴτε εἶναι διεθνεῖς ὀργανισμοί εἴτε ἰδιῶτες, σπρώχνουν πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Τώρα, τά καταστρεπτικά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δέν εἶναι μόνο ἡ βέβαιη ἐξαφάνιση χιλιάδων καί δεκάδων χιλιάδων καί ἀκόμα περισσότερων ζωντανῶν εἰδῶν, ἀλλά, ἀκόμα χειρότερο, οἱ σοβαρότατες διαταραχές καί τῆς θερμικῆς ἰσορροπίας τῆς γῆς καί τῆς ὑδρολογικῆς καί μετεωρολογικῆς κατάστασής της, ὅσο καί τῶν μεγάλων βιοχημικῶν κύκλων ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα στή θάλασσα, στή γῆ κ.λπ. Σκεφθεῖτε μιά ὑδρόγειο, περίπου ὅπως εἶναι ἀκόμα μέχρι αὐτήν τή στιγμή, τῆς ὁποίας ἓνα τεράστιο τμήμα τῆς ἠπειρωτικῆς ἐπιφάνειας καλύπτεται ἀπό δάση καί ἀπό ὅλους τοὺς ζῶντες ὀργανισμούς πού εἶναι μέσα σ' αὐτόν τόν δασικό βίότοπο, καί σκεφθεῖτε μιά γῆ, ἴδια κατά τά ἄλλα, ὅπου ὅλα τά δάση ἔχουν ἐξαλειφθεῖ καί καλλιεργοῦνται δημητριακά. Αὐτοί οἱ δύο πλανῆτες δέν ἔχουν καμιά σχέση ὁ ἓνας μέ τόν ἄλλο, καί εἶναι περίπου βέβαιο ὅτι ὁ δεύτερος δέν θά μπορούσε νά συνεχίσει γιά πολύ καιρό τή ζωή πού ξέρομε.

Οἱ ἄνθρωποι κινητοποιήθηκαν μέ τό θέμα τοῦ Τσερνομπίλ. Θά τολμήσω νά πῶ ὅτι, σέ σχέση μέ τά προβλήματα πού ἔχουμε μπροστά μας, τό Τσερνομπίλ ἦταν μιά πολύ μικρή ὑπόθεση. Ἐγινε τόσοσ θόρυβος, γιατί τό Τσερνομπίλ ἐπέτρεπε νά κινητοποιήσει κανεῖς τοὺς ἀνθρώπους, ἐκμεταλλεόμενος τόν ἄμεσο φόβο τους καί κατευθύνοντάς τους πρὸς φαινομενικά προσιτοὺς πολιτικούς στόχους: κλείσιμο τῶν πυρηνικῶν ἐργοστασίων κ.λπ. Πῶς μπορούν τώρα νά κινητοποιηθοῦν οἱ λαοί, ποιός μπορεῖ νά τοὺς κινητοποιήσῃ ἐναντίον τῆς καταστροφῆς τῶν τροπικῶν δασῶν; Ἡ συλλογιστική ἐδῶ, ὅπως εἶπα, εἶναι ὅτι πρέπει νά τραφοῦν οἱ ντόπιοι πληθυσμοί. Ἐρχεται λοιπόν κάποιος, καί λέει: βεβαίως, νά τραφοῦν οἱ ντόπιοι πληθυσμοί, ἀλλά οἱ βιομηχανικές χῶρες ἔχουν τεράστια ἀγροτικά πλεονάσματα, τά ὁποῖα καί καταστρέφουν. Πάρτε παράδειγμα τίς ἑλληνικές χωματερές, ὅπου βάζουν νά σαπίζουν τά πορτοκάλια καί δέν ἐπιτρέπεται νά πουληθοῦν. Ἐπιπλέον, δυνάμει ἔχουν ἀκόμα περισσότερα πλεονάσματα, δεδομένου ὅτι οἱ γεωργοί ἀμείβονται γιά νά μὴν παράγουν, κι αὐτό συμβαίνει στίς περισσότερες χῶρες — καί στήν Ἀμερική καί στήν

Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Συνεπώς, νά διατεθοῦν τά πλεονάσματα καί νά αὐξηθοῦν αὐτές οἱ παραγωγές καί νά μείνουν τά τροπικά δάση. Τότε θά μᾶς κατηγορήσουν (αὐτό ἔχει ἤδη λεχθεῖ καί λέγεται ὀλοένα καί περισσότερο) ὅτι θέλουμε νά διατηρήσουμε τίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου σέ ἐξάρτηση ἀπό τόν ἰμπεριαλισμό. Ἄν τώρα πεῖτε, ὅπως θά ἔλεγα ἐγώ, ὅτι, βεβαίως, ξέρουμε πολύ καλά πῶς ὅλα αὐτά εἶναι πραγματοποιήσιμα μόνο ὑπό τόν ὄρο μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δομῆς τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, ἡ συζήτηση τελειώνει, διότι θά σᾶς κατατάξουν στούς ἀδιόρθωτους οὐτοπιστές, ἐνῶ ὅλοι αὐτοί οἱ κυβερνῶντες καί οἱ ἄλλοι, πού δέν μποροῦν νά δοῦν δυό χρόνια πῶς μπροστά, εἶναι προφανῶς ρεαλιστές.

Βλέπει κανεῖς ἀμέσως ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις δέν ἀνταποκρίνονται σέ ἀποσαφηνισμένες ἐπιλογές, διότι δέν ὑπάρχει κανεῖς πού θά τίς κάνει. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες πρῶτα πρῶτα δέν ἀποφασίζουν ὡς τέτοιοι καί, ἐπίσης, θά ἔπρεπε νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι δέν θά εἶχαν καμιᾶ ἀρμοδιότητα νά ἀποφασίσουν. Ἐνας εἰδικός, π.χ., τῶν ἀκτίνων Λέιζερ, ἕνας φυσικός, δέν μπορεῖ ν' ἀποφασίσει ὡς τέτοιος, ἂν ἡ ἔρευνά του ἔχει ἢ δέν ἔχει προτεραιότητα, σέ σύγκριση π.χ., μέ ἔρευνες σχετικές μέ τό ἀνοσοποιητικό σύστημα τοῦ ὄργανισμοῦ. Τώρα, στόν βαθμό πού οἱ ἐπιστήμονες συμμετέχουν στή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων, πῶς μποροῦν νά τίς ἐπηρεάσουν; Μποροῦν νά τίς ἐπηρεάσουν μονάχα ἂν ἐνταχθοῦν σέ μιάν ἀπό τίς φατρίες, ἢ ἂν κερδίσουν τήν ἐμπιστοσύνη μιᾶς ἀπό τίς διάφορες πολιτικογραφειοκρατικές κλίκες πού ἀνταγωνίζονται γιά τήν ἐξουσία καί χρησιμοποιοῦν τά ἐπιστημονικά καί τεχνικά προβλήματα ἀπλῶς σάν ἐμβλήματα ἢ σημαῖες, ἢ ἔχουν ἀνάγκη ἀπό εἰδικούς γιά νά ντύσουν μέ ἐπιστημονικό μανδύα ἐπιλογῆς πού ἔχουν ἤδη κάνει μέ διαφορετικά κριτήρια. Ἐάν, π.χ., ἔχουν ἀποφασίσει γιά ἄλλους λόγους νά στηθεῖ ἕνα ἐργοστάσιο κάπου, θά βροῦν ἕναν ἐμπειρογνώμονα πού θά γνωματεύσει ὅτι πράγματι, ἐκεῖ πρέπει νά στηθεῖ αὐτό τό ἐργοστάσιο. Καί, ὅπως τό ἔλεγα πρὶν σχετικά μέ τά κίνητρα τῶν ἐπιστημόνων, σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἡ ἐξασφάλιση χρη-

ματοδότησης γιά τό πρόγραμμα τοῦ καθενός, σέ ἀνταγωνισμό μέ τά προγράμματα τῶν ἄλλων, δέν εἶναι ζήτημα φιλοκέρδειας, οὔτε κἂν καριέρας καί προσωπικοῦ γοήτρου, διότι, κατά τόν πῶς ἀνθρώπινο τρόπο, ἡ ἰδέα τοῦ καθενός εἶναι τό παιδί του, καί ἀντικειμενικότητα σχετικά μέ τήν ἰδέα του εἶναι ὑποκειμενικά περίπου ἀδύνατη.

Τώρα, ὅσον ἀφορᾷ τούς πολιτευόμενους, οἱ ὁποῖοι, σέ τελευταία ἀνάλυση, λένε τήν τελευταία λέξη γιά τούς προϋπολογισμούς τῆς ἔρευνας, φιλανθρωπικοί λόγοι θά ἐπέβαλλαν νά μή μιλήσουμε γι' αὐτούς. Ὅταν οἱ πολιτευόμενοι δέν εἶναι ἀμαθεῖς, ἔχουν τίς προσωπικές τους, ὑποκειμενικές μανίες, τό ὁποῖο ἴσως εἶναι χειρότερο ἀκόμα κι ἀπ' τό νά εἶναι ἀμαθεῖς. Δέν ξέρω ἂν θυμᾶστε τό σκάνδαλο τῶν «ὀσφραινομένων» ἢ «ὀσφραντικῶν» ἀεροπλάνων. Ὑπῆρξε ἕνας Βέλγος ἀπατεῶν, ὁ ὁποῖος πούλησε στόν Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν καί στό γαλλικό κράτος καί ἔβγαλε ἀρκετά μεγάλα ποσά, τῆς τάξεως δεκάδων ἑκατομμυρίων δολλαρίων, τήν ἰδέα μιᾶς ἔρευνας πού θά ὀδηγοῦσε σέ ἀεροπλάνο ἐφοδιασμένα μέ μηχανήματα, τά ὁποῖα ἀπό 20 χιλιόμετρα καί πάνω θά ὀσφραίνονταν τό πετρέλαιο, θά ἦταν δηλαδή ἱκανά νά ἐπισημάνουν ὅτι σ' αὐτό ἢ σ' ἐκεῖνο τό σημεῖο τοῦ ὠκεανοῦ ὑπάρχουν πετρελαιοφόρα στρώματα. Καίτοι ἐπρόκειτο γιά τέλεια μπαρούφα, ἐντούτοις ὁ ἀπατεῶν αὐτός μπόρεσε νά τυλίξει ἀκόμα καί εἰδήμονες καί, ὅταν ξέσπασε τό σκάνδαλο, βγήκε ὁ Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν στήν τηλεόραση, θυμωμένος, πᾶνε χρόνια τώρα, καί εἶπε: «Ξεχνᾶτε ὅτι ἔτσι γίνεται πάντα μέ τίς ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις, καί τόν Γαλιλαῖο τόν καταδίκασε ἡ Ἱερά Ἐξέταση». Ἐκανε δηλαδή τή σύγκριση ἐκείνου τοῦ ἀπατεῶνα μέ τόν Γαλιλαῖο. Ὁ Ζισκάρ, σημειῶστε, ἔχει ὁ ἴδιος τελειώσει μιάν ἀπό τίς ἀνώτατες γαλλικές Σχολές- νομίζω τό Πολυτεχνεῖο. Ἡ περίπτωση ὅπου οἱ πολιτευόμενοι ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι κάτι ξέρουν, εἶναι ἴσως ἡ χειρότερη. Ἐάν εἶναι ἀμαθεῖς καί τό ξέρουν, πράγμα πού δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο, τότε καθοδηγοῦνται ἀπό συμβούλους, οἱ ὁποῖοι, στίς καλύτερες περιπτώσεις, στράφηκαν πρὸς τή Διοίκηση καί τά Πολιτικά Γραφεῖα, διότι ἡ προσωπική

τους έπιστημονική απόδοση ήταν άμελητέα. Αυτοί δηλαδή πού συνήθως λειτουργούν ως έπιστημονικοί σύμβουλοι τών κυβερνήσεων είναι, σε σχέση με την έπιστημονική έρευνα, ό,τι και οί κριτικοί ως προς την προσωπική καλλιτεχνική δημιουργία. Άνθρωποι, πού δέν είχαν τά κότσια νά γράψουν μουσική, γίνονται κριτικοί τής μουσικής.

Θά μπορούσε νά πεί κάποιος ότι στό κάτω κάτω ζοῦμε στή λεγόμενη Δημοκρατία και ότι τό κοινό ή ή κοινή γνώμη μπορεί ή όφείλει νά έλέγχει αυτά πού γίνονται. Αυτό, φυσικά, είναι μιά άπλοϊκή και παιδαριώδης άφαίρεση. Πρώτα πρώτα, θά έπρεπε νά έπαναλάβουμε αυτό πού ήταν πολύ γνωστό μέχρι προσφάτως (φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο τό ξεχνούν οί άνθρωποι, ίσως γιατί επικράτησε ή εκ νέου ανακάλυψη τών άξιων τής «φιλελεύθερης» πολιτικής φιλοσοφίας), ότι δηλαδή ή λεγόμενη «κοινή γνώμη» έχει πρόσβαση μόνο στις πληροφορίες πού οί κρατούντες έχουν την καλοσύνη κάθε φορά νά παράσχουν. Ότι αυτή ή κοινή γνώμη χειραγωγείται με χίλιους τρόπους και ότι τής χρειάζονται τεράστιες προσπάθειες για νά ανακόπτει από καιρού εις καιρόν, αλλά μόνο εκ τών υστερών, ένα μικρό μέρος αυτών πού έπιτελούνται καθ' όλο τό είκοσιτετράωρο από τούς κρατικούς, πολιτικούς και οικονομικούς γραφειοκράτες. Πέρα όμως άπ' αυτό, τό πρόβλημα είναι βαθύτερο. Άφορά δηλαδή τή διαμόρφωση τών παραστάσεων, τών εικόνων, τών ιδεών και τής θέλησης του σύγχρονου ανθρώπου. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, μπορούμε νά πούμε ότι αυτές οί παραστάσεις, ή αυτή ή θέληση, διαμορφώνονται συνεχώς από τό σύνολο του σύγχρονου θεσμισμένου κόσμου συμπεριλαμβανομένης και αυτής τής τεχνοεπιστήμης. Η έπιστήμη αυτή, με τή σειρά της προίκισε τόν κόσμο άπ' τόν όποιο προέρχεται, με τό καταπληκτικό αυτό εργαλείο πού είναι από τή φύση του προσαρμοσμένο, όχι μόνο προς τήν έξάπλωση, αλλά και προς τό περιεχόμενο τής χειραγώγησης: τά σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Όλα αυτά είναι αλήθεια αλλά δέν έξαντλούν τό ζήτημα.

Ποιός θέλησε ή σύγχρονη τεχνοεπιστήμη νά είναι αυτή πού

είναι; Ποιός θέλει τή συνέχισή της και τόν ανεξέλεγκτο πολλαπλασιασμό της; Κανένας – και όλοι. Πρέπει νά σταματήσουμε νά έπαναλαμβάνουμε και νά εφαρμόζουμε σε όλόκληρη τήν ανθρωπότητα τή μαρξιστική θέση τή σχετική με τό προλεταριάτο. Νά λέμε δηλαδή ότι έδω υπάρχει κάτι τό παντοδύναμο και ιστορικά προορισμένο νά λύσει όλα τά ζητήματα και τό όποιο, ταυτοχρόνως, είναι τελείως άθώο για όλα όσα του συμβαίνουν, τό γεγονός, π.χ., ότι τό προδίδουν οί άρχηγοί του, ή τό χειραγωγούν κ.λπ. Άν ποτέ έπέλθει ένας πυρηνικός χειμώνας, ή άν λιώσουν οί πολικοί παγετώνες, άν κάποιος θανατηφόρος και ταχείας μεταδόσεως ιός δραπετεύσει από κάποιο εργαστήριο γενετικής και άν γίνουν οί συνεπαγόμενες καταστροφές και άν οί άπαγριωμένοι και λιμασμένοι έπιζώντες στήσουν ένα δικαστήριο και πιάσουν κανένα διασωθέντα φυσικό ή βιολόγο, ή κατάσταση φυσικά θά έμπεριέχει τά ίδια παράδοξα και τίς ίδιες άπορίες πού έμπεριείχε ή κατάσταση όταν έγινε ή Δίκη τής Νυρεμβέργης, παρουσία σοβιετικών εισαγγελέων, ή πρόσφατα, ή εκλογή του κ. Βαλντχάιμ στήν προεδρία τής Αυστρίας. Διότι, φυσικά, κανένα ολοκληρωτικό καθεστώς δέν θά μπορούσε νά κάνει ό,τι έκανε χωρίς τά εκατομμύρια τών εκατομμυρίων τών Άιχμαν και τών Βαλντχάιμ, διότι ούτε ό Άιχμαν ούτε ό Βαλντχάιμ ούτε και ό Χίτλερ θά ήταν τίποτα, ούτε και ό Στάλιν, χωρίς τήν άνοχή τών αντίστοιχων λαών. Κατά τόν ίδιο τρόπο, ή χιονοστιβάδα τής σύγχρονης τεχνοεπιστήμης τροφοδοτείται, όχι μόνο από τήν άπλή άνοχή, αλλά και από τήν ενεργό υποστήριξη τών λαών. Και μπορούμε νά οδηγήσουμε λαούς όλόκληρους μπροστά σε δικαστήριο; Ποιός θά άπάρτιζε αυτό τό δικαστήριο; Με ποιά βάση θά τούς εκρινε; Ίσως οί λαοί οδηγούνται μόνοι τους αυτήν τή στιγμή στό δικαστήριο, παρασύροντας ένδεχομένως μαζί τους και τούς 39 Δίκαιους τής έβραϊκής παραβολής. (Υπάρχει μιά έβραϊκή παραβολή, πού λέει όπ' ό Θεός θά είχε καταστρέψει τόν κόσμο έδω και χιλιάδες χρόνια, αλλά δέν τόν καταστρέφει, διότι σε κάθε στιγμή, ζούν πάνω στή γη 39 δίκαιοι άνθρωποι και δέν θέλει νά τούς καταστρέψει μαζί με τούς άλλους).

Στήν πράξη, οί πάντες, και οί φιλελεύθεροι και οί μαρξιστές και οί πλούσιοι και οί φτωχοί και οί σοφοί και οί αναλφάβητοι, πίστεψαν, θέλησαν νά πιστεύουν και θέλουν πάντα νά πιστεύουν ότι ή τεχνοεπιστήμη είναι σχεδόν πάνσοφη, σχεδόν παντοδύναμη, και ότι θά ήταν επίσης και πανάγαθη, αν οί διάφοροι κακοί, ανάλογα μέ τίς ιδέες του καθενός, δέν τήν είχαν εκτρέψει πρός τούς δικούς τους στόχους. Συνεπώς, τό ζήτημα ξεπερνάει κατά πολύ κάθε διάσταση ιδιαίτερων συμφερόντων ή χειραγώγησης. Αφορά ακόμα μιά φορά τόν φαντασιακό πυρήνα του σύγχρονου ανθρώπου, τής κοινωνίας και τών θεσμών, πού ο ίδιος δημιουργεί και οί όποιοι τόν διαμορφώνουν. Θα επανέλθω σ' αυτό, στό τέλος τής όμιλίας. Άς συγκρατήσουμε μόνο τώρα ότι, αν πράγματι είναι έτσι, οί απαιτούμενοι μετασχηματισμοί για νά αντιμετωπίσουμε τά τεράστια αυτά προβλήματα είναι απείρως βαθύτεροι απ' ό,τι μπόρεσε κανείς νά φανταστεί μέχρι σήμερα. Και τό πέραςμα από τή σημερινή κατάσταση σέ μιά κατάσταση όπου ή τεχνοεπιστήμη δέν θά δημιουργούσε, ή τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό, τούς ίδιους τρομερούς κινδύνους πού δημιουργεί τώρα, δέν βρίσκει ως αναλογία στην ιστορία τής ανθρωπότητας, παρά ένδεχομένως τό πέραςμα από τήν παλαιολιθική εποχή στή νεολιθική.

Φυσικά, κανείς δέν θέλει και κανείς δέν πρέπει νά θέλει τήν επιστροφή στή λίθινη εποχή, παρ' όλο πού φαίνεται ήδη ότι περίπου τή διαλέξαμε, χωρίς νά τό ξέρουμε και χωρίς νά τό θέλουμε. Άλλά και κανείς δέν μπορεί νά συνεχίσει νά τρέφεται μέ τήν αυταπάτη ότι ή τεχνοεπιστήμη είναι ένα άριστο εργαλείο στα χέρια κακων μαστόρων ή σέ χέρια ανθρώπων πού τήν εκμεταλλεύονται.

Επανέρχομαι στό ζήτημα τών επιλογών και σας παρακαλώ νά σκεφθείτε. Ποιός έκανε και ποιός θά μπορούσε ποτέ νά κάνει, από τή σκοπιά τής ανθρωπότητας, τόν λογαριασμό κόστος-κέρδος, συγκρίνοντας τά ποσά πού αφιερώνουμε στην έρευνα για τόν καρκίνο και τά ποσά πού θά ήταν αναγκαία για νά μήν πεθαίνουν απ' τήν πείνα τά παιδιά στον Τρίτο κόσμο; Ή, ποιά

όρθολογική επιλογή θά μπορούσε νά υπάρξει ανάμεσα στα θαυμαστά αποτελέσματα τών πειραμάτων του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πυρηνικών Έρευνών στή Γενεύη (και τά εκατομμύρια δολάρια, πού διατίθενται γι' αυτά), και στους ζωντανούς νεκρούς τών πεζοδρομίων τής Βομβάης ή τής Καλκούτας; Και δέν θά συζητήσω καν τό θέμα πού ανακύπτει από τίς τεχνητές γονιμοποιήσεις, τίς μεταμοσχεύσεις κ.λπ., για τίς όποιες φέρνουν σαν δικαιολογία τό δικαίωμα στέρων ατόμων νά έχουν τά δικά τους παιδιά, τίς έρευνες και τά χρήματα πού αφιερώθηκαν σ' αυτήν τή ζοφερή φάρσα, όταν ή ίδια τηλεόραση πού δείχνει αυτά τά παιδιά πού βγαίνουν από τούς σωλήνες, τρία λεπτά μετά και χωρίς νά κάνει τή σύγκριση, δείχνει τούς σκελετούς τών πεινασμένων παιδιών τής Αιθιοπίας και τής Έρυθραίας. Η επιλογή έχει ήδη γίνει και δείχνει τό ποιόν του σύγχρονου ανθρώπου. Ο παραλογισμός πού τήν καλύπτει είναι ή εις άτοπον άπαγωγή τής ιδέας τών δικαιωμάτων: Ο κύριος και ή κυρία τάδε έχουν τό δικαίωμα νά έχουν ένα δικό τους παιδί - δικό τους, από τήν άποψη τών γονιδίων. Και, για νά τό έχουν αυτό τό δικό τους παιδί σέ μιά ανεπτυγμένη χώρα, ξοδεύονται χρηματικά ποσά και χρόνια έργασίας, πού θά μπορούσαν νά είχαν κρατήσει στή ζωή τουλάχιστον πενήντα παιδιά σέ μιά υπανάπτυκτη χώρα, από τά όποια ο κύριος και ή κυρία τάδε θά μπορούσαν νά είχαν υιοθετήσει, όχι ένα, αλλά δύο παιδιά.

Δέν λέω ότι όλες αυτές οί επιλογές είναι λαθεμένες, λέω ότι είναι, σέ πρώτη προσέγγιση, τελείως αυθαίρετες και, σέ δεύτερη προσέγγιση, αν δει κανείς τά πράγματα από κοντά, παύουν νά είναι αυθαίρετες και εκφράζουν κάτι άλλο. Πάντως, καθορίζονται απ' ό,τι άλλο θέλετε εκτός από όρθολογικές ή ανθρωπινες προτεραιότητες. Διότι, τήν ίδια στιγμή πού ισχυρίζεται κανείς ότι υπηρετεί τά μόνιμα και παγκόσμια συμφέροντα τής ανθρωπότητας, κάνοντας, λ.χ., έρευνα για τή θεραπεία του καρκίνου, αφού κάθε άνθρωπος θά μπορούσε κάποτε νά προσβληθεί από καρκίνο, τήν ίδια στιγμή βλέπουμε ότι αυτή ή παγκοσμιότητα είναι τελείως κενή, για τόν άπλούστατο λόγο ότι ή πλειοψηφία του πλη-

θυσμοῦ τῆς γῆς αὐτήν τῆ στιγμῇ δέν ἔχει κἀν τῆ μαθηματική πιθανότητα νά φτάσει στήν ἡλικία ὅπου ἡ ἐπίπτωση τῆς προσβολῆς ἀπό τόν καρκίνο εἶναι σημαντική. Φυσικά, ὑπάρχουν καί καρκίνοι παιδιῶν, ἀναμφίβολα, ὅπως καί καρκίνοι νέων ἀνθρώπων, οἱ μεγάλες ὁμως ἐπιπτώσεις ἀρχίζουν ἀπό τά 30-40 καί πέρα. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν στούς 2 μῆνες, στούς 6 μῆνες, στά 7 χρόνια, τί καλό τούς κάνει, θεωρητικά καί στατιστικά, ἂν ἐμεῖς ξοδεύουμε χρήματα γιά νά γιατρέψουμε τόν καρκίνο; Οἱ ἐπιλογές αὐτές στήν πραγματικότητα καθορίζονται ἀπό τῆ διαδικασία, ἡ ὁποία, στίς λεπτομέρειές της, εἶναι τυχαία, ἀλλά στό σύνολό της στερεά προσανατολισμένη. Εἶναι ἡ συνεχῆς ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐπιστήμης, πραγματικό σφυρί χωρίς μάστορα, πού κινεῖται καί χτυπάει μέ συνεχῶς ἀξανόμενο ὄγκο καί ἐπιταχυνόμενη κίνηση.

* * *

Θά ἤθελα τώρα νά πῶ μερικά γιά τίς κοινωνικές παραστάσεις τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή γιά τήν ἰδέα πού ἔχουν γιά τῆ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες καί ὁ μέσος ἄνθρωπος, ἀκόμα καί ὁ σχετικά μορφωμένος.

Θά ἀρχίσω ἀπό μιᾶ διαπίστωση πού δέν εἶναι καθόλου πρωτότυπη, ἔχει γίνει χιλιάδες φορές. Ἡ κατάστασή μας ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι τελείως παράδοξη: ὅσο περισσότερα γνωρίζουμε, μέ μιᾶ ἐννοία, τόσο λιγότερα γνωρίζουμε καί, ὅσο περισσότερο εἴμαστε δυνατοί, ὅπως τό ἔλεγα στήν ἀρχή, τόσο περισσότερο ἀδύναμοι γινόμαστε. Καί ὅσο περισσότερα γνωρίζουμε ἢ τουλάχιστον ὅσο περισσότερα γνωρίζουν οἱ ἐπιμέρους ἐπιστήμονες, τόσο λιγότερο γνωρίζουν τί εἶναι καί τί θά μπορούσε νά εἶναι ἡ γνώση. Ὅσο περισσότερα γνωρίζει ὁ ἐπιστήμονας μέ μιᾶ ἐννοια, τόσο λιγότερα γνωρίζει, καί αὐτό δέν εἶναι δύσκολο νά τό ἀποσαφηνίσουμε ὡς πρός τό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας τῆς γνώσης – ἐδῶ, δέν πρόκειται μόνο γιά τήν εἰδίκευση, ἀλλά καί γιά τά προβλήματα πού συνεχῶς ἀνακινεῖ ἡ ἐπιστήμη. Ποιά εἶναι ἡ σχέση

αὐτῆς τῆς γνώσης μέ τό ὑποκείμενό της; Ἄν θεωρήσουμε τό ἀτομικό της ὑποκείμενο, δηλαδή τόν συγκεκριμένο ἐπιστήμονα, εἶναι σίγουρο, ὅπως ἔχει λεχθεῖ ἄπειρες φορές, ὅτι αὐτός ὁ συγκεκριμένος ἐπιστήμονας γνώριζε, ὅπως τό λένε στά ἐγγλέζικα, *more and more about less and less*. Ὅλοένα καί περισσότερα πράγματα πάνω σέ ὅλοένα καί λιγότερα θέματα, ἢ σέ περισσότερο περιορισμένα θέματα. Περιορισμένα ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἔκταση, ἀλλά καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό νόημα καί τίς συνθήκες αὐτῆς τῆς γνώσης. Ἄν θεωρήσουμε τό συλλογικό ὑποκείμενο, τῶν ἐπιστημονικῶν κοινοτήτων, μέσα στούς κόλπους τῶν ὁποίων ἐπί τρεῖς δεκαετίες τώρα γίνονται συζητήσεις γιά τήν πολυεπιστημονικότητα, ἢ δι-επιστημονικότητα, γιά νά ὑπερβληθεῖ ἡ εἰδίκευση, βλέπουμε ὅτι οἱ συζητήσεις δέν ἀπέβησαν σέ τίποτα καί δέν ἀντιστάθμισαν τήν πραγματικότητα τῆς ἐπιταχυνόμενης ἐξειδίκευσης καί τῶν ἀποτελεσμάτων της. Ἄν ἐξετάσουμε τό κυρίως κοινωνικό ὑποκείμενο, τήν ἀνθρώπινη κοινότητα, μπορούμε νά δοῦμε ἕνα βαθύτατο διαζύγιο. Πρίν ἀπό 30 χρόνια, ἔγινε στήν Ἀγγλία μιᾶ συζήτηση γιά τίς δύο κουλτούρες: τήν κουλτούρα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί τήν ἀνθρωπιστική κουλτούρα, καί τό γεγονός ὅτι ἔχουν διασπαστεῖ στή σύγχρονη κοινωνία, ἀλλά τό φαινόμενο εἶναι βαθύτερο καί τό εἶχε ἤδη παρατηρήσει στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἕνας μέγας Γερμανός κοινωνιολόγος, ὁ Max Weber, ὅταν ἔλεγε ὅτι ἕνας πρωτόγονος ἢ ἄγριος γνωρίζει ἀπείρως περισσότερα πράγματα σχετικά μέ τόν κόσμο πού τόν περιβάλλει, ἀπό πρακτική ἀποψη, ἀπ' ὅ,τι ἕνας σημερινός ἄνθρωπος. Καί ἕνας Ἀμερικανός, ἐπίσης μέγας, οἰκονομολόγος, ὁ Veblen, παρατηροῦσε ὅτι, ἀκόμη καί σέ περίπτωση καταστροφῆς μιᾶς ἰνδιάνικης φυλῆς, ἀρκεῖ νά σωθεῖ μιᾶ Ἰνδιάννα καί νά ἀφεθεῖ μέσα στούς λειμῶνες τοῦ Middle West: μόνη της αὐτή ἡ γυναίκα εἶναι ἱκανή νά ξαναδημιουργήσει ὅλα τά τεχνουργήματα τῆς φυλῆς καί νά κατασκευάσει καί τά παπούτσια καί τῆ δερμάτινη σκηνή της καί τά ἄλλα ὅλα, διότι ξέρει τόν πρακτικό κόσμο, μέσα στόν ὁποῖο ζεῖ. Γιά κανέναν σημερινό ἄνθρωπο ἢ ὁμάδα σημερινῶν ἀνθρώπων δέν θά μπορούσε φυσικά κανεῖς νά πεῖ τό ἴδιο.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή θεωρητική πλευρά τοῦ ζητήματος, ἄν στό παρελθόν ὑπῆρχε ἕνα εἶδος θρησκευτικῆς πίστεως ἀπέναντι στήν ἐπιστήμη, σήμερα ὑπάρχει μιά διάχυτη καί ἀσαφῆς πίστη, ἀφηρημένη, ἕνα περίβλημα πού περιέχει μόνο κάποια ξεραμένα ψίχουλα πού ἔχουν πέσει ἀπ' τό τραπέζι τῶν ἐκλαϊκευτῶν. Δεδομένου ὅτι ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς πίστεως τοῦ κοινοῦ στήν ἐπιστήμη εἶναι κάτι σάν νερουλιασμένο διήθημα παραστάσεων πού προέρχονται ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐπιστήμονες, θά προσπαθῆσω νά πῶ μερικές λέξεις γιά τό πῶς ἐγώ τουλάχιστον βλέπω τίς παραστάσεις τῶν ἐπιστημόνων σέ σχέση μέ τήν ἐπιστήμη – ἢ μάλλον, διότι αὐτό θά ἦταν τεράστιο θέμα, θά ἤθελα ἀπλῶς νά μιλήσω γιά δύο παραλογοισμούς πού μοῦ φαίνονται πάρα πολύ διαδεδομένοι καί ἐξαιρετικά ἀντιπροσωπευτικοί, καί οἱ ἴδιοι καί στούς ποικίλους συνδυασμούς τους, καί πού, νομίζω, χαρακτηρίζουν τούς σημερινούς ἐπιστήμονες, ἀπ' ὅ,τι ἔχω διαπιστώσει καί σέ συζητήσεις καί στά γραπτά τους.

Ὁ πρῶτος παραλογοισμός, πού εἶναι λιγότερο πειστικός καί πού κανείς ποτέ δέν τόν ὑποστηρίζει ἀνοιχτά, ἀρνεῖται στήν ἐπιστήμη κάθε ἀξία ἀλήθειας ἢ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, δίνει στόν ὄρο «ἀλήθεια» τήν πιό στενά πραγματιστική ἔννοια. Δηλαδή, ὅτι οἱ ἐπιστημονικές προτάσεις εἶναι ἀπλῶς καί μόνο κάτι πού λειτουργεῖ. Καί γιατί λειτουργεῖ; Καί γιατί εἶναι ἀληθινή αὐτή ἡ ἔκφραση: «ἀληθινές εἶναι οἱ ἐπιστημονικές προτάσεις, ὅταν αὐτές οἱ προτάσεις καί τά συμπεράσματά τους λειτουργοῦν»: Καί πῶς τό ξέρουμε ὅτι λειτουργοῦν; Τέτοιου εἴδους ἐρωτήσεις, φυσικά, ὁ πραγματικισμός τίς ἀποφεύγει καί, ὅπως εἶναι φυσικό, γεννάει τόν σκεπτικισμό πού, τά τελευταῖα χρόνια, ξαναεκφράστηκε ρητά ἀπ' τόν Φαγιεράμπεντ: τά πάντα λειτουργοῦν, ὅτιδήποτε λειτουργεῖ. Δέν πρόκειται ἐδῶ νά ἐπαναλάβω τή φιλοσοφική ἀνασκευή τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἀλλά θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μόνο ὅτι αὐτή ἡ ὀριακή ἀντίληψη, δηλ. ὁ ἐπιστημονικός ἀναρχισμός, ὅπως ὀνόμασε ὁ Φαγιεράμπεντ τήν ἀποψή του, ξεκινάει ἀπό μιά διαπίστωση, τήν ὁποία δέν ἀντιλαμβάνεται, ἀλλά οὔτε καί ἐκφωνεῖ σωστά. Αὐτή ἡ διαπίστωση (τήν ἔχω διατυπώσει

ἀπό τό 1971 σ' ἕνα κείμενο στά Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου), ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ στό βάθος τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού γεννάει ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης δέν ἀποτελεῖ ἕνα σύστημα πού ἀνελίσσεται μέσα στόν χρόνο. Δέν μποροῦμε, δηλαδή, νά δοῦμε τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης σάν κάτι πού παρουσιάζει μιά πλήρη λογική, ἔτσι ὅπως ἐξελίσσεται μέσα στόν χρόνο (θά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτό). Ἐπίσης, αὐτός ὁ ἐπιστημολογικός ἀναρχισμός ξεχνάει κάτι ἄλλο ἐξίσου σημαντικό. Εἶναι ἐσφαλμένο νά λέμε ὅτι τά πάντα λειτουργοῦν, ὅλα δουλεύουν, ὅλα πιάνουν, διότι αὐτό πού διαπιστώνουμε μέσα στήν ἐπιστημονική δουλειά εἶναι ὅτι, σέ μιά δεδομένη στιγμή, ἐλάχιστες εἶναι οἱ θεωρεῖες πού μποροῦν πραγματικά νά μποῦν σέ συναγωνισμό ἀνάμεσά τους, δεδομένου τοῦ τεράστιου ἀριθμοῦ τῶν γεγονότων, πού ἔχουν ἤδη γίνει ἀποδεκτά, καί τῶν πραγμάτων, γιά τά ὁποῖα ξέρουμε ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως, εἶναι ἀσφαλῶς ἐσφαλμένα. Αὐτό ἐπίσης μᾶς δείχνει ὅτι, ὅσες κι ἄν εἶναι οἱ δυσκολίες πού ἐμπερικλείει αὐτή ἡ ἔκφραση, ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀσφαλῶς κάποια σχέση μέ κάτι πού μᾶς ξεπερνάει, δηλαδή μέ αὐτό πού εἶναι, ἄσχετα ἀπό μᾶς.

Ὁ δεύτερος παραλογοισμός, πού εἶναι πολύ πιό διαδεδομένος καί νομίζω ὅτι τόν ἀποδέχεται στήν οὐσία ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐπιστημόνων, εἶναι μιά ἐκδοχή τοῦ προοδευτισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα. Αὐτός ὁ παραλογοισμός ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς γνώσης μας μέσα στόν χρόνο διαγράφει μιά ἀσυμπτωτική πορεία πρὸς τήν ἀλήθεια, πού τήν προσεγγίζουμε ὀλοένα καί περισσότερο. Ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες, πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη, εἶναι ὀλοένα καί λιγότερο ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες τῆς πραγματικότητας καί, κυρίως, ὅτι οἱ προηγούμενες θεωρίες ἀποτελοῦν, κάθε φορά, ἰδιαίτερες περιπτώσεις τῶν μετέπειτα θεωριῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν γενίκευση τῶν προηγούμενων. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ ἀποψη εἶναι τελείως ἀβάσιμη. Λέω «παραλογοισμός», διότι, φυσικά, ὁποῖος σκέπτεται στοιχειωδῶς τί σημαίνουν οἱ λέξεις, καταλαβαίνει ὅτι δέν μπορῶ νά πῶ ὅτι μιά καμπύλη εἶναι ἀσύμπτωτη ὅταν δέν μπορῶ νά προσδιορίσω τίνος

πράγματος είναι ασύμπτωτη. Τό νά λέμε λοιπόν ότι ή επιστήμη βαδίζει ασυμπτωτικά πρός τήν αλήθεια, σημαίνει ότι ξέρουμε ποιά είναι ή γραμμή πού προσδιορίζει αύτή τήν αλήθεια, σημαίνει ότι ξέρουμε τή μαθηματική τιμή αύτῆς τῆς αλήθειας. Ἀλλά, πίσω ἀπ' αύτόν τόν παραλογισμό κρύβεται μιά βαριά μεταφυσική. Ἡ ἰδέα δηλαδή ὅτι, ὅσο προχωροῦν οἱ γνώσεις, τόσο περισσότερο προσεγγίζουμε πρός μιά αλήθεια, δέν στέκεται, παρά μόνο ἂν ὑπάρχει ἓνα εἶδος προκαθορισμένης ἁρμονίας ἀνάμεσα στή διάταξη τῶν διαστρωματώσεων τῆς πραγματικότητας καί στήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης μας. Ἡ, ἐπίσης, ἡ ἰδέα, πού μπορεῖ νά εἶναι καί σωστή, ἀλλά εἶναι προφανῶς προβληματική, πῶς ὅ,τι εἶναι βαθύτερο, ὅ,τι εἶναι λιγότερο ἄμεσα φαινομενικό, εἶναι κατ' ἀνάγκη καθολικό ἢ καθολικότερο. Αὐτή ἡ δεύτερη ἐκδοχή στηρίζεται πολύ συχνά, σχεδόν καθημερινά, ἓνα εἶδος δογματικῆς θριαμβολογίας. Ἐννοῶ τό δόγμα πού ὑπόσχεται «αὔριο θά σᾶς ποῦμε τήν τελευταία λέξη», τοῦ ὁποίου τά παραδείγματα εἶναι ἀφθονότατα καί ἀρχίζουν ἤδη ἀπό τή νευτώνεια ἐποχή. Θά σᾶς ἀναφέρω μόνο δύο:

Τό 1898, γινόταν ἓνα παγκόσμιο συνέδριο φυσικῆς καί προήδρευε ὁ πολύ σημαντικός Ἄγγλος φυσικός λόρδος Kelvin, μέ τή θεωρία τοῦ ὁποίου μετράμε ἀκόμα τούς βαθμούς τῆς ἀπόλυτης θερμοκρασίας. Κηρύσσοντας τήν ἑναρξη τοῦ συνεδρίου ὁ Kelvin συνέχαιρε τόν ἑαυτό του καί τούς συναδέλφους του πού ἦταν ἐκεῖ, λέγοντας ὅτι μέ τή δουλειά τους τελειώσανε κατ' οὐσίαν τό οικοδόμημα τῆς φυσικῆς. Ἡ φυσική εἶναι σήμερα, τό 1898, ὀλοκληρωμένη, τελειωμένη. «Ξέρω, βέβαια», προσέθετε, «ὑπάρχουν ἀκόμα δύο μικρά προβλήματα, ἀλλά, χωρίς καμιά ἀμφιβολία, μέσα στά χρόνια πού μᾶς ἔρχονται θά τά λύσουμε κι αὐτά». Ἡ ἱστορία αὐτή εἶναι ὠραιότατη, διότι δέν ξέρεи κανεῖς τί νά πρωτοθαυμάσει: τή μέχρι παραφροσύνης μεγαλομανία καί ἀλαζονεία τοῦ Kelvin ἢ τό σίγουρο ἔνστικτο τοῦ μεγαλοφυοῦς φυσικοῦ, πού τόν ὤθησε νά θίξει ἀκριβῶς τά δύο σημεία πού θά προκαλοῦσαν τήν κατάρρευση τοῦ οικοδομήματος, τοῦ ὁποίου γιόρταζε τήν ὀλοκλήρωση. Ἀνέφερε, δηλαδή, τό πείραμα τοῦ Michelson, πού

εἶναι ἡ βάση τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας, καί τήν ἀκτινοβολία τοῦ μέλανος σώματος, τά μυστήρια τῆς ὁποίας προσπαθώντας νά λύσει ὁ Πλάνκ ὀδηγήθηκε στήν ὑπόθεση τῶν «κβάντα» καί δημιούργησε τήν κβαντική φυσική, πού εἶναι ἀκόμα πιό σημαντική ἀνατροπή τῆς κλασικῆς φυσικῆς ἀπ' ὅ,τι ἡ σχετικότητα.

Τό δεύτερο ἀνέκδοτο εἶναι τοῦ 1927, ὅταν ἓνας ἄλλος μέγανος φυσικός, ἀπό τούς πέντε ἢ ἕξι πού παίξανε πραγματικό ρόλο στήν ἴδρυση τῆς κβαντικῆς φυσικῆς ὁ Πάουλι, βραβεῖο Νόμπελ, ἀπέτρεπε συλλήβδην τούς νέους φοιτητές πού πήγαιναν νά τόν δοῦν γιά νά κάνουν φυσική, λέγοντάς τους: «Διαλέξτε κάποια ἄλλη ἐπιστήμη, ἡ φυσική δέν ἔχει πολύ μέλλον, τά λύσαμε ὅλα τά ζητήματα», ἢ «τί μπαίνετε σ' αὐτή τήν ἐπιστήμη πού εἶναι τελειωμένη, νεκρή, ὅπως ἡ εὐκλείδεια γεωμετρία» κ.λπ.

Καί οἱ δύο αὐτοί παραλογισμοί ἔχουν, παρά τή φαινομενική τους ἀθωότητα, κοινωνικές καί πολιτικές ἐπιπτώσεις. Διότι, εἴτε λέμε ὅτι τά ξέρουμε ὅλα καί αὔριο θά τά ξέρουμε καλύτερα, εἴτε λέμε ὅτι δέν ξέρουμε τίποτα ἢ κανεῖς δέν ξέρει τίποτα, τά ἀποτελέσματα εἶναι τά ἴδια – πολιτικά καί κοινωνικά. Τά ξέρουμε, συνεπῶς ἐμεῖς πρέπει νά ἀποφασίζουμε διότι ἐμεῖς ξέρουμε, συνεπῶς παραίτηση τῆς κοινωνίας, ἢ, δέν ξέρουμε τίποτα καί κανεῖς δέν ξέρει τίποτα, συνεπῶς ἡ ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων εἶναι ἐξίσου καλή ἢ ἐξίσου κακή μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη.

Καί στίς δύο περιπτώσεις, συγκαλύπτεται ὁ φιλοσοφικός προβληματισμός, ὁ ὁποῖος, ὄχι μόνο βρίσκεται στίς ρίζες τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης, ἀλλά σήμερα, περισσότερο ἀπό ποτέ, τῆς εἶναι ἀναγκαῖος. Γιά νά τελειώσω αὐτές τίς παρατηρήσεις, πού ἀφοροῦν τούς ἐπιστήμονες, θά ἔπρεπε νά ἀναφέρω ὅτι ἀσφαλῶς ὑπάρχει μιά κατηγορία ἐπιστημόνων πού ζοῦν διαρκῶς σ' ἓνα διανοητικό διχασμό ἢ σχάση ἢ, ὅπως λένε οἱ Ἀμερικανοί, σχιζοφρένεια, ἀνάμεσα σέ δύο ἐπίπεδα συνείδησης αὐτοῦ πού κάνουν, χωρίς νά μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ποιό ἀπ' αὐτά τά δύο ἐπίπεδα εἶναι πιό βαθύ ἀπό τό ἄλλο. Στό ἓνα ἐπίπεδο, ὁ ἐπιστήμονας πού ἀντιπροσωπεύει αὐτή τήν κατηγορία θά σκεφτεῖ καί θά πεῖ, κυρίως σέ δημόσια συζήτηση: «Κατέχουμε τήν αλήθεια ἢ θά τήν ἀποκτή-

σουμε ή θά αποκτήσουμε τήν καλύτερη ανθρωπίνως δυνατή προσέγγισή της» και, σ' ένα άλλο επίπεδο, ο ίδιος επιστήμονας, αν τον σπρώξετε στη συζήτηση, θά πει: «Τό νά συζητάτε τό πρόβλημα τής αλήθειας σημαίνει απλώς ότι έχετε μείνει στην παλιά μεταφυσική. Διότι τό πρόβλημα τής αλήθειας δέν έχει κανένα νόημα, ή επιστήμη δέν εξετάζει τό τί, αλλά τό πώς, ή επιστήμη δέν θέτει έρωτήματα στό αντικείμενό της, αλλά απλώς τό χειρίζεται και προβλέπει τή συμπεριφορά του (φράση του Francois Jacob: Στά εργαστήρια δέν ρωτάμε πιά τή ζωή, αλλά τή χειρίζομαστε). Ο επιστήμονας θά συνεχίσει, λέγοντας ότι υπάρχουν ορισμένοι υπολογισμοί και ορισμένα πειράματα πού λειτουργούν και άλλα πού δέν λειτουργούν, και τά γυροφέρνουμε ώσπου τό επιτύχουν, ή ώσπου αλλάξουμε τίς υποθέσεις πού είχαμε στην αρχή. Αν είναι λίγο πιό εκλεπτυσμένος, θά προχωρήσει σε μιάν αντίληψη όπως του Πόππερ, ή οποία επιτυγχάνει μιá ιδιόμορφη σύνθεση των δύο προηγουμένων, και θά πει πώς μιá θεωρία δέν είναι ποτέ αληθινή, αλλά απλώς είναι αναιρέσιμη ή ανασκευάσιμη, και πώς γίνεται προσωρινά αποδεκτή για όσο διάστημα δέν έχει γίνει ακόμα ή ανασκευή της. Βεβαίως, θά αρνηθεί νά διερωτηθεί τί είναι αυτό πού κάνει αληθινή τήν ανασκευή μιáς θεωρίας και, ακόμα λιγότερο, νά αναρωτηθεί ποιές είναι όλες οι προϋποθέσεις, τόσο από τήν πλευρά του υποκειμένου, όσο κι από τήν πλευρά του αντικειμένου τής επιστήμης, πού καθιστούν δυνατές διαδικασίες, όπως ή υιοθέτηση υποθέσεων, ή αναίρεσή τους και ή ανασκευή τους.

Πίσω απ' αυτούς τούς συλλογισμούς βρίσκεται μιá στάση (και εκεί είναι τό βάρος του ζητήματος) πού ισοδυναμεί με τόν ισχυρισμό ότι τό ζήτημα τής αλήθειας δέν τίθεται, ότι τό μόνο πού τίθεται είναι ένα ζήτημα ορθότητας ή ακρίβειας, ορθών αποτελεσμάτων, ακρίβειας των παρατηρήσεων, συνέπειας ή αντιστοιχίας ανάμεσα σ' αυτό πού έρευνά, βρίσκει και υποστηρίζει ο επιστήμονας, και στό σώμα των εκάστοτε αποδεκτών και προσωρινά αποδεδειγμένων ή μή επιστημονικών αντιλήψεων.

Έτσι, ή επιστημονική δραστηριότητα μετατρέπεται σε μιá τε-

χνο-πραγματιστική δραστηριότητα, ή οποία χειρίζεται αντικείμενα, όργανα, αλγορίθμους, και ικανοποιείται όταν όλα αυτά λίγο πολύ δουλεύουν, αρνείται όμως νά θέσει έρωτήματα πού αφορούν τήν ίδια τή φύση της και τούς όρους τής επιτυχίας της, ακόμα και τής στενά πραγματιστικής της επιτυχίας. Τό αποτέλεσμα είναι ότι έτσι καταργείται κάθε επικοινωνία ανάμεσα στην επιστήμη και στη φιλοσοφία ή, απλούστερα, ανάμεσα στην επιστήμη και στην πραγματική σκέψη, στον στοχασμό, στον προβληματισμό. Τά ζητήματα πού γεννούν οι διαδοχικές κρίσεις μες στην ιστορία τής επιστήμης, τό ζήτημα πού γεννάει τό απλό γεγονός ότι υπάρχει πραγματική ιστορία τής επιστήμης (όχι διαρκής συσσώρευση αποτελεσμάτων, τά όποια ποτέ δέν θά έθεταν υπό αμφισβήτηση αυτό πού είχε λεχθεί προηγουμένως), τά ζητήματα πού γεννούν οι όροι και τά θεμέλια τής επιστημονικής δραστηριότητας, με μιá λέξη αυτό πού ή επιστήμη λέει ή δέν λέει για τό όν, για αυτό πού είναι και για τόν τρόπο τής ύπαρξής του, όπως επίσης αυτό πού ή επιστήμη λέει ή δέν λέει γι' αυτόν ο οποίος γνωρίζει, δηλαδή για τόν άνθρωπο – όλα αυτά τά ζητήματα εμφανίζονται, έτσι, σαν ζητήματα πού πρέπει νά ξεχαστούν διότι είναι δήθεν μεταφυσικά. Κι αυτό, σε τέτοιο βαθμό, πού αναρωτιέμαι αν αυτά πού σας λέω έδω σήμερα πού λέω, έδω και πολύ καιρό, αυτή ή γλώσσα, αυτός ο προβληματισμός, πού, σημειωτέον, στον καιρό τους υπήρξαν ή γλώσσα και ο προβληματισμός αυτών των διαφόρων πτωχών τῶ πνεύματι, πού ονομάζονταν Δημόκριτος, Πλάτων, Αριστοτέλης, Καρτέσιος, Λάμπιντς, Νεύτων, Κάντ, Μάξγουελ, Αϊνστάϊν, Πουανκαρέ, Βόηγ, Weyl, Eddington, Hibert, Ντέ Μπρόλι, Χάιζενμπεργκ και άλλων, κι αυτή ή έκπληξη πού πρέπει νά χαρακτηρίζει κάθε άνθρωπο, τό «θαυμάζειν» πού έλεγε ο Αριστοτέλης, πού δημιουργούν τά αποτελέσματα τής σύγχρονης επιστήμης – αναρωτιέμαι, λοιπόν, αν αυτή ή γλώσσα, αυτές οι απορίες, αυτές οι έρωτήσεις, αυτή ή έκπληξη, αυτός ο προβληματισμός, θά έχουν ακόμα, για τόν επιστήμονα πού θά ζει μετά από 30 χρόνια, κάποιο νόημα, έστω και κωμικό, ή αν θά του φαίνονται απλώς άκατανόητα, αν δηλαδή δέν φτά-

σουμε σ' έναν τεχνεπιστημονάνθρωπο, ο οποίος απλώς θά λύνει τά προβλήματα πάνω στον ύπολογιστή του, χωρίς νά συλλογίζεται καί νά στοχάζεται γιατί μπαίνουν αυτά τά προβλήματα καί τί σημαίνουν λύσεις καί τί σημαίνει ή ίδια ή δραστηριότητά του καί τί σημαίνει ή σχέση αὐτῆς τῆς γνώσης μ' αὐτό πού πραγματικά εἶναι, ὅπως καί ή σχέση αὐτῆς τῆς γνώσης μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Τό καταπληκτικό εἶναι ὅτι αὐτό γίνεται σέ μιά στιγμή ὅπου τά πραγματικά φιλοσοφικά προβλήματα πού γεννάει ή ίδια ή εξέλιξη τῆς ἐπιστήμης εἶναι τεράστια καί κάθε ἄλλο παρά θά μπορούσαν νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ μιά καθησυχαστική ὑπνηλία σχετικά μέ τήν ἐπιστημονική δραστηριότητα. Δέν μπορῶ δυστυχῶς νά μῶ στή συζήτηση αὐτῶν τῶν θεμάτων. Θά ἤθελα μόνο νά θίξω ἕνα-δύο σημεία, πολύ σύντομα.

* * *

Υπῆρξε μιά ὀρισμένη εὐτυχισμένη περίοδος τῆς φυσικῆς, ὡς καί τό 1900 περίπου, ὅπου ή φυσική ἦταν, ἂν μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ, «πλήρης», μέ τήν τοπολογική ἔννοια, ἔστω καί ἂν ὑπῆρχαν προβλήματα. Ὁ κόσμος τοῦ Νεύτωνος μέ τά μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδη βεβαίως περιεῖχε προβλήματα, ἀλλά αὐτά τά προβλήματα μπορούσε νά τά ἀπωθήσει κανεῖς στά ὄρια. Ἄν θυμᾶστε, λ.χ., ὑπάρχει στόν Εὐκλείδη ἕνα ἀγκάθι, πού εἶναι τό περίφημο αἶτημα τῶν παραλλήλων. Προφανῶς ὁ Εὐκλείδης θά ἤθελε νά μπορέσει νά τό ἀποδείξει, νά ἀποδείξει ὅτι ἀπό ἕνα σημεῖο ἔξω ἀπό μιά εὐθεῖα μόνο μιά παράλληλο μπορούμε νά σύρουμε πρός αὐτή τήν εὐθεῖα. Δέν μπόρεσε νά τό ἀποδείξει, ἀντελήφθη ὅτι κάτι περίεργο γίνεται ἐκεῖ πέρα, καί γι' αὐτό δέν τό ὀνόμασε ἀξίωμα, τό ἔθεσε ὡς «αἶτημα». Υπάρχει λοιπόν αὐτό τό ἀγκάθι, ἀλλά, ἂν τό παραβλέψουμε αὐτό τό ἀξίωμα, ὑπάρχει μιά εὐκλείδεια γεωμετρία πού χρειάστηκε μερικές μεταρρυθμίσεις – ἄς μὴν μπαίνουμε τώρα σέ λεπτομέρειες – ἀλλά εἶναι πλήρης. Ἐπίσης, ὁ νευτώνειος φυσικός κόσμος, ἐννοῶ αὐτό τό κοσμοεῖδωλο, εἶναι «πλήρης», μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἀποσιωποῦμε ἕνα ἢ δύο ἔρω-

τήματα. (Τί σημαίνει π.χ., ὁ συγχρονισμός παρατηρήσεων πού γίνονται ἀπό παρατηρητές πού δέν βρίσκονται στό ἴδιο σημεῖο τοῦ κόσμου;)

Στή σημερινή ἐπιστήμη, ή κατάσταση δέν εἶναι καθόλου ἀνάλογη. Δέν μπορῶ δυστυχῶς νά τό διαπραγματευθῶ τό ζήτημα, θά πῶ μόνο, ἀρχίζοντας ἀπό τά μαθηματικά, ὅτι καί στά ἴδια τά μαθηματικά ὑπάρχουν, μετά ἀπό τή δουλειά πού ἐμφανίστηκε στή δεκαετία τοῦ '30, σημαντικότερα προβλήματα, πού ἀφοροῦν τά θεμέλια τῶν μαθηματικῶν, τά ὅποια εἶναι γνωστά, τά ὅποια δέν ἐμποδίζουν μέν τούς μαθηματικούς νά δουλεύουν τούς συγκεκριμένους κλάδους τους, ἀλλά τά ὅποια, δυστυχῶς, ἐντοπίστηκαν στή μαθηματική λογική – ἔγιναν δηλαδή ἀποκλειστική δουλειά αὐτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τή μαθηματική λογική – καί, ἐπίσης δυστυχῶς, χωρίς νά ἀγνοοῦνται ὡς ὀνόματα προβλημάτων, δέν ἔγιναν ἀντικείμενο καμιάς πραγματικῆς δουλειᾶς ἐκ μέρους τῶν φιλοσόφων.

Υπάρχει καί ἕνα ἄλλο τεράστιο πρόβλημα, πού ἀφορᾶ τό σύνολο τῶν μαθηματικῶν καί τῆς φυσικῆς: τό ἀπλούστατο καί ἐκπληκτικό γεγονός ὅτι τά μαθηματικά ἔχουν σχέση μέ τή φύση. Τό πρόβλημα, πού ἤδη βασάνιζε τόν Πυθαγόρα καί τόν Πλάτωνα, ἂν τό σκεφτοῦμε μέ τή μορφή πού ἔχουν ή σημερινή φυσική καί τά σημερινά μαθηματικά, γίνεται ξαφνικά ἐφιαλτικό, διότι παρατηροῦμε τό ἐξῆς φαινόμενο: πότε τά μαθηματικά προτρέχουν τῆς φυσικῆς καί δημιουργοῦνται θεωρίες, ὅπως π.χ., τοῦ Riemann κ.λπ. στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ὅποιες δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τή φυσική πραγματικότητα, ὅπως τή γνωρίζουν τότε οἱ φυσικοί. Αὐτά ἀκριβῶς τά μαθηματικά, μετά ἀπό 55 ἢ 60 χρόνια, τά χρησιμοποιεῖ ὁ Αἰνστάιν στή θεωρία τῆς σχετικότητας.

Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ή φυσική ἔχει ἀπεγνωσμένη ἀνάγκη γιά μαθηματικές θεωρίες πού θά τῆς ἔλυναν ὀρισμένα προβλήματα καί τά μαθηματικά δέν μποροῦν νά τῆς τίς δώσουν. Αὐτή εἶναι ή κατάσταση τῆς ὕδροδυναμικῆς πού ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἀκόμη καί σήμερα. Γι' αὐτό ἄλλωστε τήν ὑπολογίζουν ἐμπειρικά μέ

τούς υπολογιστές, διότι δέν υπάρχουν μαθηματικές θεωρίες πού νά μπορούν πράγματι νά λύσουν τά δύσκολα προβλήματα τής υδροδυναμικής, τής ανώμαλης ροής.

Υπάρχουν άλλες περιπτώσεις, όπου ή μαθηματική και ή φυσική ανακάλυψη ή επινόηση γίνονται συγχρόνως. Βασικό παράδειγμα είναι ή ταυτόχρονη δημιουργία από τόν Νεύτωνα τής ανάλυσης, τοῦ διαφορικοῦ και ὀλοκληρωτικοῦ λογισμοῦ, και τής φυσικῆς. Υπάρχουν και ἄλλοι τομείς, στους ὁποίους οἱ μαθηματικοί ἐξακολουθοῦν νά δημιουργοῦν θεωρίες ἐπί θεωριῶν, ωραιότατες ή στριφνότατες ή και τά δύο, οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν καμία σχέση μέ τή φυσική πραγματικότητα και οἱ ὁποῖες δέν παύουν, ἐντούτοις, νά ἀποτελοῦν ἕνα «ἀναγκαῖο» τμήμα τῶν μαθηματικῶν.

Ἄν στραφοῦμε στή σημερινή φυσική, διαπιστώνουμε μιά κατάσταση καθαρά ἐξωφρενική. Ἀφήνω τά προβλήματα τής κοσμολογίας, ὄχι ἀπλῶς διότι μένουν ἄλυτα, ἀλλά διότι είναι ἤδη ἐμφανές, κατά τή γνώμη μου, ὅτι ή λύση τους μέ τόν ἕνα ή μέ τόν ἄλλο ἀπό τούς προβλεπόμενους τρόπους ή θά ἀνατρέψει ἄλλα πράγματα, τά ὁποῖα θεωροῦμε βασικά, ή θά ὀδηγήσει σέ νέες ἀπορίες. Θά ἀρκεστῶ σέ δύο σημεία.

Τό ἕνα είναι ὅτι ἔχουμε δύο καταπληκτικές θεωρίες, τήν κβαντική και τή θεωρία τής σχετικότητας. Καί οἱ δύο δουλεύουν πράγματι και, ὄχι ἀπλῶς δουλεύουν, ἀλλά προβλέπουν φαινόμενα και προβλέπουν κλάσεις φαινομένων, ἄγνωστες πρίν, και ἐπαληθεύονται. Ἐντούτοις είναι ἀντιφατικές μεταξύ τους. Τό ἄλλο, ὅτι ή φυσική πάντα παλεύει γιά τή «μεγάλη ἐνοποίηση», ή μάλλον, πέρα ἀπό τή «μεγάλη ἐνοποίηση», γιά μιά «γενική ἐνοποίηση», τήν ὁποῖα ὄμως δέν βλέπουμε ή, ἂν τή βλέπουμε, τή βλέπουμε ὡς δημιουργοῦσα ἄλλα παράδοξα (θεωρία τῶν χορδῶν κ.λπ.). Ταυτοχρόνως, δέν ἔχει ξεπεραστεῖ αὐτό γιά τό ὁποῖο παραπονιόταν ὁ Χάινζεμπεργκ ἐδῶ και 35 χρόνια, δηλαδή ὅτι ή φυσική ἔχει γίνει πλέον «ζωολογία», ἀφοῦ κάθε μέρα ξεφυτρώνει ἕνα καινούργιο εἶδος σωματιδίου. Ἄν και ἔγινε ἀναγωγή αὐτῶν τῶν σωματιδίων σέ ὀρισμένες κατηγορίες, ἐντούτοις, ἐξα-

κολουθοῦν νά υπάρχουν περί τά 30 βασικά. Τό πιό σημαντικό ὄμως είναι ὅτι τό καθένα ἀπ' αὐτά τά σωματίδια δέν μπορούμε νά τό καθορίσουμε, παρά προσδίδοντάς του τουλάχιστον 5 ή 6 ή 7 χαρακτηριστικές ιδιότητες. Γιατί 5 ή 6 ή 7 χαρακτηριστικές ιδιότητες; Καί ποιές είναι οἱ σχέσεις τής ιδιότητας μέ τό σωματίδιο; Ὡς τώρα ἐξηγούσαμε τίς ιδιότητες μέσω τῶν σωματιδίων, ἀποδίδοντας π.χ., τό γεγονός ὅτι ἕνα σῶμα είναι ἠλεκτρισμένο σέ ὀρισμένα σωματίδια, σέ ἐλεύθερα ἠλεκτρόνια κ.λπ. Τώρα τί θά πεῖ ὅτι τά στοιχειώδη σωματίδια είναι τό καθένα πολύπλοκο, ὄχι μέ τήν ἔννοια τήν «ύλική», δηλαδή ὅτι μπορούμε νά τό κόψουμε παρακάτω, ἀλλά ὅτι τό καθένα ὀρίζεται ἀπό πολλές ιδιότητες, και ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων παράγει τίς διαφορές τῶν σωματιδίων; Τό ζήτημα ἔχει προφανῶς μεγάλη φιλοσοφική σημασία: ξαναβρίσκουμε τό θέμα τής οὐσίας και τῶν κατηγορημάτων της.

Ἐνα τελευταῖο σημείο, σχετικά μέ τή βιολογία. Ὁλος ὁ κόσμος μιλάει γιά τή θεωρία τής ἐξέλιξης κι ὄλος ὁ κόσμος νομίζει, ἀκόμα και οἱ βιολόγοι δυστυχῶς, ή τουλάχιστον οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς, ὅτι ἔχουμε μιά θεωρία τής ἐξέλιξης ή ὁποῖα ἐξηγεῖ περίπου ἱκανοποιητικά γιατί υπάρχουν τά εἶδη ζῶντων ὄντων στή γῆ. Αὐτό είναι τέλεια παρεξήγηση. Ὁ ὄρος «ἐξέλιξη», ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καθαρά ἅμα διαβάζει κανείς και τόν Δαρβίνο και τούς ἄλλους, και ὅπως φαίνεται και στους ὄρους ἀκόμα «ἐπιλογή» και «ἐπιβίωση τοῦ πιό ἱκανοῦ», ἔχει βεβαίως τήν ἔννοια μιᾶς ἀνέλιξης δυνατοτήτων, μιᾶς προόδου ή, τουλάχιστον, μιᾶς πολυπλοκοποίησης. Καί ἀναμφισβήτητα, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, αὐτό είναι θετική γνώση, ὑπῆρξε ἐξέλιξη πάνω στή γῆ, δέν βλέπω πῶς θά μπορούσε ποτέ αὐτό νά ἀνατραπεῖ. Ὑπῆρξε ἐξέλιξη (πρόοδος είναι δύσκολη λέξη, γιατί δέν ξέρω κατά πόσο εἴμαστε πιό προοδευμένοι ἀπό τίς βακτηρίες – ἀσφαλῶς, δέν εἴμαστε ἀπό τήν ἄποψη τής ἐπιβίωσης τοῦ πιό ἱκανοῦ, ἀλλά ἀσφαλῶς εἴμαστε ὅπωςδήποτε πιό πολύπλοκοι ἀπό τίς βακτηρίες). Υπάρχει λοιπόν ἐξέλιξη, ἀλλά ὁ δαρβινισμός δέν τήν ἐξηγεῖ, δέν ἐξηγεῖ τήν πολυπλοκοποίηση. Ὁ δαρβινισμός είναι μιά θεωρία πού ἐξηγεῖ

μέ μιά περίεργη έννοια τή διαφοροποίηση τῶν εἰδῶν. Ὁ δαρβινισμός καί ὁ νεοδαρβινισμός καί αὐτό πού λέγεται ἡ μοντέρνα σύνθεση τῶν θεωριῶν, ἔξις καλὰ θά ἐρμηνεύε μιάν ἱστορία τῆς γῆς, ἡ ὁποία θά εἶχε ὀδηγήσει σέ τελείως διαφορετικά ἀποτελέσματα: σέ ἀνθρώπους μέ ἔξι πόδια καί χέρια, ἢ σέ μή ἀνθρώπους ἢ σέ πτηνά μέ πολύ περισσότερο ἀνεπτυγμένο τό νευρικό σύστημα καί τόν ἐγκέφαλο. Τίποτα μέσα στή νεοδαρβινική θεωρία δέν κάνει κατανοητό τό γιατί εἶναι αὐτά τά εἶδη σήμερα καί ὄχι ἄλλα, ἐκτός ἀπ' τήν ἀναδρομή σέ συγκεκριμένες μεταλλαγές (κι αὐτή ἄλλωστε ἐγείρει ζητήματα). Ἀλλά ἰδίως τίποτα δέν καθιστᾶ κατανοητό, οὔτε καί εἶναι καμωμένη ἡ νεοδαρβινική θεωρία, γιά νά μᾶς πεῖ αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει: γιατί πάνω στή γῆ, αὐτό πού συνέβη εἶναι πράγματι ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, δηλαδή πολυπλοκοποίηση, καί ὄχι ἀπλῶς ὀριζόντια διαφοροποίηση; Γιατί ἔχουμε μερικά ἑκατομμύρια πολύπλοκων φυτικῶν καί ζωικῶν εἰδῶν, καί ὄχι, γιά νά τό πῶ χοντρικά, μερικά ἑκατομμύρια εἰδῶν μονοκύτταρων ὀργανισμῶν; Μέσα στή νεοδαρβινική θεωρία, δέν ὑπάρχει οὔτε ἡ ἀρχή μιᾶς δυνατῆς ἀπάντησης.

Ὅλα αὐτά σημαίνουν ὅτι ἡ ἐπιστήμη σήμερα εἶναι, εὐτυχῶς, περισσότερο ἀνοιχτή ἀπό ποτέ, ὅτι θέτει περισσότερα ἐρωτήματα ἀπό ποτέ στήν ἱστορία τῆς, ὅτι εἶναι λιγότερο ἐφησυχαστική καί καθησυχαστική γιά τή σκέψη ἀπό ποτέ. Ὅλα αὐτά σημαίνουν (ἢ θά ἔπρεπε νά σημαίνουν) καί γιά τούς πραγματικούς ἐπιστήμονες καί γιά τούς φιλοσόφους, πού δέν ἀγνοοῦν τόν κόσμο μέσα στόν ὁποῖο ζοῦν, μιᾶ τεράστια ἔκκληση γιά τήν ἀνανέωση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης.

* * *

Στό ἐπίκεντρο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς ἀπό τό τέλος τῶν σκοτεινῶν χρόνων, βρίσκονται δύο κεντρικές κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, ἀντινομικές μεταξύ τους, ἄν καί συνδεδεμένες. Ἀπ' τή μιᾶ μεριά, ἡ σημασία, ἡ ἰδέα ἄν θέλετε, τῆς αὐτονομίας πού ἐνέπνευσε τόσο τά ἐλευθερωτικά καί δημοκρατικά κινήματα.

πού χαρακτηρίζουν τήν ἱστορία τῆς Δύσης ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπως καί τήν ἀναγέννηση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ καί τῆς ὀρθολογικῆς ἐρευνας. Ἀπ' τήν ἄλλη, μιᾶ ἄλλη ἰδέα, μιᾶ ἄλλη φαντασιακή σημασία: ἡ ἀπεριόριστη ἐξάπλωση τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση καί ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους, πού ἦταν τό θεμέλιο τῆς γέννησης καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν μεταμορφώσεών του, καί πού χωρίς ἀμφιβολία κορυφώθηκε μέ τό ξέσπασμα τῆς τεχνολογίας. Ἐχω ἐκτενῶς μιλήσει ἄλλοῦ γιά ὄλους τούς λόγους, γιά τούς ὁποίους πιστεύω ὅτι αὐτή ἡ ὀρθολογική κυριαρχία, μέ τήν ἀπεριόριστη ἐπέκτασή της, εἶναι, στήν πραγματικότητα, ψευδοὀρθολογική καί, ὅπως τό εἶπα σήμερα, ψευδοκυριαρχία. Ἀπό τή στιγμή πού θεωρήθηκε ὅτι ὁ ὀρθολογισμός μπορεῖ νά ἀντικειμενικοποιηθεῖ τελείως, δηλαδή νά μηχανοποιηθεῖ ἢ νά ἀλγοριθμοποιηθεῖ, ἡ ὀρθολογική κυριαρχία συνεπάγεται καί ἀπαιτεῖ, στήν πραγματικότητα, μιάν ἀπρόσωπη κυριαρχία. Μιᾶ ἀπρόσωπη κυριαρχία ἐκτεταμένη παντοῦ εἶναι, προφανῶς, ἡ κυριαρχία κανενός, οὔτινος, καί, συνεπῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ πλήρης μή κυριαρχία, μή ἐξουσία. Καί αὐτό τό βλέπουμε σήμερα μέ τήν ὀλοένα καί περισσότερο αὐξανόμενη τάση πρός τήν αὐτοματοποίηση τῶν ἀποφάσεων, τά ἐμπειρογνώμονα συστήματα κ.λπ.

Στίς κοινωνίες πού προηγήθηκαν ἀπό τή δική μας, ἡ θρησκεία ἔπαιζε, μεταξύ ἄλλων, καί ἕναν πολύ σημαντικό ρόλο: ἐπωμιζόταν τήν ἄρνηση τῆς θνητότητας τῶν ἀνθρώπων. Αὐτή ἡ ἄρνηση τῆς θνητότητας ἦταν βέβαια πάντοτε, ὅπως λένε οἱ ψυχαναλυτές, μιᾶ ἐξάρνηση, δηλαδή μιᾶ ἄρνηση πού, μέσα στήν ἴδια τή διατύπωσή της, παραδέχεται αὐτό πού ἀρνεῖται. Θέλω νά πῶ ὅτι, ἄν ὁ ἀνθρώπος ἦταν πράγματι ἀθάνατος, δέν θά εἶχε καθόλου ἀνάγκη ἀπ' ὄλες αὐτές τίς ἀποδείξεις καί τά ἄρθρα τῆς πίστεως κ.λπ. Θά ἤξερε ὅτι εἶναι ἀθάνατος, ὅπως ξέρεῖ ὅτι ἀναπνέει καί ὅτι πρέπει νά φάει γιά νά ζήσει. Ζοῦμε στήν πρώτη κοινωνία, στήν ὁποία ἡ θρησκεία ἔχει χάσει τή δυνατότητα νά παίξει αὐτόν τό ρόλο. Τόν ρόλο αὐτό σήμερα ἐπωμιζέται στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ ἡ τεχνολογία.

Ἐπαναλαμβάνεται συχνά ἡ φράση, πού μπορεῖ κανεῖς νά τήν πάρει ἐπιφανειακά, ὅτι ἀπό χρόνια τώρα ἡ ἐπιστήμη πῆρε τή θέση τῆς θρησκείας. Ἡ φράση εἶναι ἐπιφανειακή, δηλαδή ρηχή· ὑπάρχουν ὅρια σ' αὐτή τήν ὑποκατάσταση (δέν μπορούμε νά τά συζητήσουμε ἐδῶ), ὅπως ὑπάρχουν καί ἴχνη ἀλήθειας. Ἡ ἐπιστήμη γίνεται ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας, στόν βαθμό πού ἐνσαρκώνει στό ἐξῆς τήν αὐταπάτη τῆς παντογνωσίας καί τῆς παντοδυναμίας καί τήν αὐταπάτη τῆς κυριαρχίας. Αὐταπάτη πού ἐκδηλώνεται μέ ἄπειρους τρόπους, ἀπό τήν ἀναμονή τοῦ θαυματοουργοῦ φαρμάκου ὡς τήν πίστη ὅτι οἱ εἰδικοί καί οἱ κυβερνῶντες ξέρουν τί εἶναι καλό, καί ὡς τήν ὑστατη παρηγοριά: ἐγώ εἶμαι ἀδύναμος καί θνητός, ἀλλά ἡ δύναμη ὑπάρχει κάπου, δέν ξέρω πού, στήν κυβέρνηση, στά ἐργαστήρια, στούς σοφούς κ.λπ. Εἶναι τόσο δύσκολο γιά τόν σύγχρονο ἄνθρωπο νά ἀποδεχτεῖ ἕναν ἐνδεχόμενο ἐπιβλαβή χαρακτήρα τῆς τεχνοεπιστήμης, ὅσο θά ἦταν δύσκολο, ἤ μάλλον τρελό, γιά ἕναν πιστό νά παραδεχτεῖ τή φράση: «Ὁ Θεός εἶναι κακός».

Τό φάντασμα τῆς παντοδυναμίας ὑπάρχει ἀπό τότε πού ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος. Πάντα ἔβρισκε μιά μερική πραγματοποίηση σέ μιά κάποια δύναμη – συνήθως κατέφευγε στή μαγεία ἢ στή στρατιωτική κατάκτηση. Γιά πρώτη φορά, τό φάντασμα τῆς παντοδυναμίας γίνεται μιά πραγματική ἱστορική δύναμη, μιά κοινωνική φαντασιακή σημασία πού κυριαρχεῖ σ' ἕναν ὁλόκληρο κόσμο. Αὐτό δέν ὀφείλεται μόνο στό γεγονός ὅτι τό ἀνθρώπινο φαντασιακό ὀπλίστηκε μέ μέσα διαφορετικά ἀπό τά μαγικά γιά νά «κυριαρχήσει»· ὀφείλεται ἀκόμη καί στό γεγονός, κι ἐδῶ ἐπίσης εἶναι καί τό φιλοσοφικό μυστήριο, ὅτι ὁ κόσμος, τό ὄν, τό ἀνθρώπινο ὄν, προσφέρονται σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη. Προσφέρονται στή γνώση καί στήν τεχνική μεταχείριση. Ὁ κόσμος προσφέρεται στή γνώση κατά τρόπο φαινομενικά ἀπεριόριστο. Καθώς τόν ψάχνουμε, μᾶς ἀποκαλύπτει, τή μιά μετά τήν ἄλλη, διαστρωματώσεις συνδεδεμένες μεταξύ τους καί ταυτόχρονα ἑτερογενεῖς. Καί ποτέ δέν φτάνουμε σ' ἕνα σημεῖο, στό ὁποῖο νά ποῦμε, ἐδῶ ὑπάρχει τό ἀπολύτως ἀκατανόητο. Ἀλλά, προφανῶς,

ἀν ὁ κόσμος προσφέρεται σέ μιά ἀπεριόριστη θεωρητική μεταχείριση, δέν προσφέρεται σέ μιά ἀπεριόριστη τεχνική μεταχείριση. Αὐτό μᾶς δείχνει ἡ σημερινή κατάσταση. Καί τήν ἴδια στιγμή πού θριαμβεύει ἡ λύσσα τῆς δύναμης καί ὁ φετιχισμός τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας, τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή φαίνεται νά ὑφίσταται ἔκλειψη, ἡ ἄλλη μεγάλη φαντασιακή σημασία πού δημιούργησε ἡ ἑλληνοδυτική ἱστορία: ἡ αὐτονομία καί, ἰδιαίτερα, ἡ πολιτική αὐτονομία. Ἡ σημερινή κρίση τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι κρίση τῆς πολιτικῆς καί κρίση πολιτική, μέ τή πιό βαθιά ἔννοια τοῦ ὄρου, κρίση καί τῆς πολιτικῆς δημιουργικότητας καί τῆς πολιτικῆς φαντασίας, καθώς καί τῆς πολιτικῆς εὐθύνης καί συμμετοχῆς τῶν ἀτόμων. Ἡ ἰδιώτευση καί ὁ «ἀτομικισμός» πού ἐπικρατοῦν, ἀφήνουν ἐλεύθερο τό πεδίο στήν αὐθαιρεσία τῶν γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν, σέ μιά πρώτη φάση, καί, σ' ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο, στήν αὐτόνομη πορεία τῆς τεχνοεπιστήμης.

Καί ἐδῶ βρίσκεται τό ἔσχατο σημεῖο τοῦ προβλήματος. Οἱ τεράστιοι κίνδυνοι, καί ὁ ἴδιος ὁ παραλογισμός πού περιέχεται μέσα στήν ἀνάπτυξη πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, καί χωρίς κανέναν πραγματικό προσανατολισμό τῆς τεχνοεπιστήμης, δέν εἶναι δυνατόν νά περιοριστοῦν καί νά παραμεριστοῦν μέ κανόνες καθορισμένους μιά γιά πάντα, οὔτε ἀπό κάποιο συμβούλιο σοφῶν. Αὐτό πού χρειάζεται εἶναι κάτι περισσότερο ἀκόμα κι ἀπό μιά μεταρρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, εἶναι μιά ἀλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος ὡς ὄντος κοινωνικο-ἱστορικοῦ. Χρειάζεται ἕνα ἦθος τῆς θνητότητας καί μιά αὐθυπέμβαση τοῦ Λόγου. Δέν ἔχουμε ἀνάγκη ἀπό μερικούς σοφούς. Ἔχουμε ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν καί νά ἀσκήσουν τή φρόνηση ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καί αὐτό μέ τή σειρά του ἀπαιτεῖ ἕναν ριζικό ἀνασχηματισμό τῆς κοινωνίας ὡς κοινωνίας πολιτικῆς, πού θά ἐγκαθίδρυνε, ὄχι μόνο τή τυπική συμμετοχή, ἀλλά τό πάθος ὄλων γιά τά κοινά, γιά τή μοίρα τῆς κοινωνίας καί γιά τή μοίρα τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ πλανήτη, πάνω στόν ὁποῖο γεννηθήκαμε. Πλήν ὁμως, τό τελευταῖο πράγμα πού παράγει ὁ σημερινός πολιτισμός εἶναι φρόνιμα ἀνθρώπινα ὄντα. Κι ἂν μοῦ ἔλεγε κανεῖς:

— Τί θέλετε λοιπόν; Ν' αλλάξετε τήν ανθρωπότητα;

Θά απαντοῦσα:

— Όχι, κάτι ἀπέριως πιά μετριοπαθές: νά αλλάξει ἡ ἴδια ἡ ανθρωπότητα τόν ἑαυτό της, ὅπως τό ἔχει ἤδη κάνει δύο-τρεις φορές στήν Ἱστορία.

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

- Η Ούγγρική επανάσταση 1956, 1979*
Τό επαναστατικό πρόβλημα σήμερα, 1984
Η Γραφειοκρατική κοινωνία, I, 1985
Η Γραφειοκρατική κοινωνία, II, 1985
Η πείρα του εργατικού κινήματος, I, 1984
Η πείρα του εργατικού κινήματος, II, 1984
Υπάρχει σοσιαλιστικό μοντέλο ανάπτυξης; 1984
Μπροστά στον πόλεμο, 1986
Η γαλλική κοινωνία, 1986
Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, 1986
Η αρχαία ελληνική δημοκρατία, 1986
Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση, 1987
Καιρός, 1987
Πρώτες δοκιμές, 1988
Οι διμλίες στην Ελλάδα, 1990
Τά σταυροδρόμια του λαβύρινθου, 1991
Ο θρυμματισμένος κόσμος, 1992
Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία, 1993
Χάρσι του ανθρώπου, 1995
Η "όρθολογικότητα" του καπιταλισμού, 1998
Η άνοδος της άσημαντότητας, 1999

ύψιλον / βιβλία

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΥ Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΗΝ COSMOSWARE
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2000
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΥΨΙΛΟΝ / ΒΙΒΛΙΑ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
Τζαβέλλα 15, Αθήνα 106 81, τηλ.: 3838257, fax: 3840349
www.ypsilon.gr

ISBN: 960-7949-22-6